Олексій Сокирко

Лицарі другого сорту

НАЙМАНЕ ВІЙСЬКО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ 1669—1726 рр.

Олексій Сокирко

Лицарі другого сорту

НАЙМАНЕ ВІЙСЬКО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ 1669–1726 рр.

ВНООФ
ЗДІРЕНО 20..р.

TEMPORA
КИЇВ 2006

УДК 93 (477.5) "1669/1726"
ББК 63.3 (4Укр)51
С 59

Видавництво висловлює подяку Національному музею історії України, Чернігівському історичному музею ім. В. Тарновського, Львівському історичному музею, Полтавському краєзнавчому музею за сприяння у підготовці видання.

Рецензенти:

Наталія Яковенко
доктор історичних наук, професор (Національний університет "Києво-Могилянська академія")

Віктор Брехуненко
доктор історичних наук, старший науковий співробітник (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України)

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського
Акт № 558-20
2008

Редактор: *Ірина Давидко*
Коректор: *Катерина Туз*
Макет та дизайн: *Віктор Кузик*

Сокирко О.
С 59 Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006. – 280 с.: іл.

Книга є першим дослідженням історичних витоків і еволюції маловідомого складника українських збройних сил "козацької доби" – найманого (охотницького) війська. Використавши широкий спектр історичних джерел та літератури, автор розглядає становлення й розвиток українського найманства в широкому контексті європейської історії XVII–XVIII ст., його вплив на політичну та військову історію Лівобережної Гетьманщини. В центрі книги – основні організаційні засади охотницьких полків (структури, комплектування, забезпечення та озброєння), участь найманців у воєнних конфліктах гетьманату кінця XVII – початку XVIII ст., їхнє повсякденне життя.

Видання розраховано на вчених-істориків, викладачів, студентів, а також усіх шанувальників вітчизняної військової історії.

УДК 93 (477.5) "1669/1726"
ББК 63.3 (4Укр)51

ISBN 966-8201-16-7

© Олексій Сокирко, 2006
© «Темпора», 2006

ЗМІСТ

ВСТУП 5

РОЗДІЛ І. ФЕНОМЕН НАЙМАНСТВА В РАННЬОМОДЕРНІЙ ЄВРОПІ 23

1. 1. В пошуках "ідеального типу" найманця 24
1. 2. Наймані війська на Заході й Сході Європи XVI–XVIII ст. 33
1. 3. Козаки та найманці в Гетьманщині середини XVII ст. 52

РОЗДІЛ ІІ. ОХОТНИЦЬКЕ ВІЙСЬКО У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ГЕТЬМАНАТУ 65

2. 1. Початковий етап формування та статус охотницького війська. Глухівська рада 1669 р. 66
2. 2. Охотницьке військо в останній чверті XVII ст.: альтернативи реалізовані й нереалізовані 76
2. 3. Найманці під прицілом модернізації. Військо і процеси нівеляції автономії Гетьманщини (перша чверть XVIII ст.) 100

РОЗДІЛ ІІІ. ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОХОТНИЦЬКОГО ВІЙСЬКА 123

3. 1. Комплектування, чисельність та етносоціальний склад 124
3. 2. Особливості управління та внутрішньої структури 144
3. 3. Постачання та забезпечення 168
3. 4. Одяг і символіка 202

РОЗДІЛ ІV. ОЗБРОЄННЯ Й ТАКТИКА ОХОТНИЦЬКОГО ВІЙСЬКА 227

4. 1. Озброєння й спорядження 228
4. 2. Від Чигирина до Азова. Тактика і бойова діяльність охотницького війська в 1677–1696рр. 236
4. 3. Від Нарви до Дербента. Охотницьке військо у Північній війні та "низових" походах 1700–1724 рр. 249

ВИСНОВКИ 268

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 272

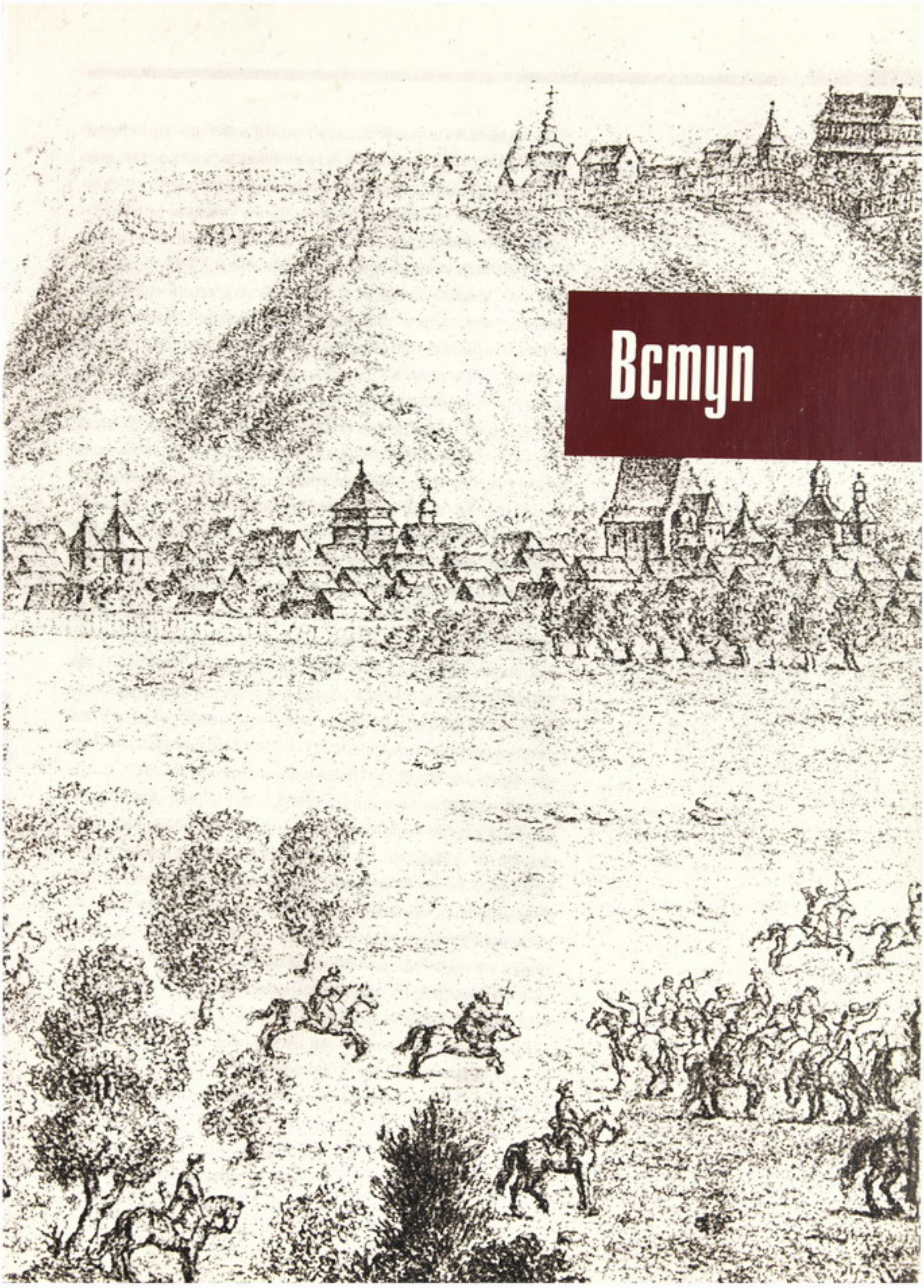

Вступ

Оглядаючи магістральні процеси, що протягом XV–XVIII ст. спричинилися до виникнення в європейських країнах модерних держав з властивими їм формами суспільно-політичної організації, економічного укладу й самосвідомості, історики нерідко спиняються перед дилемою, як саме визначити сутність цих процесів. Уже в XX ст. численні дискусії довкола "стрижня" європейської історії раннього нового часу, опріч традиційних "кризових", "вибухових" і "революційних" епітетів, запропонували для його характеристики ще один – "військовий". Його уречевленим проявом був швидкий прогрес воєнних технологій – перш за все вогнепальної зброї, котра ставала дедалі досконалішою й завдяки спрощенню виробництва доступною для ширшого кола користувачів. Критична маса змін наконичувалася й на іншому, так би мовити, "організаційному" полюсі військової справи. Причиною цього явища стала криза середньовічного станового війська, ядром якого були лицарські ополчення й, трохи пізніше, – найманських контингентів, що більшою чи меншою мірою компенсували недоліки станових формувань. Все це спромоглася використати в своїх інтересах поступово міцніюча королівська влада, що заходилася конструювати нову військову машину з уламків, котрі дісталися їй у спадок від попередньої епохи – служилого побілітету, перетвореного нею на слухняних військових чиновників (офіцерів), та найманців, що під впливом організаційних реформ стали солдатами регулярних армій – нових військових організмів, в основу організації яких покладався детальний штат, статути, а фінансове й матеріальне їх утримання повністю перебрала на себе держава. Війна, таким чином, перестала бути справою виключно лицарства, перетворившись на монополію централізованої держави, котра найбільше скористалася з плодів "мілітарної революції".

Яскравим прикладом влучності й заразом суперечливості "військових" епітетів для європейської історії стала дискусія між кількома американськими дослідниками, що не так давно зав'язалася на сторінках авторитетного часопису "Технологія та культура" з приводу монографії відомого історика Дж. Паркера "Мілітарна революція: воєнні інновації та зростання Заходу" (Кембридж, 1988), у якій обидві сторони намагаються з'ясувати, як адекватніше писати європейську історію – як "Історію Європи" чи "Історію війн у Європі"[1]. Справді-бо

складно переоцінити ступінь впливу численних війн на людське суспільство, переоцінити ж його вплив на формування соціуму, економічних моделей і культури в Європі XVII–XVIII ст. ще важче.

Те, що видається вагомим у стосунку до європейської історії, для історії України, сповненої кривавих внутрішніх конфліктів та війн із зовнішніми ворогами, здається, має свій не менш промовистий сенс. Відіграючи впродовж віків роль специфічної контактної зони між Заходом і Сходом, українські терени не тільки робилися ареною зіткнень численних протиборчих таборів, але й диктували умови розвитку суспільства й держави, значною мірою структурованих саме для воєнних потреб. Донедавна вітчизняна історіографія не могла похвалитися великою кількістю праць з воєнної історії, яка липалася вписаною в контекст традиційної політичної історії, й тим більше – з історії війська, збройної організації держави. Ситуація дещо змінилася, коли активізувалося вивчення історії "річпосполитського" та "козацького" періодів, що відіграли вирішальну роль у становленні української національної ідентичності й засад суспільно-політичного життя. Однак, історія збройних сил пізньосередньовічної та ранньомодерної України й до сьогодні опрацьована слабко й поступається вивченістю більш пізнім епохам. Традиційно в поле зору дослідників потрапляють проблеми й сюжети, пов'язані з устроєм, організацією та воєнною історією українського козацтва, котре від середини XVII ст. остаточно посіло статус речника державотворчих тенденцій, організатора політичного, соціально-економічного та військового життя. Меншою мірою увагу істориків привертала поява й стрімке формування власного професійного війська, організаційно відділеного від козацтва, – найманого (або, в тодішній термінології "затяжного", "охотницького"), існування якого було відгомоном європейської "мілітарної революції". Такого роду формування з'явилися в гетьманаті майже водночас із його появою на політичній карті Європи, але кульмінаційного розвитку набули тільки в лівобережній частині, яка після тривалого періоду Руїни спромоглася зберегти залишки адміністративно-політичної автономії.

Якщо ставити до історіографії нашого дослідження дуже жорсткі критерії відповідності його предмету, – себто формування й розвиток найманства в Лівобережній Гетьман-

[1] *Hall B., De Vries K. 'The Military Revolution' Revisited //Technology and Culture. – 1990 (July). – 31 (3). – P. 500–507; Dorn H. The 'Military Revolution': Military History or History of Europe? //Ibid. – 1991 (July). – 32 (3). – P. 656–658.*

щині – огляд такої літератури не зайняв би надто багато місця. Втім, це не є проявом неуваги саме до воєнної проблематики XVII ст., а швидше свідченням того, що у вітчизняній науці оформлення військової історії як самостійної течії відбулося надто пізно. Питання про найманців у гетьманаті бодай побіжно зачіпалося практично всіма авторами оглядових праць з історії України, чимало цінних результатів і висновків зроблено в дотичних їй працях з політичної, соціальної чи економічної історії.

Відомості про найманців, у першу чергу їхню участь у політичному житті гетьманату, в історіографії XVIII ст. розпорошені між працями найрізноманітніших жанрів. У викладі фактів, пов'язаних з історією найманих полків, автори т. зв. "козацьких літописів" або не залишили їх цілісної трактовки, як-от Величко, або наслідували погляди Самовидця, що дуже критично відгукувався про їхні "шкоди й гвалти" старшині й простолюду, котрі вони чинили з гетьманських наказів[2]. Мотиви їхньої причетності до "зрад" Многогрішного та Мазепи простежуються у фрагментарних згадках про них П. Симоновським та О. Рігельманом[3]. На цьому тлі виняток становить хіба що "История Русов", невідомий автор якої вслід за Самовидцем яскраво й драматично описує всі можливі проступки й "вредительства" сердюків і компанійців[4].

На рубежі XVIII–XIX ст. перші узагальнюючі твори з української історії вже набагато детальніше зупинялися на охотницьких полках, малюючи їхній побут, систему поповнення, устрій, озброєння із залученням оригінальних документів приватних зібрань і державних архівів[5], а зібрані в них матеріали, із незначними доповненнями, лягли в основу праць Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича[6].

Пильна увага до історії українського козацтва, яку виявила новонароджена національна історіографія в середині – другій половині XIX ст., залишила репту "некозацьких" сюжетів історії Гетьманщини на маргінесі. Постійним сюжетом соціально-політичної історії України охотницьке військо вперше стає в роботах істориків народницької течії, зокрема, її фундатора – М. Костомарова. Не приділяючи найманству спеціальної уваги, Костомаров у своїй роботі "Руина. Историческая монография 1663–1687 гг." (1882) уперше розкрив зв'язок між покозаченою масою "гультяйства" й поповненням охотницьких полків за рахунок населення, вивільненого

---

2 *Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 113, 146–147, 159, 216, 241 та ін.; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 140–141, 156, 174–175.*

3 *Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй... чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. – М., 1847. – С. 108, 129–130; Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 389, 409, 535.*

4 *История Русов или Малой России. – М., 1846. – С. 179, 186, 207.*

5 *Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским. //Киевская старина (далі – КС). – 1894. – №7. – С. 5–16; №8. – С. 17–32; №9. – С. 33–36; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 68–69, 114–115, 118–122.*

6 *Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993. – 275, 475; Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 3. – С. 258–259, 282–295, 317–318.*

з кріпацтва в добу Хмельниччини. У процесі боротьби народних мас за справедливий громадський устрій, на думку вченого, наймані війська виступали жорстокими провідниками старшинсько-гетьманської політики, сприяли вкоріненню в суспільний побут Гетьманщини авторитаризму, сваволі[7]. Систематизація джерельної бази, введення до наукового обігу величезної кількості документів російських приказів кінця XVII ст., на основі яких вченим створювалися ґрунтовні реконструкції військово-політичної історії, поряд із їхньою масштабністю, задали певний оціночний стандарт іншим дослідникам[8].

Найрізноманітніші сюжети, пов'язані з матеріальним становищем найманців, персоналіями охотницької старшини знайшли відображення у фундаментальній роботі О. Лазаревського "Описание старой Малороссии" та декількох публікаціях і замітках ученого. Користуючись багатими чернігівськими архівосховищами, де зберігалися фонди центральних і місцевих установ Гетьманщини, першої Малоросійської колегії та фамільні архіви старшинських родів, Лазаревський ретельно простежив не тільки біографії таких відомих найманих полковників, як Новицький, Галаган, Танський, але й залишив чимало цікавих спостережень відносно системи постачання найманців, їхніх стосунків із цивільним населенням. Хоча вчений помилково вважав, що назви "компанійські", "сердюцькі" й "охотницькі" прикладалися до всіх найманих полків як синонімічні, а до "затяжних" формувань відніс повстанські загони правобережних "покозачених" 60-х рр. XVII ст. та козацькі полки С. Палія, його роботи й до сьогодні становлять значну цінність, спираючись на джерела, безнадійно втрачені для сучасних дослідників[9].

Історія охотницького війська в генеалогічному аспекті відбилася також у науковому доробку М. Стороженка та В. Модзалевського. Їхні оцінки найманства як такого та його ролі у внутрішньополітичному житті Гетьманщини спиралися на критерії, вироблені в працях М. Костомарова. При цьому історики не завжди критично ставилися до джерел, ідучи в своїх інтерпретаціях за ідеологемами, виробленими в козацько-старшинському літописанні. Зокрема, Стороженко у своїй статті "Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий", узагальнюючи факти біографії компанійського полковника, хибно трактував початки охотницького війська, недооцінював його власне військовий потенціал[10]. До-

---

7 *Костомаров Н. Руина. – М., 1995. – С. 162, 236–237.*

8 *Антонович В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга //Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 222–223; Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. – К., 1875. – Вып. 1. – С. 2, 32, 76, 83.*

9 *Лазаревский А. Для истории компанейских полков //КС. – 1901. – №10. – С. 10–12.; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1888. – Т. 1. – С. 57, 101, 254, 369, 371, 400, 405, 467; Т. 2. – С. 259, 276–277; Т. 3. – С. 12, 35–36, 236, 297–298.*

10 *Стороженко Н. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий //КС. – 1885. – №7. – С. 431–457.*

сить однобічним видається висновок Модзалевського щодо неукраїнського походження більшості найманців, вміщений у супровідній статті при публікації реєстру полку Я. Павловського, який, попри свою специфічність, розцінювався вченим як абсолютно репрезентативне джерело[11]. Величезний фактичний матеріал щодо біографій найманої старшини міститься у впорядкованих Модзалевським "Малороссийском родословнике" та "Малороссийском гербовнике"[12].

На початку XX ст. охотницькі полки дедалі частіше й більш окреслено фігурують у працях учених з галузевої історії – економіки, фінансів, права, державних інститутів та соціальних відносин (В. Барвінський, В. Мякотін). У своїй монографії "Малороссийский полк в административном отношении" (Одесса, 1909) М. Слабченко вперше згадав про наймані полки як певну організаційну структуру, порівнявши їх із козацькими, і справедливо звернув увагу на тісну залежність найманців від гетьмана. Щоправда, зараз важко погодитись із його інтерпретацією процесу формування найманих військ, які вчений плутав із покозаченими "охотниками", а також твердженням про те, що "компании были самостоятельным учреждением в [реестровых] полках"[13]. У пізніших роботах, спираючись на марксистську історичну соціологію, Слабченко розглядав охотницькі полки як атрибут панівних експлуататорських класів, силовий інструмент течії старшин-"самостійників" у їхній боротьбі за політичну незалежність України[14].

Важливою рисою студій початку XX ст. можна вважати дещо скориговану оцінку найманства, пов'язану із впливом державницького напряму української історіографії. Акцентуючи увагу на тяглості державотворчих традицій українців, дослідники намагалися глибше осягнути характер і зміст інституцій, що організовували суспільство й реалізовували владні прерогативи його еліти (право, Церкву, військо, суди тощо). Оригінальними й до певної міри програмними в цьому плані виявилися роботи І. Крип'якевича. Зокрема, у статті "Серби в українськім війську. 1650–1660 рр." (1920) він окреслив той комплекс причин, котрий спричинився за доби Руїни до постановки перед гетьманами "питання про наємне військо" – свого роду замінник політично й військово неблагонадійного козацтва[15]. Місцю охотницьких полків у правовому полі Гетьманщини в контексті українсько-московських договірних статей присвячені окремі сюжети в роботах А. Яковліва[16]. Вчений підкреслював інституційну

[11] *Модзалевский В. К истории компанейских полков //Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 180–182.*

[12] *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 29, 121, 128; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – С. 386–388; Т. 3. – С. 148–149.*

[13] *Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909. – С. 109–114.*

[14] *Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины: от Хмельницины до мировой войны. – Одесса, 1925. – Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII ст. – С. 4–6.*

[15] *Крип'якевич І. Серби в українськім війську. 1650–1660 рр. //Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1920. – Т. 129. – С. 81–82.*

[16] *Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII–XVIII віках //Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1994. – №2/3. – С. 142.*

самостійність найманства, називаючи його військом, окремим від козацького, новою формацією українських збройних сил. З цієї ж точки зору охотницьке військо описувалося в оглядових працях з історії України Д. Дорошенка та І. Крип'якевича[17].

Загалом у 20–30-ті рр. XX ст. було значно поглиблено й урізноманітнено сюжети, дотичні до проблеми найманства. Зокрема, це студії М. Петровського й О. Оглоблина, присвячені окремим періодам політичної історії гетьманату, коли участь найманців у внутрішній політиці була особливо помітною; а також роботи з соціально-економічної історії, котрі масштабно поставили проблему реконструкції державного бюджету, податкової системи, витратних статей, у тому числі й військових (М. Слабченко, В. Романовський, В. Шугаєвський, М. Ткаченко). Деякі риси управління гетьманськими збройними силами, в тому числі їх найманими формуваннями, висвітлив у другому томі своєї роботи "Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв." (1930) Л. Окиншевич[18].

З відомих причин уже з другої половини 30-х рр. дослідження у вітчизняній історіографії державних інституцій Гетьманщини, серед них і військових, перестало належати до кола актуальних проблем. Ґрунтуючись на марксистській соціології та політекономії, вчені фактично реанімували погляд на найманство як на знаряддя старшинської еліти в класовій боротьбі. Спокійному і зваженому вивченню війська перешкоджало упереджене ставлення до внутрішньої та зовнішньої політики гетьманів кінця XVII – початку XVIII ст., її трактовка як "націоналістичної й антинародної". Відтак наймані полки лише побіжно фігурували в дослідженнях, довідковій літературі, присвячених класовій боротьбі або "зрадницькій" діяльності І. Мазепи і не могли стати предметом самостійних студій[19].

Разом із тим, протягом 60–90 рр. вітчизняна історична наука накопичила значну кількість робіт, присвячених проблемам, дотичним до історії охотницького війська. Так, питаннями економіки, еволюції станової структури займалися О. Гуржій, В. Панашенко, О. Путро, податкова система й військові повинності були предметом дослідження В. Борисенка[20], суспільно-політичну історію та державне будівництво вивчали Л. Мельник, В. Смолій, В. Степанков[21]. Про участь охотницьких полків у придушенні соціальних заворушень і старшинських виступів згадувала К. Стецюк[22]. Чимало аспектів політичної історії гетьманату кінця XVII – початку

[17] *Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991. – Т. 2. – С. 118; Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 224.*

[18] *Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. – К., 1930. – Ч. 2: Рада старшини. – С. 196–197.*

[19] *Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво на початку XVIII ст. //250 років Полтавській битві. – К., 1959. – С. 108; Дядиченко В. А. До критики буржуазно-націоналістичних перекручень історії України періоду Північної війни //Там само. – С. 52; Дядиченко В. А. Компанійські полки // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 432; Майборода С. П. Охотницькі полки //Там само. – К., 1971. – Т. 3. – С. 304.*

[20] *Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 167–168. 212; Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К.,1986. – С. 86–87; його ж. Українська козацька держава в другій половині 17–18 ст.: кордони, населення, право. – К., 1996; Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995.*

[21] *Мельник Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997; його ж. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). – К., 1995; Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст. – К.,1997 та ін.*

[22] *Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960. – С. 349.*

XVIII ст., нов'язаних із еволюцією його політичної системи, збройної організації, стосунками з російськими органами влади було висвітлено в роботах К. Софроненко та В. Горобця[23]. Змістовні спостереження над умовами служби реєстрового козацтва першої половини XVII ст., початками найманого війська часів Руїни, а також статусом правобережних козацьких формувань і запорожців кінця XVII ст., що мали чимало рис найманої служби, містяться в дослідженнях Ю. Мицика, В. Станіславського, А. Федорука та Т. Чухліба[24].

Зарубіжна українська історіографія XX ст., здебільшого позбавлена можливості користуватися оригінальними джерелами, історії найманого війська спеціально не зачіпала, в основному побіжно згадуючи про охотницькі полки в контексті боротьби за автономні права Гетьманщини[25]. Репрезентативними, з точки зору його загального сприйняття істориками перших еміграційних поколінь, можна вважати погляди О. Оглоблина, викладені у відомій роботі вченого "Гетьман Іван Мазепа та його доба". З одного боку, О. Оглоблин приєднується до погляду на найманців як на опору гетьманського режиму з усіма негативними наслідками, що випливають з цього, з іншого – трактує компанійські та сердюцькі полки не лише як поліційну силу, але й військову, розбудова якої зменшувала необхідність звернень за допомогою до Москви[26]. На тлі загальної псувати радянської історіографії до персоналій "козацької доби" надзвичайно цінною виявилася двотомна праця Ю. Гаєцького "Козацька адміністрація Гетьманщини" (1978), біографічні статті якої містили відомості й про охотницьку старшину[27].

Самостійне значення з цієї проблематики мають дослідження військово-історичного характеру. На жаль, вітчизняна військово-історична школа в період свого становлення не набула вагомого багажу подібних розробок, а за умов панування монотеїстичної методології в радянській Україні ця тематика взагалі була визнана ідейно шкідливою. Участь найманців у повстанні Мазепи розглядав В. Петрів, обізнаність якого з реаліями військової організації гетьманату базувалася не на автентичних джерелах, а на історіографічних даних. Так, автор вирізняв сердюцькі, компанійські та охочекомонні полки як три цілком самостійні формування з різними рисами в організації, комплектуванні й управлінні[28]. Подібними до його трактовки є дослідження О. Шпилинського та Н. Ко-

[2] Петрів В. Московсько-українська війна (1708–1711 рр.) //На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. – К., 1999. – С. 122–147.

[3] Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I /Інститут історії України НАН України. – К., 1998. Софроненко К. А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII вв. – М., 1960.

[4] Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002; Станіславський В. В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686–1699 рр. //УІЖ. – 1998. – №6. – С. 3–11; Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003; його ж. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996; Федорук А. "Затяжне" військо Гетьманщини в 50–60-х рр. 17 ст. //Наукові записки з української історії: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 9. – С. 40–49; його ж. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 7. – С. 58–68.

[5] Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба /Пер. з нім. О. Струкевича. – К., 2003. – С. 72, 146; Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 165.

[6] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 142; його ж. Гетьман Іван Мазепа і Москва. Постановка питання //Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріяли. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. – С. 134–135.

[7] Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 1. – P. 83, 104, 156, 280, 301, 303, 350, 357; Vol. 2. – P. 408, 434, 508, 521, 584, 631–632, 658.

роля, інформативним підґрунтям яких стали "Історія Русів" та написані на початку XX ст. хроніки частин російської армії[29]. Оглядові роботи з історії збройних сил, як-от "Історія українського війська" І. Крип'якевича (1936), згадували найняті війська лівобережних гетьманів лише побіжно[30].

Певне місце військам гетьманського регіменту (без виділення найманих формувань) у війнах Російської держави кінця XVII – початку XVIII ст. надавалося в роботах Д. Бутурліна, Д. Миллаєвського, Д. Масловського, О. Чернова, Л. Безкровного, Б. Тельпуховського[31]. Однак відбір, подання й тлумачення фактичного матеріалу в них орієнтоване на розкриття форм і методів збройної боротьби, військового мистецтва та принципів організації збройних сил російського війська, тоді як роль українських полків майже не розглядається. Винятком є хіба що невелика розвідка М. Соколовського, спеціально присвячена історії компанійських полків. Ця робота, маючи прикладний характер (з'ясування часу створення й назв охочекомонних полків, котрі, будучи у XVIII ст. переформованими на регулярні частини, дали службове старшинство полкам російської кавалерії), вперше підняла питання про умови й час заснування найманого війська в Лівобережній Гетьманщині, його статус і структурну окремішність[32].

Власне самé найманє військо стало предметом спеціальних студій тільки після Другої світової війни. Його першу розгорнуту характеристику подано в монографії В. Дядиченка "Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст." (1959), яка одразу ж після виходу мала значний резонанс. Не відходячи від інтерпретаційної канви офіційної історіографії, автор уперше висвітлив історію найманих полків гетьманату як окремої частини українських збройних сил, подавши детальну характеристику їхньої структури, організації, комплектування, управління та забезпечення в контексті суспільно-політичного життя Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.[33] І хоча "Нариси", а також декілька публікацій у періодиці, що торкались історії устрою та бойової діяльності охотних полків, так і не спричинилися до виникнення спеціальних праць, аж до початку 90-х рр. вони залишалися фактично єдиними роботами, що містили не тільки фактографічну конкретику, але бодай більш-менш цілісну картину самого явища. Як частина гетьманського війська першої половини XVIII ст.

[29] *Король Н. Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії-Росії. – Нью-Йорк, 1963. – С. 38–40. 55–56, 58; Шпилинський О. Армія в перспективі історії нації (минулого й майбутнього) //За державність. Матеріали до історії війська українського. – Каліш, 1930. – Зб. 2. – С. 106–108.*

[30] *Крип'якевич І. П. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів, 1992. – С.226–227.*

[31] *Голицын Г. С. Всеобщая военная история средних времен. – СПб., 1877. – Ч. 3. – С. 122–127; Тельпуховський Б. С. Вторгнення Карла XII в Білорусію і на Україну //250 років Полтавської битви. 1709–1959: Збірник статей. – К., 1959. – С. 41–66; Чернов А. В. Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв. – М., 1954. – С. 166–167.*

[32] *Соколовский М. К генеалогии компанейских или охочекомонных полков (1668–1775 гг.) //Журнал императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – №4. – С. 202–206.*

[33] *Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 441–453.*

наймані полки розглядалися О. Апановичем[34]. На відміну від робіт В. Дядиченка, основна увага дослідниці фокусувалася на "післяполтавському" періоді існування охотників, коли під тиском імперського уряду й адміністративним занепадом гетьманської влади наймане військо втрачало своє значення. Ця тенденція, сприйнята авторкою буквально, а також використання джерел переважно кінця 20–30-х рр. XVIII ст. спричинилися до недостатньо аргументованого висновку про те, що "питома вага найманих військ у загальному складі збройних сил України була незначною. В кількісному відношенні вони не перевищували 5–6% козацького війська, що ж до бойових якостей – стояли на далеко нижчому рівні..."[35].

Після довгої перерви, коли подібного роду дослідження в українській історіографії через ідеологічні причини було згорнуто, наприкінці 80 – на початку 90-х рр. до історії найманого війська Лівобережної Гетьманщини в ряді публікацій звернувся В. Заруба[36]. Відштовхуючись від напрацьованої попередніми дослідженнями основи, вчений істотно розширив джерельну базу, увівши до наукового обігу маловідомі до того матеріали архіву яскравого представника старшинської еліти кінця XVII ст. компанійського полковника Іллі Новицького. Спеціально присвячені охотницькому війську статті, а трохи згодом розділи монографії "Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.)" (1993) акцентували увагу не тільки на суто структурних особливостях компанійських і сердюцьких полків, але й на їхній бойовій діяльності, військовому мистецтві. Уперше було реконструйовано систему охорони південних кордонів Гетьманщини, створену за допомогою найманих полків, їхню участь у Чигиринських і Кримських походах тощо. В узагальненому вигляді результати цих досліджень були викладені в його роботі "Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття" (Дніпропетровськ, 2003). Підсумовуючи свої погляди, автор зауважив, що "створені в тяжкий час Руїни для придушення заколотів і повстань, вони (охотницькі полки. – О. С.) розвинулися в регулярне військо з широким військово-політичним застосуванням", а за своїми "мобілізаційними, тактико-політичними і внутрішньовійськовими якостями наймані не поступалися городовим полкам"[37].

Не вступаючи тут у предметні дискусії, котрим знайдеться місце на подальших сторінках, відзначимо, що основ-

---

[34] *Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 94–98.*

[35] *Там само. – С. 98.*

[36] *Заруба В. М. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. //ЗНТШ. – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 232–257; його ж. Походи російських та українських військ на Крим у 1687–1689 рр. //УІЖ. – 1992. – №9. – С. 75–96; його ж. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993.*

[37] *Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С.131.*

ні положення, сформульовані В. Дядиченком та В. Зарубою стосовно устрою й ролі охотницького війська, на сучасному етапі в основному сприйняті більшістю дослідників. Щоправда, у дотеперішніх працях бракує цілісного уявлення про масштаби, а отже, й справжній вплив охотницького війська на військово-політичну історію Лівобережної Гетьманщини. Недостатньо вивченими лишаються організація, стисоціальний склад, особливості служби, бойової діяльності та військового мистецтва найманців, яким приписуються головно поліційні функції. З цієї причини, навіть беручи до уваги існування охотницького війська як самостійної складової збройних сил, гетьманське військо розглядається не як багатоукладне формування, а як виключно "козацьке", територіально-міліційне[38].

Навіть побіжного огляду історіографії достатньо, аби пересвідчитися в необхідності глибшого розгляду історії появи найманого війська, його формування та ролі в устроєвій моделі гетьманату. Цьому завданню ми збиралися присвятити першу главу нашого дослідження, однак, зважаючи на те, що найманство як таке в Гетьманщині, та й узагалі на українських землях з'явилося набагато раніше, визнали доречним конспективно зупинитися на його передісторії. Так само не випадково сюди ж було включено розділ із теоретичним обґрунтуванням самої дефініції найманця з усіма її можливими різночитаннями. Потреба в ньому диктувалася ще й тим, що нині в українській історіографії, котра донедавна не мала ґрунтовних військово-історичних досліджень, а також і в більш зрілих щодо цього дослідницьких традиціях, наприклад, польській, питання співіснування традиційної станової військової організації з модерними явищами, їхня сутність, характер, "національні" риси й відмінності в порівнянні з західними аналогами стали предметом дискусій. Отже, перш ніж розпочинати власне дослідження історії найманого війська Лівобережної Гетьманщини, яке було своєрідним пагоном військово-політичної системи гетьманату, ми мусили по можливості чітко окреслити, що саме вкладатиметься в це поняття. Друга глава, що слідує за цим, малює зовнішню ("політичну") еволюцію війська, його становлення, формування, розкриває ті традиції та практики, котрі проявилися в його існуванні й діяльності, погляд на нього правлячих еліт тощо. У третій главі подається реконструкція внутрішнього устрою та принципів функціонування війська в тій послідов-

[38] *Стороженко І. С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. //УІЖ. – 1998. – №1. – С. 91–92.*

ності й докладності, як того вимагають закони військово-історичного жанру. Нарешті, навіть змалювавши максимально докладну картину історії найманства в Гетьманщині, було б абсолютно неможливим оминути питання про його ефективність і повноцінність саме як військової сили, те, як ці формування діяли на війні, що власне ми й намагалися зробити в останній главі.

Хронологічними межами дослідження слугували дві етапні події в еволюції найманства на Лівобережній Україні: початковою – переломний для розвитку найманих формувань 1669 р. (юридичне оформлення Глухівськими статтями існування окремого від козацького охотницького війська), кінцевою – 1726 р., тобто час скасування російським урядом сердюцьких полків і чисельне скорочення компанійських, яке поклало край організаційній цілісності війська.

Припускаємо, що при розв'язанні цих завдань, котрі ми вважали першочерговими, структура книги й виклад матеріалу вийшли дещо неоднорідними. З одного боку, це пояснюється строкатістю проблематики, якій присвячені глави: якщо перші дві мають на меті подати зовнішню історію найманства, вкласти її в канву військово-політичної схеми Гетьманщини, то дві наступні присвячені його внутрішньому змісту й сутності. Відповідно, в перших розділах аналіз джерел і формулювання основних положень багато в чому нагадує традиційну політичну історію, тоді як у наступних він більшою мірою апелює до тем і методик історії повсякдення та з'ясування вельми специфічних особливостей військового мистецтва. Значна частина важливих тем і проблем лишилася поза нашою увагою не тільки через необхідність обмежитися певним набором "питань до минулого", але й з причини відсутності спеціальних досліджень, на котрі можна було б спертися у власних висновках. Це стосується як прохідних проблем (реконструкція тактики охотних полків, неможлива без ретельного вивчення типів озброєнь у тогочасній Україні, тактики власне козацького війська, з якою можна було б робити порівняння), так і глобальніших, наприклад, фінансового підґрунтя існування війська, аналіз якого немислимий без фундаментальних праць з історії державного господарства гетьманату, його податкової системи, фінансів, бюджету тощо. На жаль, на сьогоднішній день подібні дослідження або відсутні зовсім, або ж за своїм рівнем не відповідають

стандартам, прийнятим у модерній історіографії. Власне, цим і пояснюється нерівномірність опрацювання автором тих чи інших проблем, одні з яких висвітлені максимально ґрунтовно, інші ж просто поставлені як наукова проблема.

Джерельну базу, яка послужила вирішенню сформульованих завдань, можна умовно поділити на рукописні матеріали архівних зібрань та масив опублікованих матеріалів.

Як відомо, діловодство центральних і значною мірою місцевих органів влади гетьманату того періоду, котрим ми обмежили рамки нашого дослідження, збереглося вкрай погано. Більшість матеріалів Генеральної військової канцелярії, особистого листування лівобережних гетьманів кінця XVII – початку XVIII ст. частково загинули під час розорення Батурина російськими військами восени 1708 р., частково ж розпорошувалися упродовж кількох десятиліть по приватних зібраннях[39]. Саме в останніх, а також у колекціях, що постали вже в XIX ст., на сьогодні сконцентровано основні актові джерела, які мають першорядну вагу для нашої роботи. Серед них виділимо зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського – колекцію О. М. Лазаревського (ф. I), "Історичні матеріали" (Ф. II), колекцію Київського університету (ф. VIII). Вони містять законодавчі й правові акти, документи приватно-публічного змісту, фіскально-фінансові матеріали, приватне листування, наративні джерела, генеалогічні записи, словом, максимально широкий спектр інформації.

Особливо слід виділити т. зв. "збірки Новицького" (ф. II) – архів впливового політичного та військового діяча Гетьманщини компанійського полковника Іллі Новицького[40]. Збірки містять різноманітну кореспонденцію між Новицьким і гетьманами І. Самойловичем, І. Мазепою, генеральною, полковою й сотенною старшиною, чинами охотницьких полків. За видами документи поділяються на листи, універсали, інструкції, цидули, інквізиції й чолобитні. Унікальність архіву полягає також у тому, що опріч приватної його частини, яка стосується особисто Новицького та його родини, він, по суті, являє собою єдиний збережений до нашого часу архів найманого полку. Очевидно, упродовж усієї останньої чверті XVII ст. архіви найманих частин мали саме такий вигляд, але не всім з них пощастило зберегтися: частина загинула із їхніми командирами й особовим складом у тому-таки Батурині,

39 *Огляд формування первісної джерельної бази див.: Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 89–126. Специфіка джерел цього періоду проаналізована в: Швидько Г. К. Джерела до історії Гетьманщини //Український археографічний щорічник /АН України, Інститут української археографії. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 274–277.*

40 *Характеристика колекції та її інформативні можливості детальніше розглянуто: Заруба В. Архів компанійського полковника Іллі Новицького //КС. – 1992. – № 4. – С. 12–19; його ж. Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів //Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 21–38; Сокирко О. Г. Відносини Запорозької Січі та Гетьманщини в світлі документів архіву охочекомонного полковника І. Новицького //Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ–Запоріжжя, 1997. – С. 290–296.*

частина пішла у вигнання з Мазепою, деякі взагалі загубилися, як, наприклад, архів компанійського полку Малами. Лише з 20-х рр. XVIII ст. є згадки про існування "книг вечистих дачи денежного жалованя", "ведений" (реєстрів), інших справ, пов'язаних із фінансово-господарським і адміністративним життям полку, комплекти урядових розпоряджень, котрі являли собою справжній архів полку, вже відділений від особистої канцелярії його командира. Інформація, відбита в "збірках" Новицького, дає можливість прослідкувати участь у воєнних діях окремого найманого полку, визначити стан його боєздатності, характер дій, систему поповнення й забезпечення в період з 1676 по 1697 рр.

Використані при написанні роботи документи Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, що охоплюють переважно період XVIII ст., походять із фондів Генеральної військової канцелярії (ф. 51), першої Малоросійської колегії (ф. 53) та Київської губернської канцелярії (ф. 59). Вони є вельми різноманітними й численними за рахунок пожвавлення під впливом російських контрольно-управлінських органів канцелярської діяльності установ Гетьманщини й поділяються на офіційно-службові (універсали, привілеї, укази, рапорти, донесення, реєстри, чолобитні, протоколи, інквізицій, присяги, ордери) та приватні (листи)[41]. При суттєвому збільшенні кількості документів їхній інформативний діапазон дещо звужується, охоплюючи переважно сфери повсякденного побуту охотницького війська.

Дуже компактний і надзвичайно інформативний комплекс рукописних джерел становлять фонди Малоросійського приказу (ф. 229) та фонду "Малоросійські справи" (ф. 124) Російського державного архіву давніх актів (Москва), у яких відкладалися не тільки матеріали посольств, листування гетьманів із царським двором, але й оригінальні донесення полковників і генеральної старшини, котрі пересилалися до Москви. Значна кількість джерел із цих фондів була видрукувана М. Костомаровим та Г. Карповим у фундаментальних публікаціях Петербурзької археографічної комісії; але деякі з них, особливо цінні, лишилися для дослідників практично невідомі. Йдеться передусім про т. зв. "Хрестоприводні книги" Війська Запорозького з архіву Малоросійського приказу, котрі після Зборівського реєстру 1649 р. є чи не єдиним джерелом статистичного характеру. До них було вне-

[41] *Характеристика інформативних особливостей джерел цього часу подана в: Литвиненко М. Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970.*

сено списки козацької й охотницької старшини всіх рівнів, духовенства, міщан, російських ратних людей, які складали присягу московським царям у 1676 та 1682 рр.[42] Надзвичайно цінним джерелом для нашої роботи виявилися також матеріали листування Івана Мазепи з російськими урядовцями початкового періоду Північної війни, що проливають світло на маловідомі обставини планування воєнних дій, організації гетьманського війська, становища охотницьких частин у цей час тощо. Для вивчення "післяполтавського" періоду існування найманого війська чимало прислужилися також документи фонду імператорського Сенату (ф. 248). Їхню інформацію, особливо в частині перебігу бойових дій Північної війни, адміністративних заходів російського командування в Гетьманщині в 20-х рр. XVIII ст., значно доповнило діловодство Секретної експедиції Військової колегії (ф. 20) з рапортами київського генерал-губернатора й документи колекції "Північна війна" (ф. 456) Російського державного військово-історичного архіву (Москва).

Значний обсяг різноманітних за видами джерел з досліджуваного періоду міститься в "Источниках малороссийской истории, собранных Д. Бантыш-Каменским и изданных О. Бодянским" (ч. 1–2, 1858) та корпусних виданнях петербурзьких і київських археографічних установ: "Акты, относящиеся к истории Западной России" (т. 5, 1855), "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России" (тт. 7–9, 12–13, 1872–1885), "Акты, собранные и изданные Археографической экспедицией Императорской Академии наук" (т. 4, 1836), "Дополнения к актам историческим" (т. 11, 1869); сучасних публікаціях українських джерелознавців, присвячених добі Руїни та гетьмануванню Мазепи[43]. Ці видання містять великі обсяги переважно офіційної кореспонденції гетьманського й царського дворів (листів, універсалів, грамот) й охоплюють практично всі галузі життєдіяльності та використання охотницьких полків (планування воєнних кампаній, перебіг походів, організацію комплектування, постачання й управління тощо).

З-поміж опублікованих матеріалів кінця XVII – початку XVIII ст. слід виділити актові книги ратуш Лівобережної України й актиковані документи з родинних зібрань української старшини, які подають широку картину господарського життя охотницьких полків, особливості їх забезпечення, квартиру-

---

[42] *Детальніше про книги та інші види джерел російського походження: Швидько А. К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII вв.). – Днепропетровск, 1986.*

[43] *Серед новітніх публікацій слід виділити: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи /Упор. В. В. Станіславський. – К., 1996; Листи Івана Мазепи. 1687–1691 рр. /Упор. В. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 рр. /Упор. І. Л. Бутич. – Київ–Львів, 2002.*

вання та взаємин з місцевим населенням[44]. Перевірка й зіставлення відомостей, зафіксованих у них, провадилася із залученням приватного листування представників урядів різних рівнів, а також ділової документації установ Гетьманщини[45].

Значний інтерес становлять російські документи, що стосуються власне військового аспекту існування й діяльності найманства початку XVIII ст. – донесення, реляції, рапорти[46]. За структурою формуляру й смисловим навантаженням вони є значно інформативнішими за більш ранні аналоги й дають можливість ґрунтовної реконструкції тактичного мистецтва охотницьких полків, змін у їхній структурі й принципах функціонування. До фундаментальних публікацій джерел цього періоду слід віднести використані в дослідженні "Письма и бумаги императора Петра Великого" (тт. 1–11, 1887–1964), похідні журнали царської канцелярії, бойову документацію з'єднань, до складу яких входили наймані частини[47].

Важливе значення мають публікації епістолярної та мемуарної спадщини російських військових і політичних діячів (Б. Куракіна, Ф. Салтикова), твори іноземних дипломатів і воєначальників (П. Гордона, Ф. де ла Невілля, І. Корба, Д. Крмана)[48]. Для початку XVIII ст. суттєвим доповненням до них є щоденники й діаріуші українського походження – М. Ханенка, Я. Марковича, П. Борзаківського, А. Ладинського[49].

Написання військово-історичного дослідження було неможливим і без залучення специфічних типів джерел: публікацій картографічних, іконографічних й археологічних матеріалів, що допомагали відтворенню технічних деталей окремих боїв, облог (плани Чигиринської та Азовської фортець кінця XVII ст. виконані П. Гордоном і Х. Боргедорфом, малюнки з літопису С. Величка та щоденника І. Корба, публікації результатів археологічних розкопок у Чигирині тощо), публікацій речових і зброярських колекцій, необхідних при реконструкції озброєння, спорядження, а відтак і повсякденного побуту найманців, їхньої тактики.

Враховуючи те, що напис дослідження, як уже зазначалося, написане на стику жанрів "цивільної" та військової історії, кілька слів треба сказати про термінологію, якою ми послуговувалися. Чи не найвразливішим з погляду історичної коректності може бути термін "український", який ми вживаємо, умисно не вкладаючи в нього новітнього "національного" змісту, як стосовно території Лівобережної Гетьман-

---

44 *Характеристика цього типу джерел: Швидько А. К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины... – С. 9–13. Похвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986; Мотыженский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. – К., 1890; Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т. 6.*

45 *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів. – К., 1993; Приватні листи XVIII ст. – К., 1987.*

46 *Аналіз дореволюційних публікацій джерел див.: Швидько А. К. Анализ дореволюционных публикаций документальных источников по истории освободительных движений на Украине в XVIII в. //Анализ публикаций источников по отечественной истории: Сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1978. – С. 83–101.*

47 *Походный журнал 1696 г. – СПб., 1853; Походный журнал 1706, 1707, 1708 и 1709 гг. – СПб., 1911.*

48 *Архив князя Ф. А. Куракина. – СПб., 1892. – Кн. 3. – С. 242; Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта... //Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1886. – Т. 50. – С. 124; Крман Даніел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). – К., 1999. – С. 36; Павлов-Сильванский Н. Проекты реформ в записках современников Петра Великого: опыт изучения русских проектов и неизданные их тексты. – СПб., 1897. – С. 18, 35, 49–50 та ін.*

49 *Діаріуш, або журнал, тобто щоденна записка оказій та церемоній, що трапляються при дворі..., початий... Миколою Ханенком //КС. – 1993. – №6. – С. 21–47; 1994. – № 1. – С. 10–34; Дневник Николая Ханенко //КС. – 1896. – № 7. – С. 174–196; Журнал, тобто насушна записка справ, що траплялися у військовій Генеральній канцелярії... //КС. – 1994. – №3. – С. 17–48 та ін. Джерелознавчий аналіз цього типу пам'яток див.: Горобець В. Й. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. //Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 102–114.*

щини, так і щодо ренти "українних" історико-культурних зон, які до й після середини XVII ст. входили до складу Речі Посполитої й гетьманату. Те ж саме стосується означень "польські", "литовські" та ін., серед яких виняток становлять розрізнювані нами терміни "московський" (до початку XVIII ст.) та "російський" (пов'язаний здебільшого з початком відліку "імперського" періоду історії Росії)*.

Окремих застережень вимагають спеціальні військово-історичні терміни. Щоб уникнути тавтології, ми часто вживатимемо терміни "армія" та "військо" як синонімічні, хоча між ними існують суттєві розбіжності. Під першим звичайно розуміють сукупність збройних сил держави (переважно в ранньомодерну або модерну добу), що за рівнем своєї організації вийшли на виключно професійний, регулярний ступінь, тоді як під другим – збройні формації "дорегулярного" типу. Типологічна різниця між ними приблизно така ж сама, як між німецьким лицарським ополченням доби Середньовіччя й вермахтом Другої світової, однак заради стилістичної зручності ми використовуватимемо їх як синоніми.

У сучасній військово-історичній науці спірним питанням є час виникнення й формування початків оперативного мистецтва – теорії та практики підготовки й ведення бойових дій військовими з'єднаннями різних видів збройних сил; воно займає проміжне місце між стратегією (мистецтвом ведення війни) й тактикою (мистецтвом ведення бою). Традиційно вважається, що оперативне мистецтво виникло в добу масових армій (XIX ст.), із розвитком воєнної техніки, засобів комунікацій та зв'язку, котрі уможливили проведення ряду пов'язаних між собою боїв на великих територіальних обширах. Втім, на думку деяких істориків військового мистецтва XVII–XVIII ст., уже в ранньомодерний час були наявні перші початки елементів оперативного мистецтва, що дає право використовувати для цих часів поняття "оперативне мистецтво" й сумісні з ним терміни. Не маючи на меті спростувати чи підтвердити це, ми послуговуватимемось терміном "операція" для позначення певної фази бойових дій у межах великої території під час війни або її стану (кампанії). Так само нейтральним є вживання понять "корпус" і "армія", котрі позначають великі відділи (загони) збройних сил, які діють у тому чи іншому регіоні й мають самостійні або пов'язані між собою завдання.

* *Висловлені свого часу Г. Хорошкевич застереження з приводу некоректності вживання слів "московський" на позначення допетровської Росії ми не вважаємо цілком слушними й, аби уникнути повторів, послуговуватимемось обома термінами.*

Цитати з українських та російських джерел у тексті подаються мовою оригіналу. Виносні літери не виділяються, смислові пропуски вносяться в текст у квадратних дужках, усі виділення курсивом належать автору. Польськомовні джерела подано в перекладі. Власні імена й географічні назви передаються у формі, наближеній до сучасної, за винятком прибалтійських топонімів початку XVIII ст., котрі здебільшого передано в уніфікованій німецькій транскрипції, відповідно до джерел та переважної більшості історичних досліджень.

І наприкінці, перш ніж перейти до безпосереднього викладу, автор вважає своїм приємним обов'язком згадати всіх тих, хто в різний спосіб і час допомагав йому в роботі над цим дослідженням. Її початок нерозривно пов'язаний із Alma Mater – історичним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де на кафедрі давньої та нової історії України вчителі, а згодом колеги надавали чимало цінних зауважень щодо змісту дипломної роботи й кандидатської дисертації, які стали основою цієї книжки. Концептуальному оформленню її змісту, а також критичній вивірці окремих сюжетів автор завдячує членам Міждисциплінарного семінару при Товаристві дослідників Центрально-Східної Європи під керівництвом професора Наталі Яковенко та Просемінарію професора Василя Ульяновського при кафедрі давньої та нової історії України Київського університету, котрі стали справжньою школою професійного зросту. Значну допомогу, що уможливила роботу в зарубіжних архівах, користування новітньою літературою, участь у конференціях і стажуваннях, було надано Центром досліджень античної традиції у Центрально-Східній Європі (Варшавський університет), Канадським інститутом українських студій (Альбертський університет), Міжнародним фондом "Відродження", професором Джованною Броджі (Міланський університет), доктором Барбарою Скіннер (університет Індіанаполісу). Винесенню на обговорення окремих фрагментів цієї книжки й ознайомленню з ними наукової громадськості сприяла люб'язна підтримка колег з Інституту історії України НАН України та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Робота з джерелами та літературою, розпорошеними по численних архівосховищах і бібліотеках, значною мірою була успішною внаслідок доброзичливості й терпіння їхніх співробітників, яким автор складає особливу подяку. Всі згадані вище особи й інституції спричинилися швидше до сильних сторін цієї праці, тоді як її недоліки й огріхи цілковито лишаються на авторі.

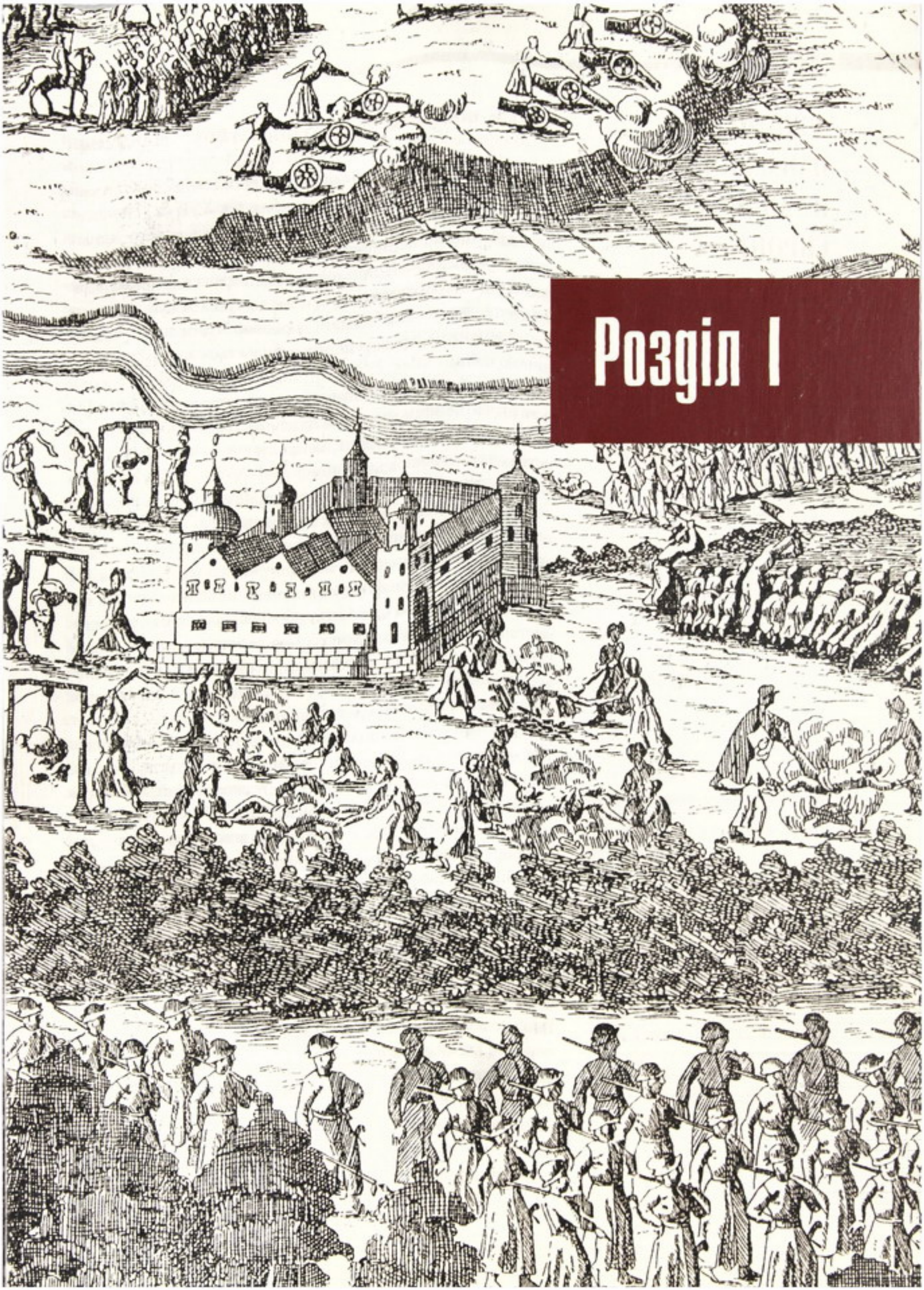

Розділ І

ФЕНОМЕН НАЙМАНСТВА В РАННЬОМОДЕРНІЙ ЄВРОПІ

1.1. У пошуках "ідеального типу" найманця

Перефразувавши вислів "століття солдатів", яким італійський поет Флавіо Тесті охарактеризував XVII ст., сповнене війн, повстань і дворянських фронд, і назвавши його "століттям найманців", не ризикуємо надто далеко відійти від тогочасної реальності. Прикладів на підтвердження цього є чимало: від літературних творів й аж до сухих документальних свідчень, де поняття "солдат" дорівнює "найманець" і навпаки – найманець однозначно ототожнюється з солдатом – людиною війни.

Засвоївши цей понятійний апарат, наукова історіографія довгий час не замислювалася над сутністю самого найманства та його відмітними рисами, зараховуючи до нього практично всіх вояків європейських армій XVI–XVIII ст. Так на одній дошці з легкої руки істориків опинилися геть не схожі один на одного німецькі ландскнехти й англійські "круглоголові", італійські кондотьєри та українські козаки, прусські солдати часів Фрідріха Вільгельма I й французькі жандарми Карла VII. Усі перелічені вище формування явно не вписувалися у традиційні військові моделі Середньовіччя, але одночасно мали настільки багато відмінностей між собою (головним чином у системі набору й оплати служби, стосунках із державою та внутрішній ієрархії), що це практично не давало підстав об'єднувати їх одним родовим поняттям.

Як найбільш поширений приклад визначення "найманства" в сучасній історіографії, прийнятий "за згодою" більшістю вчених, можна навести популярну версію Майкла Говарда з його праці "Війна в європейській історії" – "... найманці, інтернаціональний клас людей, який воював за контрактом і виключно за гроші"[1]. Неважко помітити, що таку дефініцію сприйняли не тільки оглядові дослідження з ранньомодерної історії, але й дотичні до військово-історичних дисциплін студії з економіки, соціальної історії, історичної антропології, де найманці жорстко асоціюються якщо й не з політичним явищем, то із службою за гроші та закономірними через це зрадами наймачів, переходами на бік ворога тощо. Військові історики, ближчі до конкретики різних історичних періодів і воєнних конфліктів, хоча й не одразу, але поставилися до такого погляду критично. Їхні застереження стосувалися практично всіх основних рис, що визначали поняття найманства: зауважувалося, що далеко не всі, або принаймні далеко не більшість найманих армій складалася з іноземців, як-от французька у XVII й особливо у XVIII ст. чи іспанська XVI ст. (не кажучи вже про те, наскільки правомірним

є застосування критерію «національний» до суспільств домодерної Європи)[2]. Крім того, зовсім не обов'язковою була наявність писаного контракту, який би регламентував умови служби, – у прусському та французькому військах з другої половини – кінця XVII ст. подібного роду угоди з солдатами не практикувалися. До того ж договірний принцип, як відомо, визначав засади військової служби й у васально-сюзеренних стосунках феодалів. Зрештою, форми винагороди найманців могли бути дуже різними – від виплат "живою" монетою до земельних пожалувань і надання титулів (два останні види широко поширилися в Італії XIV–XVI ст. та в Росії XVII–XVIII ст.). Подібного роду порівняння показували, наскільки примарною й тонкою виявилася межа між критеріями служби найманців і лицарів за часів пізнього Середньовіччя й раннього нового часу, змушуючи вчених шукати більш точні відповідники для побудови їхнього "ідеального типу".

Внаслідок накопичення в європейській історіографії ґрунтовних студій з історії найманих армій і військових професій XVI–XVIII ст. виникло ще кілька проблемних вузлів, пов'язаних із неєдиністю найманства в рамках різних періодів і регіонів Європи. 1948 р. відомий польський історик права Кароль Кораний опублікував невеличку замітку "Жовнір найманий і жовнір затяжний", де спробував на підставі західноєвропейського й меншою мірою польського матеріалу вивести своєрідну стадіальну типологію найманства. Зауваживши, що перші приклади організації таких військ взорувалися на феодальну модель, багато в чому навіть ґрунтуючись на залученні до служби лицарів, автор визначав їхні засади як військово-підприємницькі – власне *наймані*. Королі чи інші суверени оплачували службу таких вояків так довго, як довго мали потребу в них. З часом лицарство, переважно розорене й збіднілe, об'єднувалося в загони-"банди", наймаючись на службу колективно. Італійські "банди" протягом XIV–XV ст. витворили тип *найманого війська* – невеликих загонів, на чолі яких стояв капітан-підприємець, що своїм коштом вербував на службу вояків за попередньо визначену винагороду. Такий контракт з правової точки зору являв собою трудовий договір (locatio-conductio operarum). Маючи збройний відділ, ватажок укладав з містом або сеньйором угоду про військові послуги, де було обумовлено термін служби, її винагороду та зазначено певні додаткові умови. Недотримання угоди з боку наймача призводило до її розірвання в односторонньому порядку, даючи право капітанові разом з відділом шукати нової служби[3].

Така система стосунків, за наявності позитивних рис, мала й суттєві недоліки. Військо було зв'язане з володарем

---

1 *Говард М. Війна в європейській історії. – К., 2000. – С. 29.*

2 *До іноземців у французькому війську часів Карла VIII та Людовіка XII, опріч німців та італійців, зараховувалися також гасконці, пікардійці й вихідці з порубіжних регіонів Фламандії. У Гранадській та Неаполітанській кампаніях основу іспанських трецій становила баскська та кастильська піхота. хоча вже в першій третині XVI ст. намітилася тенденція до зростання питомої ваги німців, валлійців та італійців. Детальніше: Kiernan V. G. Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy //Past and Present. – 1957. – April. – P. 72–73.*

3 *Koranyj K. Żołnierz najemny a żołnierz zaciężny //Czasopismo prawno-historyczne. – Poznań, 1948. – T. 1. – S. 106.*

Швейцарські гвардійці Папи Римського.
Фрагмент фрески Рафаеля "Меса в Больсені", 1511–1512.

Швейцарську гвардію було створено з числа найманців Юлієм II (1503–1513) – найбільш войовничим з усіх римських понтифіків, який особисто очолював війська Ватикану в походах проти Венеції та Франції. Один з розписів ватиканського палацу увічнив папських преторіанців.

лише тимчасовою угодою, а його ватажок, відповідно, посідав надто незалежне становище. Ця обставина змусила шукати способів заміни найманого вояка якимсь іншим, більшою мірою залежним від державної влади. Щоб цього досягти, капітана-підприємця слід було замінити провідником, тіснішe зв'язаним із королем. Це виявилося можливим, по-перше, завдяки зміцненню власне самої королівської влади, котра стала на шлях централізації й абсолютизації своїх повноважень, а, по-друге, в результаті оптимальнішої організації державного господарства, здатного постачати ресурси для регулярного утримання війська. Зміцніла королівська влада наклала монополію на військове підприємництво, вдавшись до кількох заборон: використовувати капітанські чи будь-які інші титули особам, котрі не одержали королівської інвеститури; набирати військо без дозволу короля; провадити вербунки, більші за чисельністю, ніж установлено королем.

Поступове впровадження цих обмежень у різних країнах, хоча й повільно, але дало-таки свої наслідки, головним

[4] Ibid. – S. 107–108.

з яких було зникнення капітана-підприємця, якого заступив призначений і фінансований державною владою офіцер – цілком залежний від короля, від імені й для якого він провадить набори найманців. Навіть у випадку припинення дії контракту офіцера завербований ним відділ не покине своєї служби, залишившись при таборі володаря. У такий спосіб з'являється інший, хронологічно наступний тип найманця – *затяжний*. Відповідно, затяжне військо набирається офіцером, але за гроші, які дає йому король; воно служить під його орудою і складає присягу на вірність престолу. Різниця між найманим і затяжним військами позначилася не тільки в принципах організації, забезпечення та бойових якостях, але й у військовому праві. Якщо для найманих військ була притаманна двостороння угода між їхнім власником-провідником і наймачем із застереженням усіх умов, то в подальшому її замінила одностороння декларація ласки володаря, який приймав до себе на службу вояків, гарантуючи їм певні вигоди[4].

Спостереження над природою найманства, висловлені К. Кораним та іншими вченими, продемонстрували зміни, котрих воно зазнавало упродовж різних періодів існування, але не дали чіткої відповіді щодо його сутності. Навпаки, з'ясування того факту, що за певних часів воно було тісно споріднене з феодальною моделлю військовості, ставило під сумнів окремішність найманства як типу збройних сил. Цілком закономірно, що студіювання соціальної та військової природи найманства значною мірою спирається на порівняльні дослідження. Тож коректність їхніх висновків безпосередньо залежить від коректності порівнянь. Якщо ж урахувати, наскільки несхожими між собою виявилися пагони в європейського "стовбура" найманства, цей метод здатний ще більше ускладнити життя дослідника. В деяких країнах, як наприклад, в Росії, комплектування збройних сил шляхом найму взагалі не прижилося. За винятком частини офіцерського корпусу XVII–XVIII ст., армія Московської держави, а згодом Російської імперії поповнювалася за рахунок військово-служилих категорій населення й рекрутів. У Речі Посполитій, де впливи західних військових моделей, а заразом і міжнародна кон'юнктура були відчутнішими, найманство поширилося більшою мірою, але мало зовсім не "класичне", західне обличчя, співіснуючи та взаємодіючи з традиційними формами військовості. Така несхожість, зауважена у вже згаданій статті К. Кораного, дає привід сучасним польським історикам взагалі ставити під сумнів існування найманства в армії Речі Посполитої другої половини XVI–XVII ст. "З точки зору поняття "кондотьєрства", сприйнятого як

Кондотта (договір) між капітаном Джоном Хоквудом та міланським герцогом Віконті про вербовку 30 кондотьєрів з платою у 300 флоринів щомісяця. 1385.

Сон Симпліциссімуса, в якому він марить солдатською службою. Гравюра Г. Шлейфхейма фон Зульсфорта, 1684.

Симпліциссімус – своєрідний аналог Уленшпігеля – бачить уві сні фантастичне дерево з гронами безтурботних, п'яних і веселих солдатів.

LIST
O
LISOWCZYKACH
Do D. Mártyn Luter od Sloſkich y Czeſkich Eſangelikow przez Xiądz Nikiel Habſpert Miniſter ſerbi Dei Zboru Wroclawſkiego z Niemieckiego na Polſkiego przełożony.
Roku Pańſkiego / 1620.

■ Титульна сторінка книги про лісовчиків, 1620.

■ **Солдати на постої в селі Симпліциссімуса.** Гравюра Г. Шлейфхейма фон Зульсфорта, 1684.

відбування воєнного ремесла в чужій справі й тільки заради зиску, – пише Анна Чекай, – навіть загони Лжедимитрія не можна вважати належними до цього канону". В той час, як "найманців (Західної Європи. – О. С.) характеризувала мало не цілковита зневага до суспільних інституцій, етичних і правових норм... шляхетське військо Речі Посполитої було продуктом адміністративно-скарбової та суспільно-політичної системи країни. Жовніри народового автораменту глибоко вростали в правові традиції зобов'язальної системи суспільства"[5]. У поєднанні з низкою інших факторів (інтегрованістю вояків шляхетського походження у систему представницьких політичних інститутів, домінування в нормах поведінки й навіть військової організації сеймикових практик і засад шляхетської демократії, відсутністю "зрад" і переходів на службу до ворога у гонитві за грішми тощо) це начебто дає підстави не те що для обґрунтування інакшості габітусу польського найманця, але й для постановки питання, чи був він взагалі найманцем. Вдаючись до термінології Кораного, такого жовніра личить називати не так найманим, як затяжним, себто тісніше зв'язаним із традиційним суспільством.

Правомірність такого висновку видається сумнівною не тільки через специфічність річпосполитської військової моделі: кожна з європейських армій може претендувати на таку ж саму специфічність, яка, втім, не дає підстав для відмови від якогось спільного знаменника військової організації в рамках того чи іншого регіону. Надто легковажно зводити всю суму рис західноєвропейського найманця до зрадливості, підступності й розбишацтва, будуючи його колективний портрет на прикладі італійських кондотьєрів часів Макіавеллі. На кінець XVI й особливо у XVII ст. найманство за сприяння держави вже позбулося деяких із цих рис і являло собою явище геть відмінне від тих перших "банд", які викляв Латеранський собор 1179 р. У Франції й особливо в Нідерландах солдати й офіцери найманих полків могли являти не менше зразків "громадянської" відданості й вояцьких чеснот, ніж польські жовніри, хоча в цілому й ті, й інші продовжували сповідувати суто вояцький modus vivendi, безмежно далекий від стандартів поведінки й цінностей решти суспільства. Специфічною рисою польського варіанту найманства (який все ж таки існував), як і воєнної моделі в цілому, можна вважати переважання в ньому традиційно станових елементів, нерозривно пов'язаних із лицарським етосом. У Західній Європі наявність у найманському середовищі аристократії та дворянства спричинилася хіба що до вироблення специфічних практик офіцерського корпусу, істотно не вплинувши

■ **Страсті Св. Доротеї.**
Гравюра Г. Бальдунга. 1516.

Художник зобразив ката у вигляді ландскнехта-найманця. Такий прийом був типовим у ренесансному живописі.

ані на системи вербунку, ані на форми організації армії. Феодальна знать, вступаючи до найманих загонів, що були на королівській службі, фактично приймала правила їхньої гри, дуже мало вносячи питомо свого. Річпосполитський варіант являв собою інший варіант розвитку, коли не лицарство було розчинене серед найманців, а навпаки, нечисленні наймані формування західного типу були влиті й асимільовані в цілком лицарському війську. Гібридність форм, у яких західні віяння сполучалися із впливами Сходу та власне польськими тенденціями, зауважив у своєму дослідженні "На службі польського короля. До питання про національну структуру коронної армії 1500–1574 рр." Марек Плєвчинський. За його словами, в розпорядженні Польщі було надто мало кваліфікованих військових експертів західного походження, і вона мусила вдовольнятися посередництвом, "часто далеким від оригінальних зразків". Свою роль відіграла й суспільно-політична модель держави, не зовсім пристосована до модернізаційних реформ[6].

Стереотипність у сприйнятті найманства, а відтак і заперечення його поширення в Україні дається взнаки й у віт-

[5] *Czekaj A. Obywatele czy kondotierzy? Postawy obywatwlskie i moralne żołnierzy narodowego autoramentu wojsk Rzeczypospolitej w pierwszej połowie 17 w. //Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremie Maciszewskiemu pod red. Mirosława Nagielskiego. – Warszawa, 2002. – S. 88–89.*

[6] *Plewczyński M. W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii koronnej w latach 1500 – 1574. – Siedlice, 1995. – S. 204–211.*

чизняній історичній літературі. Услід за польськими колегами, введеними в оману регіональними відмінностями війська Речі Посполитої й реміпісценціями на тему "західного найманця", Валерій Степанков у своїй полемічній статті "1648 рік: початок Української революції чи "домової війни" в Речі Посполитій? " зауважує: "Якщо необґрунтованим є включення "затяжного" жовніpства до лав найманців, то що ж тоді говорити про козацтво. Аналіз усього комплексу виявлених науковцями джерел, а також праць... істориків не дає жодної підстави поставити під сумнів думку, що козацтво становило собою стан українського суспільства. Зрозуміло, ті з козаків, котрі у роки Тридцятирічної війни вербувалися на службу до різних європейських володарів, ставали найманцями, але перетворювати увесь стан у військову спільноту кондотьєрів, а відтак переносити на нього огидні риси поведінки останніх – це вже занадто навіть для адептів постмодернізму"[7].

Зауважимо, що до середини XVII ст. українське козацтво пройшло добру школу найму не тільки в Західній, але й у Південно-Східній Європі й навіть країнах Сходу. Та власне як стан, причому не самопроголошений, а справжній, з неодмінним обов'язком збройної служби, воно остаточно сформувалося лише у власноруч створеній у вирі Хмельниччини державі – Гетьманщині. До того ж як запорозьке, так і реєстрове лицарство посідало юридичний та й фактичний статус "збройного люду" невизначеної приналежності. На це, між іншим, вказують не тільки вкорінені в козацькій свідомості категорії "воянького щастя", "козацького хліба" – притаманні й західноєвропейським найманцям, – ретельно простежені Наталею Яковенко, Сергієм Леп'явком та Петром Сасом, але й форми залучення козаків до служби в коронному війську й виправах Димитріади. Зрештою, як показують західні аналоги, багатьом з яких знайшлося місце й в Україні, лицарі ставали найманцями так само часто, як і найманці одержували титули й землі.

Наші надмір критичні зауваги з приводу історіографічної "розмитості" природи найманства дещо врівноважує той факт, що навіть у такій чіткій і розбудованій системі, як сучасне міжнародне гуманітарне право, воно й досі належить до так званих "сірих плям", котрі не мають однозначного визначення. Його вироблення ось уже понад п'ятдесят років є пріоритетним завданням численних нарад і конференцій юристів, політологів і військових експертів, що скликаються під егідою комісій ООН, успіхи яких, втім, залишаються більш ніж умовними. Підтвердженням кричущої невизначеності правової природи найманства є Міжнародна конвенція

[7] *Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи "домової війни" в Речі Посполитій? //Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) /Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 390–391.*

про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців, схвалена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у грудні 1989 р., котра станом на 2000 р. так і не набрала чинності[8].

Які ж риси в устрої й принципах функціонування найманців можна кваліфікувати як визначальні? Як побудувати "ідеальний тип" найманця? Очевидно, ці питання потребують відповіді в спеціальному дослідженні, котре поставило б на чільне місце феноменологію самого явища. За нашим глибоким переконанням, яке ми спробуємо обґрунтувати в подальших розділах цієї роботи, взагалі навряд чи можливо створити універсальну модель найманства, настільки багатоукладним воно виглядає для Півночі й Півдня, Сходу й Заходу Європи XVI–XVIII ст., котра, зростаючи й формуючись як Європа модерна, ще дуже мало нагадувала якусь цілісність, про яку нині так люблять говорити історики. Тож перелік родових ознак, здатних об'єднати наймані формування різних держав, буде гранично коротким. Першорядною серед них є, очевидно, певна позастановість найманства, котре, хоча й черпало частину своїх кадрів (особливо для служби в кінноті) з лицарської верстви, але залишалося поза традиційними корпораціями ренти суспільства. Для найманця, на відміну від лицаря, військова служба не була становим обов'язком. "Добра воля", а не зобов'язання до несення воєнної повинності формально залишалася основною підставою навіть у тих випадках, коли вербунок відбувався в насильницький спосіб або шляхом омани[9]. Найманство, таким чином, виявилося найяскравішим проявом демонополізації військової справи в пізньому Середньовіччі, речником, котрий позбавив її елітарності, кастовості, випустивши воєнне ремесло "в тираж".

Другим важливим критерієм для вирізнення найманця з-поміж інших категорій служилого люду домодерної доби є властиве йому ставлення до військової служби як до ремесла, а не природного покликання, пов'язаного із становою належністю. Так само, як і для лицаря, війна не тільки займала більшу частину свідомого життя найманця, але й була основним джерелом його існування в суспільстві. Однак якщо для першого служба на війні жорстко сполучалася з категоріями "вірності", "шляхетства" й "любові до короля", то для другого вона більшою мірою мотивувалася "користю". Звичайно, було б перебільшенням вважати середньовічне лицарство позбавленим будь-якого прагматизму (в дійсності швидше траплялося інакше, й гонитва за багатством, воєнною здобиччю була притаманна йому не менше, ніж найманцям); втім, саме

---

[8] *Термін "найманець" згідно з Конвенцією означає будь-яку особу, що спеціально завербована для участі в збройному конфлікті, керується в своїх діях переважно міркуваннями особистої вигоди, не є громадянином країни, що діє в конфлікті, не входить до складу збройних сил воюючої держави тощо (A/RES/44/34 (Офіційні звіти Генеральної Асамблеї, сорок четверта сесія, Додаток № 49 (A/44 49), с. 425–428). П'ять інших додаткових критеріїв, що окреслюють інші ситуативні випадки, за якими військовослужбовця можна кваліфікувати як найманця, за свідчують бажання авторів Конвенції ототожнити найманство із "незаконною збройною силою", утримання й використання якої є незаконним з точки зору міжнародного права, себто не контролюється легітимною державною владою.*

[9] *Особливо цим відзначалися пізня прусська та французька системи вербунку (середина – друга половина XVIII ст.), за яких, однак, зберігався зовнішньо добровільний характер вступу до армії.*

найманці стали носіями нової воєцької етики, котра, будучи позбавленою старих ірраціональних елементів, проголосила принцип війни як ремесла, доступного всім.

Третьою суттєвою ознакою найманства треба вважати принципово нову систему внутрішньої ієрархії, заснованої не на особистих зв'язках чи васальній залежності, а спочатку на корпоративній окремішності, а згодом – суворій дисципліні й субординації, які визначають обличчя збройних сил і до сьогодні. Вже з другої половини XVI ст., а в деяких країнах і раніше, монолітна маса найманих вояків, над якими донедавна вивищувалися лише їхні ватажки, починає дрібнитися й структуруватися в залежності від стажу служби, бойових заслуг, досвідченості. Такій диференціації чимало сприяли й соціальні фактори пізньосередньовічної доби – наявність зв'язків, станове походження, родинність, але, на відміну від лицарського війська, в найманих формуваннях у сполученні з вище перерахованими корпоративними цінностями вони породили ієрархію звань і посад, що дуже швидко устали-лися, давши змогу краще керувати військом. Ще в XIII ст. у Франції за Людовіка Святого робляться спроби створення військової адміністрації, котра б керувала найманими від-ділами на території держави. Її очолював констабль, якому підпорядковувалися маршали, гросмейстери лучників і військ-кові скарбники (trésorier de guerre)[10].

Поряд із цими чільними характеристиками вважаємо за доцільне подати й кілька другорядних, роль яких у "впізнаваності" найманства залежала від часу й місця подій. Попри те, що гроші не можуть вважатися однозначним маркером найманства, їхня роль, безумовно, збільшувалася й у другій половині XVII–XVIII ст. спричинилася до, так би мовити, повної комутації військової служби, коли дзвінка монета, а не земельний наділ остаточно зробилася платнею за пролиту кров[11]. До так само мінливих, але істотно міцніючих упродовж усієї ранньомодерної доби факторів мусимо віднести й зростаючу роль держави у використанні, а згодом повному контролі, забезпеченні й організації найманства, більш залежного й краще керованого у порівнянні з феодальними ополченнями. На відміну від лицаря, вивченого й спорядженого власним коштом, найманець потребував більшого піклування держави, яка мусила надати йому спочатку "підйомні гроші", а трохи пізніше – харчі, одяг, а в особливих випадках навіть дах над головою. Зрозуміло, це було не повсюдним явищем, але певною тенденцією, котра, в міру фінансового та адміністративного посилення центральної влади, перетворила різноперсті ватаги військових заробітчан на регулярні

[10] *Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – М., 1938. – Т. 3. – С. 374.*

[11] *Як відомо, слово "солдат", вперше застосоване для позначення італійських найманців (soldato) на початку XV ст., виводить своє походження від soldo, soldino – дрібної розмінної монети, якою сплачувалося жалування.*

армії. Значною мірою саме цьому фактору судилося визначити й професійний портрет нового вояка. Середньовічне лицарство за часів розквіту ленної системи так само мало всі ознаки професійності, втім, вони ґрунтувалися на суто індивідуальних якостях – індивідуальній підготовці, ексклюзивному озброєнні, забезпеченні продовольством і спорядженням, а відтак і тактиці індивідуального бою, окремішності, зведеній у правило не тільки на бойовищі, але й у поході, на відпочинку. Протиставлення понять "лицар" і "найманець" з цієї точки зору є мало адекватним їхній сутності – адже якщо феодал-вояк має сприйматися саме як бойова одиниця, то найманець не мислиться поза колективом собі подібних. Вони збираються, організовуються й діють масою. Підготовка цих військ може бути на порядок нижчою від лицарської, а рівень дисципліни й поготів, але завдяки поступовій "селекції" кращих якостей найманого війська, воно стає набагато боєздатнішим. Невипадково масовість і прагматизм, вкорінені в природі найманців, стають вдячним ґрунтом, на якому успішно прищеплюються й технічно досконаліші види озброєнь, і нова командна ієрархія, і нові тактичні форми (засновані на глибоких пикуваннях великих мас піхоти й кінноти), чужі й невластиві лицарським ополченням.

1.2. Наймані війська на Заході й Сході Європи XVI–XVIII ст.

Елементи найманства як способу поповнення й форми організації війська відомі в Європі протягом усього Середньовіччя. З одного боку, найманство в "чистому вигляді" було репрезентоване рухливими ватагами військових заробітчан з порубіжних регіонів Північної та Південної Європи, котрі шукали собі прожитку на службі в усіх більш-менш платоспроможних світських і духовних володарів. Найвідомішими з-поміж них є, звичайно ж, вікінги, чиї походи, особливо в пізні часи, скеровувалися не тільки з волі власних ватажків, але й з веління тих, хто брав їх на службу. Варязьких найманців бачимо при дворах київських князів – відпускаючи норманську дружину, яка допомогла йому посісти київський престол, до Новгорода в 1116 р., Ярослав Володимирович, згідно з літописною легендою, дав їй спеціальну "Правду", що мала на меті обмежити сваволю чужоземних дружинників у стосунках із місцевим населенням[12]. Більшу частину війська Вільгельма Завойовника під час його виправи до Англії 1066 р. теж становили найманці. Часто, потрапивши у скрут-

[12] *Памятники русского права. – М., 1952. – Вып. 1. – С. 86–87.*

■ **Варязькі воїни часів Вільгельма Завойовника.** Фрагменти гобелену королеви Матільди, XI ст.

ну ситуацію, суверени покладалися в боротьбі з вікінгами не так на власних васалів, як на тих же найманців: у 1053 р. Папа Лев IX вербує в Німеччині наймані загони для війн з норманами в Південній Італії. Імператор Генріх IV одержує грошові субсидії від візантійців в обмін на їхній захист від загонів Роберта Гіскара[13].

З іншого боку, тривале існування й тим паче поступальний розвиток такого найманства в часи високого Середньовіччя з його млявим грошовим господарством були приреченими. Це привело до виникнення напрочуд живучих феноменів бастард-найманства в середовищі лицарів, котрі, маючи незліченну кількість регіональних особливостей, підживлювали його воєнну потенцію протягом наступних століть. Сезонний характер військової служби ленника, відповідно до звичаєвих норм, мав обмежений характер, тому решту часу, який вимагався для продовження воєнної кампанії, володар мусив оплачувати васалам з власної кишені. 1103 р. Генріх I Англійський уклав з графом Робертом Фландрським угоду, згідно з якою останній зобов'язувався за відповідну платню виставляти щорічно 1000 трикінних лицарів. Під час їхнього перебування в Англії король мав давати їм продовольство, фураж і задовольняти всі їхні бажання нарівні із власною свитою[14]. До такої практики особливу схильність виявляли малоземельні й розорені лицарі, що вже в період

[13] *Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории... – Т. 3. – С. 225.*

[14] *Там само. – С. 228.*

Столітньої війни об'єднувалися в окремі загони[15]. Лідерами й основними постачальниками лицарів-найманців (routiers) були Італія, порубіжні райони Франції, Фландрія й Західна Німеччина, де занепад класичної ленної системи виявився особливо сильно.

Паралельно із чисельним зростанням найманства і його "горизонтальним" поширенням Європою формується стійкий негативний імідж військового заробітчанина. Останній нерозривно пов'язаний із середньовічними уявленнями про війну та військову професію, котрі в масовій свідомості ототожнювалися передусім із лицарством. Як ми бачили вище, плата за службу для найманого лицаря часто належала до категорій бенефіцій і дарів, нічим не відрізняючись від інших виплат в рамках ленної концесії. Відповідно, й моральна постава такого лицаря повністю відповідала "звичайній", вбираючи в себе поняття традиційної феодальної етики – вірності, честі й слави. Натомість антитезою їм були найманці нешляхетного походження, котрі не тільки займалися не "своєю" справою (себто війною), але й носили не належну їм за статусом лицарську зброю, воювали верхи й до того ж зовсім не за високі ідеали на кшталт визволення Гробу Господнього чи боротьби з маврами, а заради елементарної наживи. В концентрованому вигляді весь можливий спектр відгуків про найманців-авантюристів високого Середньовіччя підсумував

[15] *Там само. – С. 230.*

у своєму дослідженні битви при Бувіні (1214 р.) Жорж Дюбі. Бойовище, де зустрілися війська французького короля Філіпа-Августа й германського імператора Оттона IV, тогочасні хроністи описували у вигляді шахівниці, на якій у кольорах маніхейської символіки зійшлися сили Добра (французи) й Зла (німці, англійці та їхні спільники). Якщо в першому таборі зібралося лицарське військо й ополчення міських комун, що цілком відповідало стандартам благочестя й поняттям про "справедливу війну", то в другому ми бачимо дуже строкату картину – від перекуплених васалів й до, звичайно ж, найманців-розбишак[16]. Гріхи й проступства останніх важко перелічити – вони воюють на стороні Зла, тих, кого викляв сам Папа, ними керує помста й прагнення зиску, а табір роздирають суперечки й інтриги. Ця банда гречкосіїв, якою керують віроломний король та його поплічники (Оттон IV та Рейнальд Булонський), говорить чужими мовами й складається з учорашніх селян або злодіїв, до того ж воює "нечесною" зброєю – гаками, гісфами й арбалетами, котрі б'ють лицарів-вершників на відстані, не дозволяючи їм наблизитися для відкритого двобою[17]. Такою була реакція суспільства, а точніше тієї його частини, яка почувала загрозу від найманців, що демонополізували заняття військовою справою.

Деяка активізація товарно-грошових відносин укупі з підвищенням соціальної та географічної мобільності населення в цей час послужили добрим каталізатором для злиття відділів ротюр'є з бандами найманців непляхетного походження. Синтез цих двох складових став відправною точкою того явища, яке існуватиме у військовому житті Європи понад чотириста років. Важливим у цьому процесі було й те, що попит на найманців створювали відтепер не тільки "традиційні" замовники – князі й герцоги, міські комуни, єпископи, – але й дедалі міцніюча монархія. Роблячи ставку на найманців, королі, що прагнули централізації влади й розширення свого впливу, вирішували одразу кілька політичних проблем – діставали боєздатне та професійне військо й одночасно позбувалися "опіки" з боку регіональних еліт, котрі з військами своїх васалів посідали своєрідну мілітарну монополію[18].

Починаючи з XIV ст. формується перший тип найманства, який у літературі дістав умовну назву "нижчого". Основна його риса – збереження феодально-лицарської структури й наявність безстрокового найму. "Нижче" найманство, так само як і пізніші "вищі" його варіанти, традиційно ототожнюється з певними "національними" типами організації, котрі начебто відбивали головні риси й магістральні тенденції його розвитку на той чи інший період. Першим та-

[16] *Duby G. Bitwa pod Bouvines. Niedziela, 27 lipca 1214 /Przeł. M. Tournay-Kossakowska i A. Falęcka. – Warszawa, 1988. – S. 30–38.*

[17] *Ibid. – S. 104–110.*

[18] *Харитонович Д. Э. Война в средние века //Человек и война (Война как явление культуры): Сб. ст. – М., 2001. – С. 25–27.*

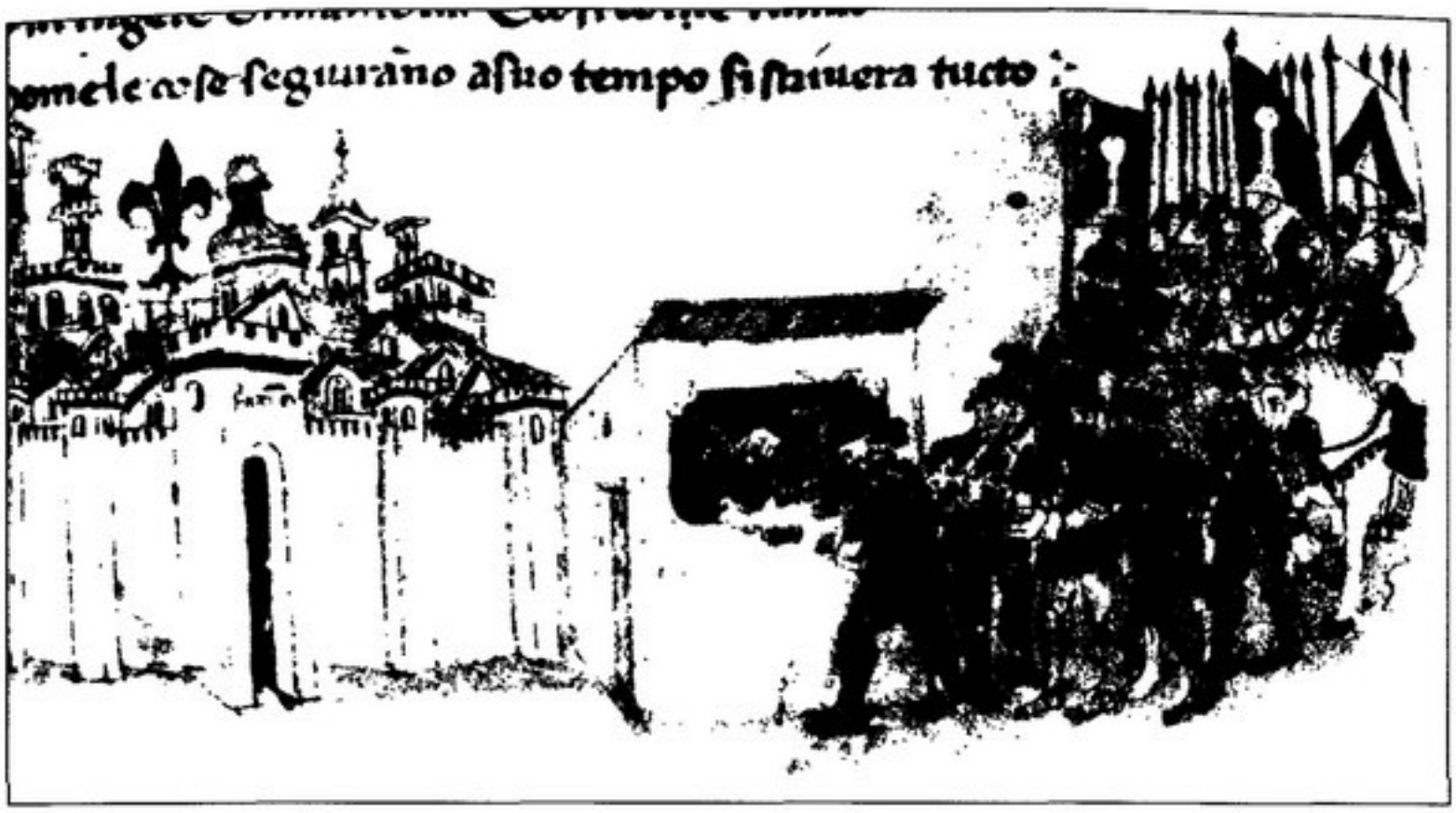

ким типажем вважаються італійські кондотьєри. Їхня назва походить від "condotta" – договір, контракт, який укладався між наймачем і командиром озброєного загону, котрого запрошували на службу. Відділи кондотьєрів формувалися з дрібних лицарів і бідноти північних і південних районів Італії й організовувалися за феодально-лицарським взірцем. В основі організації було покладено найменшу бойову ланку-"спис": важкоозброєного вершника у супроводі піших нажів і солдатів зі списами, мечами, арбалетами[19].

Окрім суто військово-політичних здобутків, ці війська уславилися й певними технічними досягненнями, перші у яких піднесла найманство на якісно новий рівень розвитку військової справи. Від кінця XV ст. кондотьєри почали застосовувати ручну вогнепальну зброю – аркебузи; таким чином, найманці стають речниками й найбільш вдячними реципієнтами нових військових технологій, поступ яких найближчими століттями кардинально змінить канони військової справи. Рушниці коштували дешевше й були простішими у використанні, ніж луки й арбалети, навчання стрільби з яких вимагало певних фізичних даних і часу. Внаслідок певного вдосконалення вогнепальна зброя стала легшою, збільшилася її прицільність та скорострільність: уже на початку XVI ст. рушнична куля легко пробивала кірасу важкоозброєного лицаря з відстані 200–250 метрів. Це робило рушницю незамінною не тільки в облогових боях, але й у польових сутичках проти кінноти, зрештою утвердивши в тактиці провідну роль піхоти[20]. 1496 р. кондотьєрський клан Вітеллі відкриває

■ **Наймання війська у Флоренції.**
Мініатюра з "Хронік" Дж. Серкамбі. поч. XV ст.

Одержання солдатом грошового задатку вважалося автоматичним початком служби.

[19] *Говард М. Війна в європейській історії. – С. 30–31.*

[20] *Hall B. S. Weapons and Warfare in Renaissans Europe. – Baltimore–London. 1997. – P. 158–164.*

Капітан кондотьєрів Джон Хоквуд (Джованні Акуто) на чолі папських військ. Мініатюра з "Хронік" Дж. Серкамбі, поч. XV ст.

піхотну школу, де навчали марширування, поворотів, організованих маршів і перепиковування. Пізніше до таких спроб вдався Цезар Борджіа, але загалом вони не мали особливого успіху. Втім, попри те, що кондотьєри озброєнням більшою мірою нагадували лицарську кінноту, саме їхні аркебузири стали первістками нових технічних віянь, передавши естафету своїм наступникам – німецьким ландскнехтам, котрі сформували повноцінну "вогнисту" піхоту.

Інша новація випливала з воєнної стики й статусу кондотьєрів як військової сили. Міжусобні війни італійських республік, а також конфлікти з іноземними володарями часто-густо провадилися за участі саме найманців, котрі сприймали один одного більше як колеги по фаху, до певної міри об'єднані спільними інтересами, ніж противники. Такі авторитети, як Гвіччардіні й Макіавеллі, нерідко свідчать, що цей невловимий дух "братерства" спричинявся до маневрувань, уникнення лобових зіткнень між загонами та відтягування сутичок, котрі до того ж не відзначалися кровопролиттям. Почасти це відповідає дійсності, оскільки капітани не бажали втрачати в запеклих боях чи облогах кращу "робочу силу" своїх загонів та й взагалі ризикувати на терезах воєнного щастя. Але правильним є також і те, що саме вони сформували й відшліфували мистецтво маневрування, майже не розвиненого в Середньовіччі з його неповоротким феодальним ополченням, й власне новой стратегії дій найманих військ, підпісни те й друге до рівня мистецтва[21].

[2*] *Дельбрюк Г. Вказ. праця. – Т. 4. – С. 24; Свечин А. Эволюция военного искусства с древнейших времен до наших дней. – М.–Л., 1927. – Т. 1. – С. 155–156.*

Гарантією дотримання зобов'язань залишався особистий договір наймача з капітаном, котрий, переслідуючи свої матеріальні або й політичні цілі, часто його порушував. Військове підприємництво в Італії зробилося досить престижним заняттям, коли кондотьєрська верхівка завдяки награбованим багатствам змогла проникнути до середовища аристократії, а титулована знать у свою чергу не гребувала капітанськими посадами. Звичайно, це не сприяло стабілізації політичного становища, а кондотьєрство з легкої руки публіцистів Відродження, які з презирством і огидою дивилися на вчинки "негідних нащадків римлян", стало синонімом підступу й зради.

■ **Кінна статуя венеційського кондотьєра Еразмо де Нанні на прізвисько "Гаттамелата".** Донателло, 1453.

■ **Кінна статуя венеційського кондотьєра Бартоломео Коллеоні.** А. дель Верроккьо, 1488.

В такий спосіб заможні італійські міста втановували своїх охоронців – ватажків кондотьєрських загонів.

Більш виграшним з точки зору держави й узагалі наймача був так званий капітанський варіант (притаманний Англії та Франції), коли провідника найманого відділу призначав король. Однак у тій же Франції ця система зазнала швидкого переродження й більшість капітанських посад опинилася в руках аристократії, вороже налаштованої до централізаційної політики монархів. 1445 р. французький король Карл VII видав низку указів (ордонансів) про заснування 15 рот (компаній) важкоозброєних вершників, для утримання яких збирався спеціальний грошовий податок. Структура ордонансових рот багато в чому збігалася з організаційними засадами лицарського війська: вони поділялися на "списи" – важкоозброєних лицарів із почтами (до складу останнього входили "кутільє" – легкоозброєний кіннотник, паж і три кінні стрільці). Головну ударну сили роти складали жандарми, кутільє ж виконували роль другої лінії, а стрільці, котрі мали коней, використовували їх лише на маршах, стаючи до бою пішо[22]. Жандарми набиралися переважно з лицарської верстви, але вже були цілком відірваними від системи васальних зобов'язань, служачи королеві за контрактом. Ордонансові роти стали першим досвідом організації постійного найманого війська, що за умов фінансової нестабільності було досить сміливим експериментом[23].

Своєрідним антиподом кондотьєрів у технічному й тактичному відношеннях вважаються швейцарські найманці, котрі сформували винятково боєздатну піхоту, здатну конкурувати з важкою лицарською кіннотою. Понервах це військо являло собою не що інше, як ополчення вільних сільських общинників, яке збиралося в похід на вимогу ради союзних кантонів. Вояки, яким випадало йти на службу, мусили озброюватися своїм коштом, а продовольство й тягловий транспорт їм забезпечували одноплемінники. Підвалиною тактичної організації швейцарців були піхотинці, озброєні довгими списами, алебардами й арбалетами. Трохи згодом

22 *Дельбрюк Г. Вказ. праця. Т. 3. – С. 372–381.*

23 *Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). – Львів, 2002. – С. 186–187.*

Типи ландскнехтів і швейцарських найманців. Гравюра А. Альтдорфера з серії "Тріумф імператора Максиміліана I", 1517.

цей арсенал доповнився дворучними мечами й допотопними моделями вогнепальної зброї, котра, втім, не справила серйозного впливу на їхню тактику. Копійники шикувалися на полі бою в щільно зімкнену фалангу або масивний чотирикутник – "тісно спаяні маси, що завдавали зосередженого удару"[24]. Досить довгий час швейцарці завойовували свій авторитет саме як земельне ополчення, однак у міру того, як він зростав, у їхньому середовищі почала поширюватися служба за наймом. Першими їх замовниками виступили в кінці XIV ст. італійські князі, а вже в наступному столітті швейцарська піхота почала "імпортуватися" до Франції, Іспанії й німецьких держав.

[24] *Дельбрюк Г. Вказ. праця. – Т. 3 – С. 432–433.*

Рубіж XV–XVI ст. ознаменувався появою іншого, "вищого" типу найманства, життя якому дали, зокрема, й швейцарці. Цей тип так само, як і його попередник, виокремлюється вченими на підставі нових форм організації воєнної сили за умов збереження тимчасового найму. Його регіональні варіанти – швейцарський, "державний", знаходився у тісній залежності від Союзу кантонів, тоді як німецький, "ландскнехтський", спирався переважно на приватнопідприємницькі засади. Спільне вони мали те, що обидва були надзвичайно масовими й більшою мірою, ніж раніше, пов'язаними з державою. Але ландскнехти більше тяжіли до конкретного наймача, ніж швейцарці, якими кантони порядкували на свій розсуд.

Перша згадка про ландскнехтів припадає на 1486 р. Організовані набори до формувань landsknechte (нім. "земського вояка" або, за іншою версією, "судового виконавця") розпочалися за правління німецького імператора Максиміліана I, котрий за аналогією із швейцарською піхотою намагався створити її національний відповідник, щоб позбутися послуг підступних і непокірливих іноземних найманців. Вербувалися вони з переважно Верхньої Німеччини, з прирейнських областей, меншою мірою – з Нідерландів і Швейцарії, хоча пізніше склад формувань істотно "інтернаціоналізувався". Командир найманого загону в цей час позбувався фінансової ініціативи – кошти для вербунку він діставав від імператора, який водночас видавав дозвіл для його проведення. Набрані до війська ландскнехти складали перед ним присягу й зобов'язувалися коритися певним правилам, нагляд за дотриманням яких здійснювала військова юстиція напівдержавного характеру. Одразу після набору командир полку разом із капітанами та їхніми заступниками (лейтенантами), що відали вербунком, влаштовували огляд вояків на предмет їхньої відповідності вимогам служби, наприкінці якого складалася присяга й оголошувалася "Артикульна грамота" з основними обов'язками й дисциплінарними правилами, спільними для всіх ландскнехтів.

Важливим є те, що зміг зазнав і характер договірних відносин – колишня двостороння угода почала перетворюватися на одностороннє зобов'язання найманця. Власне, наймач, окрім другорядних моментів (наприклад, щодо невикористання ландскнехта на "непляхетних" земляних і саперних роботах, поділу здобичі), брав на себе лише один обов'язок, який до того ж виконувався не так ретельно, – сплачувати жалування. І хоча ландскнехти в усій відповідності з цеховими правилами могли відстоювати свої права через виборних

■ **Німецькі ландскнехти: пікінери, аркебузири та кінотники.**
Гравюра. XVI ст.

Німецькі ландскнехти стали родоначальниками специфічного "стилю розрізів" у тогочасній військовій моді. Вбрання солдатів, помережане численними розрізами, було неодмінно яскравих кольорів і вибагливих фасонів.

Ландскнехт-прапороносець в оточенні сержантів й амбозатів.
Гравюра Ж. Аммана, друга половина XVI ст.

старост-амбозатів, а в гірших випадках – піднімати заколоти й навіть шантажувати своїх командирів напередодні вирішальних боїв, права найманого солдата повсякчас зазнавали утисків з боку держави.

Шукаючи в ландскнехтах дієвої опори своїй внутрішній та зовнішній політиці, Максиміліан I значною мірою сприяв виробленню того типу найманства, котре мало чіткі риси соціо-професійної корпорації з власною субкультурою, самоідентифікацією та системою цінностей. Її наріжні засади, за висновком сучасних спеціалістів, зводилися до чотирьох принципів: вірності інтересам імперії та імператора (ця складова нівелювалася в міру того, як ландскнехти перетворювалися з земельного ополчення на вільних найманців); ідеї братства всіх ландскнехтів (своєрідного "Ордена ландскнехтів"), зв'язаних чуттям єдності й професійної солідарності перед обличчям противника й навіть власних наймачів; ідеї лицарської служби, яка поширювалася на всіх членів воїнської гільдії незалежно від їхнього соціального походження; ідеї "благочестя" ландскнехтів, за якою стояла духовна й релігійна єдність корпорації[25].

Початково озброєння ландскнехтів взорувалося на швейцарців, складаючись з довгих списів (до 5 м), алебард і дворучних мечів, але, на відміну від горян, вони швидко освоїли вогнепальну зброю й арбалети, що дозволило вести дистанційний бій і таким чином залишити свій слід у тактиці. До бою ландскнехти шикувалися в щільних лавах або ж батальйонних каре чотирикутної форми. Такі шикування, відомі й у попередні часи, були не статичними, а вже могли швидко пересуватися по фронту, розгортатися з маршу, знов згортатися, кидатися в атаку й приймати оборонний бій. Це вимагало ретельної індивідуальної та групової підготовки піхотинця – ландскнехти вчаться крокувати під барабан, перешиковуватись, розуміти військові сигнали тощо. Одночасно було запроваджено досить чітку організацію війська, котра мала сприяти кращому управлінню й нагляду за дисципліною: великі полки (regimen) чисельністю від 3,5 до 6 тис. чол., котрі в свою чергу складалися з рот (fähnlein); роти поділялися на капральства по 10 вояків у кожному[26].

Незважаючи на початковий задум Габсбургів, ландскнехти так і не змогли зробитися повноцінним державним інститутом. Значною мірою цьому перешкоджав приватний принцип набору, коли монарх доручав набори війська воєначальникам, здаючи вербовку у підряд за рахунок останніх. У такий самий спосіб будувалися стосунки між ним, полковниками й капітанами, залишаючи частку "приватного"

---

[25] *Александров С. Е. Немецкий наемник конца XV – середины XVII вв.: грани ментальности //Военно-историческая антропология. Ежегодник. 2002. Предмет, задачи, перспективы развития. – М., 2002. – С. 84–93.*

[26] *Дельбрюк Г. Вказ. праця. – Т. 4. – С. 15–21.*

■ **Західноєвропейські мушкетери.**
Гравюри Я. де Гейна, 1608.

Основний обладунок мушкетера зазвичай складався з бандальєра – широкої перев'язі, до якої припасовувалися порохівниця, патруска, сумка з кулями, ємкості з пороховими зарядами, рушничним начинням та ґніт. Захисне спорядження – металеві каски ("моріони") – вживалися в XVII ст. дедалі рідше.

як у службовій, так і у фінансовій площині в небезпечно великому обсязі.

Як і раніше, ландскнехти репрезентували лише частину військово-організаційного досвіду найманства, яка завдяки своїй яскравій індивідуальності була перетворена істориками на своєрідний "канон". Те, наскільки він є далеким від багатовимірної дійсності раннього нового часу, можуть продемонструвати приклади організації найманих військ у Франції та Іспанії. На початку італійських війн іспанці розпочали комплектування піхотних полків рекрутами, служба яких забезпечувалася з державної скарбниці. У сутичках із кондотьєрами та швейцарцями ці формування зазнавали поразок, які стали поштовхом для зміни їхньої організації, тактики й озброєння. Успіхи реорганізації засвідчила битва під Павією 1525 р., коли іспанці застосували шикування tercios аркебузерів, що знаходилися під захистом пікейників. Вогнева сила стрільців стала вирішальним фактором бою, послаблюючи противника доти, доки не наставав сприятливий момент для контратаки. Відповідно, тріумф вогнепальної зброї почав змінювати не тільки тактику, але й співвідношення між різними родами піхоти, за якою остаточно утверджується роль "цариці полів" – кількість аркебузерів зростала, тоді як пікейників ставало дедалі менше[27].

[27] Дюпюи Т., Дюпюи Э. Всемирная история войн. – М., 1997. – Кн. 2. – С. 168–171.

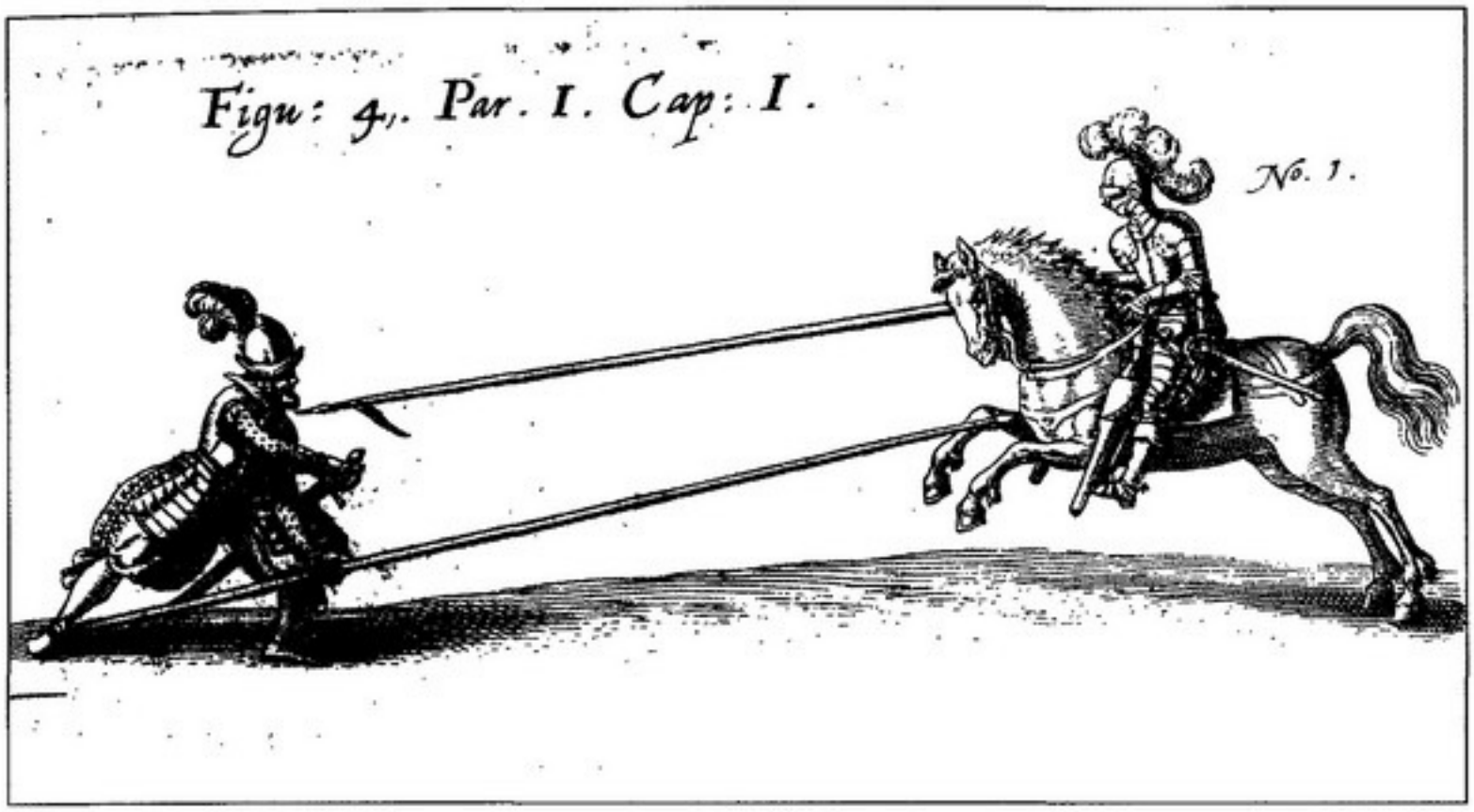

■ **Двобій пікінера та важкоозброєного вершника.**
Гравюра з трактату Й.-Я. Вальхаузена, 1616.

До аналогічних заходів вдався й французький король Людовік XI, котрий бажав створити в себе боєздатний аналог швейцарської піхоти. До служби в піхотних полках, окрім добровольців, заохочувалися також молоді дворяни, матеріальні статки яких не дозволяли їм придбати кавалерійське спорядження. Так само не бажаючи віддавати справу найму війська до рук підприємницької стихії, Франциск I у 1533 р. сформував за римським зразком кілька "легіонів", до яких вступали вільні селяни в обмін на звільнення від податків і подушову платню. Подібного роду експерименти майже ніколи не дотримували своєї "чистоти": прагнучи до створення цілком "національних" формувань, котрі б комплектувалися шляхом вербунку (добровільного або примусового) чи рекрутських наборів, уряди не завжди були спроможними утримувати їх у мирний та воєнний час. Часто виникали проблеми з соціальною базою наборів, оскільки в суспільстві явно бракувало "донорів", що могли б живити наймані корпорації. Зрештою це закінчувалося тим, що навіть у найблагополучніших варіантах побудови "національних" найманських моделей, як-от іспанській, кількість іноземців поступово зростала.

Становлення абсолютизму в країнах Західної Європи, базованого на різкому посиленні темпів економічного розвитку, створило попит на той тип найманого війська, який був окреслений К. Кораним як "затяжний", себто більшою мірою зв'язаний із державою, котра відтепер посіла цілковиту монополію на всі операції зі збройною силою. Основним досягненням цього найвищого етапу розвитку най-

---

[28] *Пузыревский А. Развитие постоянных регулярных армий и состояние военного искусства в веке Людовика XIV и Петра Великого. – СПб., 1889. – С. 5–20.*

[29] *Keegan J. Historia wojen /Z ang. przł. G. Woźniak. – Warszawa, 1998. – S. 334–336; Roberts M. The Military Revolution, 1560–1660 //Essays in Swedish History. – L., 1967. – P. 195–225.*

[30] *Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці /Пер. з франц. П. Таращука. – К., 1998. – С. 211.*

манства в Європі стала поява регулярної армії – постійного війська, яке мало регламентовані штатну організацію, типове озброєння, систему комплектування, порядок проходження служби, навчання, спорядження, одяг, а також централізовану систему управління й забезпечення[28]. Тактико-технічні ознаки регулярних армій в переважній більшості країн були спільними й базувалися на переважанні в їхній структурі піхоти й артилерії, котрі завдяки успіхам воєнних технологій посіли остаточне лідерство. Разом із зниженням ролі кавалерії відбулася своєрідна "девальвація" ролі старого дворянства, суспільні привілеї якого на деякий час виявилися підваженими. Частково воно було змушене залишити службу, частково ж поповнити лави бюрократії чи офіцерства. Сукупність цих явищ, що звичайно окреслюється в англомовній історіографії терміном "мілітарна революція", супроводжувалася централізацією влади в руках монархів, котрі використовували армію для зміцнення своїх зовнішніх і внутрішніх позицій, "демілітаризацією" аристократії, зникненням приватних віськ, а отже, й установленням силової монополії монарха[29]. Зрештою, все це й привело до виникнення абсолютизму як такого. У свою чергу, якісно нові воєнні потреби викликали значне збільшення кількості державних установ, посилення контролю держави за підданими, і, звичайно ж, зміни в суспільному житті. Сутність нової армії та її ролі для суспільства проникливо сформулював Мішель Фуко: "Політика як техніка миру і внутрішнього ладу прагнула винайти апарат досконалої армії, дисциплінованої маси, слухняного та корисного гурту, полку в таборі і на полі, на маневрах та під час вправ. У великих державах XVIII ст. армія, безперечно, гарантувала громадянський мир, бо армія – то реальна сила, меч, неодмінно грізний, а крім того, ще й техніка і знання, що можуть спроектувати свою схему на суспільство"[30].

До цього часу ми оглядали процеси, пов'язані з виникненням і розвитком найманства, що точилися головним чином на Заході. А що ж решта Європи? Яким чином складалася ситуація, зокрема, в її Східній частині? Після епохи вікінгів, яка являла собою класичне, чисте військове заробітчанство, ця частина континенту на певний час опинилася ніби на периферії найманського ринку. Щоправда, йдеться в основному про неактуальність найманців для потреб тутешньої влади, тоді як "військові заробітки" за кордоном для місцевого боярства, згодом шляхти й інших прошарків вельми строкатого й недостатньо ідентифікованого з точки зору соціальної належності прикордонного елементу, були досить регулярними. В опосередкованій формі це засвідчується участю руських князів і боярства

■ **Вправи з мушкетом.** Гравюри з підручника для піхоти П. Жиффара, 1696.

Поява "регулярного" найманства в західноєвропейських країнах поставила на порядок денний питання про впровадження спеціального вишколу солдатів.

■ **Зустріч московського посла Ф. Количева з литовським маршалком І. Воловичем в Гродні 1567 р.**
Фрагмент гравюри М. Цюндта за малюнком Х. Адельхаузера. 1568.

На малюнку добре передано особливості озброєння та обладунків різних типів кінноти Великого князівства Литовського. В лівій частині композиції – група литовських гусарів.

в гуситських війнах і воєнних виправах Габсбургів у XV ст. В середині того ж століття коронна влада дозволила генуезцям вербувати руських лицарів для оборони Кафи від турків[31].

Порівняно слабка зацікавленість політичної "надбудови" більшості руських земель Великого князівства Литовського службою найманців може бути пояснена двома причинами: по-перше, перебуваючи в постійній воєнній конфронтації з державами Сходу, місцеві династи мали не менше потреб у боєздатному війську, ніж їхні західні сусіди, але ця потреба цілком забезпечувалася лицарськими ополченнями й майже повною збереженістю лісової системи, яка забезпечувала їхнє справне функціонування. Виступаючи верховним розпорядником земельного фонду, держава гарантувала максимально довге життя тим формам землеволодіння й пов'язаними з ними моделями організації війська, котрі захищали її як у міжусобних війнах, так і в протистоянні з кочовиками. В силу специфічних умов історичного розвитку місцеві суспільства були більшою мірою структурованими для потреб війни, ніж на Заході, даючи змогу в разі потреби мобілізовувати мало не все чоловіче населення. При цьому в масовій свідомості військова служба не так жорстко співвідносилася з конче шляхетним походженням воїна й лицарським способом життя. Другим фактором, котрий вплинув на досить пізнє поширення найманства, був певний дефіцит готівки, необхідної для розрахунків не так із бастард-лицарями, котрі наймалися до князів і єпископів, скільки для справжніх військових заробітчан-солдатів.

[31] *Коментар до цих звісток див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 234.*

Втім, окреслені вище обставини не залишалися незмінними. Те, як із плином часу вони зникали, змушуючи суверенів і владні еліти шукати нових способів організації оборони, ми спробуємо простежити на прикладі Великого князівства Литовського, яке до того ж наблизить нас до розуміння специфіки найманства на українських землях у переддень "козацької доби". Зовнішньополітична ситуація вже протягом XV ст. вимагала від князівства напруження всіх матеріальних і людських ресурсів, що виявило себе в цілому ряді великокнязівських грамот і сеймових постанов, спрямованих на більш повне й рівномірне відбування військових повинностей з "земських" маєтків і поповнення державної скарбниці відповідно до рівня воєнних витрат. До середини XVI ст. основу збройних сил держави складало посполите рушення – ополчення воєнно-служилого стану, служба й організація якого довгий час не регулювалася жодними правилами. Мобілізація посполитого рушення була довгою й неефективною через те, що дедалі більша кількість шляхти намагалася ухилитися від участі в ньому. Великокнязівська влада низкою заходів намагалася поліпшити стан боєздатності ополчення, втім, як справедливо писав Матвій Любавський, "цих сил вже було не досить для успішного ведення наступальної й особливо оборонної війни"[32]. Будучи тимчасовим військом, ополчення не могло виконувати одне з найважливіших військово-політичних завдань – обороняти кордони з Московською державою та Кримським ханством. Шляхта вельми неохоче несла гарнізонну службу під час війни, зовсім відмовляючись продовжувати її в мирний час. Не кращим чином стояла справа з вишколом і дисципліною. Все це штовхало на пошук того заміника або принаймні компенсатора недоліків, який на той час могли запропонувати лише наймані формування.

Перші згадки про використання найманців у Литві трапляються ще за часів Вітовта, але тоді через наведені вище причини вони так і не знайшли істотного поширення. Вже в березні 1493 р. в наказі послам до Корони Польської князь Александр, окрім пошуків допомоги проти Московії, велів налагодити контакти з ротмістрами й навербувати 300 жовнірів[33]. Такі вербунки були епізодичними не тільки через брак досвіду, але й дорожнечу вояків – німців і чехів, котрих князі воліли наймати, як уже визнаних експертів військової справи. Ситуація ускладнювалася й тим, що стабільних матеріальних ресурсів на утримання такого війська не існувало. Князь мусив періодично просити субсидії в сейму, і тільки починаючи з 1447 р. йому надавалося право на запровадження надзвичайного збору ("серебщини", "воловщини"

[32] *Любавский М. К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. – С. 210.*

[33] *Там само.*

або "посощини"), частина коштів від якого спрямовувалася на плату "служебным", себто найманцям. Воєнні потреби й усталене фінансування прискорили їх кількісне зростання – в кампанії 1502 р. найманці становили авангард литовського війська, а після завершення бойових дій стояли залогами в замках Полоцька й Смоленська. За правління Сигізмунда з 5-тисячного найманого війська не менше його половини знаходилося в "украинных" замках. В цей же час відбувається поступове витіснення місцевим жовніром, який коштував порівняно дешевше, жовніра іноземного. Особливо помітним це стає саме на українських землях, де наймані відділи, поповнюються козакуючим елементом і лозаками[34].

На середину XVI ст., коли криза земського війська стала незаперечною, загрожуючи Великому князівству Литовському втратою становища на міжнародній арені, потреба в найманому війську як постійній складовій збройних сил почала визнаватися навіть сеймом, котрий ще донедавна ставився до нього скептично. Так, 1544 р. Берестейський сейм згодився виставити 4000 кінних "служебных" на допомогу полякам, котрі готувалися до коаліційної війни з турками в Угорщині. 1551 р. розпочинається вербування постійних залог найманців для Черкас, Вінниці та Канева. Наступного року сейм порушує питання про заміну для шляхти військової служби грошовим збором, яким би можна було утримувати наймані відділи[35].

Що являли собою ці формування? Вони складалися з піших і кінних рот (хоругов), причому традиційно чисельна перевага належала останнім. Їхній особовий склад поповнювався шляхом "затягу" – набору всіх охочих, здатних нести службу з власним спорядженням. За часів Сигізмунда Старого досвідченим воякам, яким виявляли довіру та які мали протекцію володаря, видавалися спеціальні дозволи на вербування найманих підрозділів ("приповідні листи"), котрі визначали кількість вояків, термін їхньої служби, характер озброєння, час і місце збору. Командир роти – ротмістр, аналогом якого на Заході був капітан – вступав у переговори безпосередньо з вояками (у польській та литовсько-руській кінноті їх називали товаришами), узгоджуючи з ними платню й основні умови служби. Товариш мусив з'явитися на службу в супроводі почту – дво- чи трикінного відділу слуг і челядників (пахолків) подібно до того, як це робили французькі жандарми й німецькі рейтари[36]. Структура піших рот, на противагу кінноті, де тон задавали лицарські традиції, не знала поділу на товаришів і почтових, організовуючись за десятковим принципом. За спостереженням білоруського зброєзнавця Юрія Бохана, відмітною рисою найманих фор-

[34] *Сагановіч Г. Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. – Мінск, 1994. – С. 17–19.*

[35] *Любавский М. Вказ. праця. – С. 229–230.*

[36] *Усціновіч Ю. Фарміраванне і арганізацыя наёмных войск ВКЛ з 2-й паловы XVI ст. да рэформ Стэфана Баторыя //Castrum, urbis et bellum: Зб. навук. пр. – Мінск, 2002. – С. 379–382.*

■ **Литовський *(ліворуч)* та польський *(праворуч)* вершники.**
Гравюри А. де Бруїна. 1587.
Обидва вони мають досить подібні строї та озброєння – гусарський спис з пофарбованим держаком і "яблуком" (сферичним виступом для зручності тримання) та фігурний щит-"павезу".

мувань Великого князівства Литовського була одноманітність їхнього озброєння: бойовий кістяк роти мав, як правило, важкий "гусарський" обладунок, довгі списи, мечі й вогнепальну зброю; пахолки озброювалися "по-козацькому" себто легшими кольчугами, луками, списами, шаблями й пістолями. У XVI ст. з'являються мішані копійно-стрілецькі відділи. "Драби" (вояки) нечисленних піших рот споряджалися великими щитами (павезами), арбалетами й аркебузами[37].

Важко передбачити, яким би чином найманє військо далі розвивалося на українських землях, якби не Лівонська війна й дедалі міцніючий вплив Польщі на військову модель Великого князівства Литовського, що врешті підсумувався укладенням Люблінської унії 1569 р. Людські ресурси руських воєводств, котрі традиційно становили основу великокнязівських "служебных" загонів, відтепер служили потребам коронного війська. Подільська й руська шляхта і перед цим вже міцно трималa першість в "обороні поточній" – постійних найманих формуваннях, що їх польські королі утримували для охорони південно-східних кордонів. Згідно з рішеннями Пйотрковського сейму 1563 р., на неї мала спрямовуватися четверта частина доходів з королівщин (кварта), що дало можливість розгорнути нечисленні відділи "оборони" в повноцінне військове формування – кварцяне військо. Реформа, таким чином, дозволила мати сталий доход для утримання численнішого війська та уможливлювала, хоча й незначне, його збільшення в майбутньому. Перепис війська, проведе-

[37] *Бохан Ю. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. – Мінск, 2002. – С. 257–258.*

■ **Бій копійників "оборони поточної" з татарами.** Дереворит з Трактату про дві сарматії М. Меховського, 1521.

ний гетьманом Юрієм Язловецьким у 1569 р., зафіксував на королівській службі 3957 чол. піхоти й кінноти, в тому числі 300 українських козаків[38].

За висновком дослідника "оборони поточної" Марека Плєвчинського, переважна більшість товаришів кінних хоругов кварцяного війська складалася зі шляхти руських воєводств[39]. Значення такої служби не обмежувалося для неї лише можливістю здобути матеріальні статки й зробити добру кар'єру. "Входження української шляхти до контингенту професійного воїнства Речі Посполитої ... – зауважує Наталя Яковенко, – відіграло одну з вирішальних ролей у розповсюдженні в Україні ідеї політичного патріотизму як синтезу пієтету перед рідною землею та існуючою на ній державою"[40]. Додамо від себе – це й надзвичайно міцним вкоріненням у свідомості, яка незабаром передасться козацькій старшині, уявлень про "звичайну" модель війська, службу, зрештою, конкретний досвід організації армії, починаючи від її структури, забезпечення й закінчуючи практиками набору.

У попередньому розділі нам уже доводилося висловитися стосовно коректності застосування ознак найманства стосовно "дореволюційного" українського козацтва. Нагадаємо, що перші реєстрові роти козаків, запрошені на службу коронним урядом, набиралися на тих самих засадах, що й решта підрозділів кварцяного війська – ротмістрами або старшими, згідно з приповідними листами, виданими королівською або гетьманською канцелярією. Ані з точки зору тогочасного права, ані з будь-якого іншого погляду козацтво

---

38 *Zarys dzejów wojskowości polskiej do roku 1864 /Red. nauk. J. Sikorski. – Warszawa, 1965. – T. 1. – S. 300–301.*

39 *Plewczyński M. Żołnierz jazdy obrony potocznej za panowania Zygmunta Augusta. – Warszawa, 1985. – S. 150–151. Цікаво, що переписи найманих підрозділів, а також райони їхньої постійної дислокації теж співпадали з прикордонними "українними" староствами (Ibid. – S. 31–33).*

40 *Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 240.*

не являло собою якогось окремішнього суспільного стану, для якого військова служба була б священним обов'язком і привілєєм, даним йому від народження Всевишнім. Себто служба "кінно й оружно" степових уходників трактувалася як "охотницька", добровільна й офіційного статусу могла набути лише за згодою влади, та й то на деякий час. Аналіз інструкцій прикордонним воєводам і старостам, проведений Сергієм Леп'явком, переконливо доводить, що служба відділів Філона Кміти, найнятого урядом, а також Богдана Телиці й Григорія Оскерка, котрі "ходили" в почтах Романа Сангушка й Януша Збаразького протягом 1561–1562 рр., базувалася саме на найманських засадах. Створення з козаків рухливих загонів, здатних швидко збиратися і здійснювати рантові рейди, стало для Великого князівства Литовського важливим компенсаторним чинником в умовах остаточного розкладу посполитого рушення на початку Лівонської війни. Цікаво, що лист до орпанського державця Андрія Одинцевича, надісланий наприкінці 1561 р., описує бажану для князя службу козаків у лексемах "затягу", себто найманства: "Аби сси казал *закликати* (тут і далі виділення наші. – О. С.) там *людей служебных* козаков, котрые бы ся у войско ку службе нашей господарской *згодили*, имена их на реистр списал и тот реистр до нас ничого не мешкаючи послал, же быхмо оних от тебе ведомост маючи, тым, которые ку службам будут годны, ведали на який почот в тот край пенези з скарбу нашого жалованы послати..."[41]. Не менш знаковою є й мотивація такої служби, що витворила цілком органічне для найманського середовища уявлення про "воєнне щастя" й "козацький хліб" – матеріальні еквіваленти служби, що зрештою посіли чільне місце у формованій дещо пізніше становій ідеології степового лицарства[42].

Зміна коливань політичного компасу після Люблінської унії не тільки не зупинила практик "затягу" козаків на державну службу, але, навпаки, усталила їх. Прикметно, що створення кварцяного війська збігося в часі з так званою "Баторієвою реформою", котра начебто породила реєстрове козацьке військо. Хоч випадки організованого найму козаків, у ході якого укладалися реєстри, траплялися й раніше (і це неодноразово доводили спеціальні дослідження), мусимо підкреслити, що набрані згідно з королівськими грамотами 1570–1572 рр. формування нарівні з іншими входили до кварцяних відділів "оборони поточної" й навіть пропову платню одержували з тієї ж самої скарбової "кишені". Вкотре українське козацтво й шляхта утворили унікальний симбіоз, у якому важко відділити представників перших від других[43].

---

41 *Цит. за: Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561 – 1591). – Чернігів, 1999. – С. 18.*

42 *Детальніше про це: : Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття "козацького хліба" в останній третині XVI ст.) //Україна в Центрально-Східній Європі /Інститут Історії України НАН України. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 143-158; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 143–150.*

43 *Леп'явко С. Українське козацтво. – С. 35.*

Іншим "замовником", котрий виступав на ринку найманства в Речі Посполитій, були магнати. На відміну від держави, вони не мали серйозних проблем із готівкою, натомість явно не задовольнялися військовою допомогою залежної шляхти, особливо коли йшлося про межові суперечки, що часто-густо переростали в справжні "земельні війни". Найманий характер мав, у першу чергу, кістяк приватного війська – надвірні загони, котрі супроводжували можновладця та його родину, охороняли подвір'я тощо. За родами війська вони поділялися на кінноту й піхоту, що в основних засадах своєї організації та озброєння повторювали відомі на той час у коронному війську їхні різновиди. Традиційно важлива роль представників чільних аристократичних родів у житті прикордонних українських староств нерідко вимагала оперування дуже значними військовими силами, особливо при відбитті татарських набігів або в контрпоходах на Крим або Молдавію. В цій ситуації апробованим ринком для вербування загонів знову ж таки виступали козаки.

1.3. Козаки та найманці в Гетьманщині середини XVII ст.

Уміле використання нових регулярних армій одразу заявило про мілітарне, а відтак і політичне, лідерство групи держав (Франції, Швеції, Австрії) одночасно сигналізуваннн їх менш спритним сусідам про необхідність оволодіння секретом такого успіху. Гетьманська держава разом із своїми сусідами по Центрально-Східній Європі в свій спосіб відгукувалася на "виклик" ранньомодерної доби. В основі військово-політичної системи української держави, народженої на бойовищах Хмельниччини, лежала збройна організація її чільної верстви, котра наренті посіла статус окремого стану, – козацтва. Найманство, таким чином, лишилося в його минулому, позначивши лише певний етап розвитку, трамплін для стрибка, який завершився формуванням стану й власної держави на його основі. В процесі складання її устроєвої моделі організаційні засади козацького війська було поширено на найважливіші сфери державного життя – територіальний устрій, адміністрацію всіх рівнів, судочинство тощо. Внаслідок такої своєрідної екстраполяції реєстрове військо зробилося державою, і навпаки – держава набула рис, властивих війську (адміністративний поділ, котрий фактично дублював військовий, номенклатура урядників і т. д.). Після визнання прав на адміністративну, а згодом і політичну автономію ко-

Гетьман Богдан Хмельницький. Портрет невідомого художника, XVIII ст.

зацтва Річчю Посполитою принципово нового статусу набуло й власне козацьке військо. Попри те, що чисельність його реєстру не була стабільною, воно відігравало відтепер роль ядра збройних сил нової держави, являючи собою кількісно найбільшу їх частину. Опріч суто воєнного значення, реєстрове військо посідало центральне місце в системі ціннісних орієнтирів тогочасного суспільства, виступаючи репрезентантом самої держави – "Війська Запорозького". Ополчення лицарського стану – козаків – не тільки ходило в походи, воювало й ділило здобич, але ще й збиралося на "кола" – генеральні ради, на яких ухвалювалися важливі політичні рішення (вибори гетьманів, укладення договірних статей та ін.)[44].

З суто військової точки зору це військо являло собою типове станове ополчення. Обов'язок служби в ньому поширювався на кожного, хто був внесений до офіційного реєстру, а пізніше, коли "пописи" (переписи) війська вже не практикувалися, той, хто володів "військовим" (себто козацьким) ґрунтом. В обмін на такий "податок кров'ю" козацтво звільнялося від решти податків і повинностей, одночасно утримуючи в своїх руках контроль над політичним і адміністративним життям країни. Ополчення формувалося за територіальним принципом, що було традиційною рисою практично всіх лицарських військ Європи. Кожен вояк мусив забезпечувати себе зброєю, одягом, спорядженням і харчами[45].

Організаційну впорядкованість військо зберігало тільки під час воєнних дій, періодично розпускаючись по домівках, аби дати можливість козакам підтримувати в належному стані своє господарство, що було єдиним джерелом їхнього існування. За таких умов сам розвиток війська в інституційному плані був значною мірою стихійним, а рівень його боєздатності залежав від майнового стану козаків. Держава мала мінімум зобов'язань щодо його матеріального забезпечення, дбаючи лише про використання війська й кадрову політику в ньому. Решта залежала від того, наскільки соціально активним і економічно стабільним виявиться сам козацький стан. Майнова диференціація козацтва й поляризація його політичних симпатій, які виявили себе невдовзі по Хмельниччині, показали, що воєнний організм гетьманату є доволі вразливим. Козацьке військо погано слухалося наказів, потерпало від погано налагодженого в умовах постійних війн і неврожаїв постачання. Крім того, відсутність спеціальної системи навчання, помножена на сезонний характер військової служби й природні бойові втрати, девальвувала професійний рівень війська. Яскравим свідченням "буксування" військової машини Гетьманщини був разючий контраст: низ-

[44] *Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII ст. – Київ, 2000. – С. 6–17.*

[45] *Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо //ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 111–150.*

ка яскравих перемог в окремих битвах (Пилявці 1648 р., Конотоп 1659 р.) – і жодної виграної війни! Втім, сама тільки пов'язаність із політичним устроєм Гетьманщини гарантувала козацькому війську таке ж довге життя, як і самій державі, створеній ним.

Специфічність ситуації полягала ще й в тому, що найближчі сусіди Гетьманщини (і водночас її військові супротивники) заходилися переосмислювати власні армії відповідно до нових потреб часу, збільшуючи в їхньому складі питому вагу професійних формувань, повністю підпорядкованих державі й забезпечуваних за її рахунок. Так, в Московії в ході Смоленської війни було утворено т. зв. військо "нового строя", в якому порядкували іноземні інструктори, навчаючи солдатів навичок організованого шикування, руху й стріляння. Ніші й кінні полки були в ньому адміністративними й тактичними одиницями, споряджаючись й озброюючись за рахунок скарбниці[46]. Приблизно в той самий час відбувалися реформи в Речі Посполитій, де функцію професійного війська виконували полки "поточної оборони", а згодом – кварцяного війська. За правління Владислава IV до його складу влилися війська "чужоземного авторамснту" – піхотні й кавалерійські частини, зорганізовані на західноєвропейський кшталт. Як і раніше, кварцяне військо існувало на постійній основі, забезпечуючись державою[47].

Вивищення козацтва у воєнному житті не ліквідувало практики наймання вояків, навіть коли йшлося про службу в ополченні. Її, як це не дивно, потребували самі козаки, точніше старшина й заможніші представники військового товариства, котрі виставляли замість себе т. зв. "наймитів"[48]. Закріплюючи за собою права панівної верстви (право влади, власності та вищості над іншими), козацька верхівка не бажала терпіти невигоди військової повинності нарівні з іншими, волію чи посилати на службу замість себе найнятих вояків. Про їх існування вже в 1664 р. доносив російський воєвода Г. Косагов: "...а черкас в моем полку немного, все наймиты овчары из винниц, и малых робят много; а сами козаки живут в домах своих"[49].

Як окрема інституція найманці почали виявляти себе ще за життя Б. Хмельницького. Передумовами для їх появи було зосередження в руках гетьмана значних фінансових можливостей (контроль над військовим скарбом) й існування певної кількості кадрів для набору частин. Виходячи з того, що досвід вербування й практика організації відповідних формувань були відомими принаймні частині старшини й покозаченої шляхти, можна припустити, що ставка робилася на ті вже

---

[46] *Чернов А. Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв. – М., 1954. – С. 133–155.*

[47] *Górski K. Historya piechoty polskiej. – Kraków, 1893. – S. 40–50; Zarys dzejów wojskowości polskiej do roku 1864 /Red. nauk. J. Sikorski. – Warszawa, 1965. – T. 1. – S. 377–381.*

[48] *Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 416–417.*

[49] *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). – СПб., 1867. – Т. 5. – С. 158; Костомаров Н. Руина. – М., 1995. – С. 40.*

сформовані ринки найманства, котрі існували в самій Україні або в суміжних із нею регіонах.

Звичайно, найбільш якісний щодо професійного рівня "матеріал" для вербунків становили німецькі найманці, котрі мали, як ми переконалися вище, значний досвід і стабільно високе, ще від часів XVI ст., реноме на європейських театрах воєнних дій. Попри значні витрати, яких вимагало утримання цих вояків, вони були найкращими кадрами, що відповідали європейським стандартам, орієнтованим на лінійну тактику. В середині – другій половині XVII ст. "німецький" (читай західноєвропейський) військовий устрій спирався на уніфіковані організаційно-тактичні засади, які в імпортованому до Східної Європи вигляді могли різнитися лише деталями. Піхота складалася з пікінерів і мушкетерів, кіннота – з драгунів і рейтарів, навчених ведення правильного вогневого бою в лінійних шикуваннях або колонах-караколс, маневрування й інших стройових премудрощів[50].

Теоретично Хмельницький мав змогу поповнювати своє військо німецькими вояками двома способами, однаково поширеними на той час у європейській практиці. Першим були вербунки за кордоном, другим – переманювання на свій бік солдатів противника або схиляння до служби полонених найманців. Відомо, що вже в листопаді 1648 р., готуючи облогу Замостя, гетьман відправляв зазивні листи до німецької залоги міста, пропонуючи їй службу в себе[51]. Намагання перетягти на свій бік німецькі частини одразу викликало занепокоєння в поляків, що істотно зросло після спроб провадити самостійні вербунки в коронних землях. Сильне збентеження при королівському дворі в січні 1651 р. спричинила звістка про те, що до Хмельницького з Німеччини вирушило кілька найманих відділів. Прикордонні повіти негайно обіслали універсалами з повідомленням, "начебто певний полк чужоземного люду йде до границь коронних і хоче перейти через державу нашу, щоб сполучитися з неприятелем против Речі Посполитої".

Реакція коронних влад цілком зрозуміла, як зважити на сувору конкуренцію на ринках найманства Європи, а також складну ситуацію з поповненням польських збройних сил. За законами Речі Посполитої, набір добровольців був дозволений лише серед міщан і селян королівських і духовних маєтностей, якими комплектували переважно піхоту[52]. Втім, цих новобранців доводилося ще багато чого навчати, перш ніж вони ставали до строю, тому влада традиційно надавала перевагу німецьким найманцям-ветеранам Тридцятирічної війни.

Після поразок коронного війська під Жовтими Водами й Корсунем сейм – головний розпорядник коштів, які йшли

■ **Богдан Хмельницький.** Малюнок з літопису С. Величка, поч. XVIII ст.

50 *Górski K. Op. cit. – S. 43–46. 49.*

51 *Жерела до історії України-Руси. – Львів. 1913. – Т. 6. – С. 130; Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів. 1922. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 97; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо. – С. 114.*

52 *Górski K. Op.cit. – S. 42.*

■ **Кінні аркебузири.**
Гравюри поч. XVII ст.

Так виглядав одяг пересічних "німецьких" найманців, які служили в арміях Східної Європи в кінці XVI–XVII ст.

на оплату найманців, – ухвалив рішення про набір 1400 солдатів. Побоюючись впливу повстанців, регіментарі вирішили проводити "затяги" в західних воєводствах. Однак зібрані піхотні частини, за винятком одного полку Людвіка Вайгера, що спізнився до битви, були повністю винищені під Пилявцями. Коронаційний сейм 1649 р. дозволив продовжити набори, однак відновити боєздатність частин лише за рахунок польських новобранців було неможливо, а вербунки іноземців наштовхнулися на суттєві труднощі. З політичних причин після Вестфальського миру 1648 р. Польща опинилася відрізаною від німецьких протестантських князівств, котрі були основними постачальниками найманців. Коронний уряд кількаразово вдавався до послуг спритних посередників, що пропонували свої послуги для вербування солдатів у Франції, Нідерландах та Священній Римській імперії, але основним результатом їхньої роботи, як правило, ставали фінансові зловживання[53]. В умовах дедалі інтенсивніших воєнних дій в Україні й успіхів повстанського війська проблема з набором нових солдатів прибрала катастрофічно гострого характеру. На офіційні звернення Речі Посполитої стосовно дозволу завербувати певну кількість найманців сусідні держави, зокрема Швеція, відповідали відмовами[54]. Католицькі князі Німеччини, котрі вважалися традиційними союзниками польського короля, також не могли нічим зарадити, оскільки папа римський Іннокентій X заборонив надавати допомогу Речі Посполитій через її відмову втрутитись у війну Венеції та Османської імперії за острів Кандія[55].

[53] *Wimmer I. Historia piechoty polskiej do roku 1864. – Warszawa, 1978. – S. 198–199.*

[54] *Ibid. – S. 217, 224.*

[55] *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 2. – С. 90.*

Вихід у цей скрутний для поляків час на ринки найманства молодої козацької держави міг стати приводом для погіршення й так украй важкої ситуації. Важливим є саме те, що Хмельницький вдавався не тільки до традиційних способів контролювання найманської вольниці (переманювання з армії супротивника на свій бік більш високою платнею), але й прагнув сформувати свою сферу впливу на конкурентному ринку боротьби за найману військову силу. В цій ситуації гетьманське правління мусило підкріплювати таку політику солідним фінансуванням. Як відомо, в коронному та литовському війську грошове утримання іноземної піхоти та кінноти сягало доволі високих ставок, нерідко перевищуючи оплату елітних гусарських відділів. Місячне жалування рядового солдата в середині XVII ст. пересічно становило 8–13 польських злотих. Щоправда, в умовах постійного зниження купівельної спроможності злотого і подорожчання утримання війська, жолд (плата) істотно не зростав[56]. Фінансова слабкість уряду призводила до поступового погіршення становища піхоти, даючи в руки Хмельницького додатковий козир в агітаційній грі на настроях найманців. Одночасно сам гетьман мусив активно зміцнювати своє фінансове становище, аби мати можливість запропонувати іноземним воякам кращі умови служби й вище жалування, що в умовах війни й перманентної руйнації господарства було зробити вкрай важко.

Втім, цим планам не судилося бути реалізованими, принаймні в тих масштабах, на які сподівалася українська старшина. Наведена вище інформація відносно німецьких полків, які гетьман зваблював своїми універсалами наприкінці 40-х років, надто туманна, і ми не можемо точно сказати, чи не були його слова в одному з листів відносно перебування 7 тисяч німців в українському війську звичайною агітаційною риторикою, що часто використовувалася в подібного роду посланнях[57]. На перешкоді реалізації планів Хмельницького стояли в першу чергу геополітичні чинники – Україна в силу специфіки свого розташування не мала безпосереднього сусідства з європейськими ринками найманства. Найзахіднішими з них були Лівонія, Курляндія, Королівська Пруссія та інші віддалені регіони, доступ до яких контролювався ворожою Річчю Посполитою. Її основною метою, як ми бачили вище, було недопущення там української присутності, що фактично позбавляло Хмельницького можливості поповнювати іноземні наймані формування за рахунок прямих вербунків. Через це основну ставку було зроблено на опосередковані способи добування професійних військових фахівців – переманювання солдатів з супротивного табору.

---

[56] *Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku //Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1978. – T. 21. – S. 113.*

[57] *Детальніший аналіз звісток про німецьких найманців див.: Сокирко О. Німецькі найманці в гетьманському війську доби Хмельниччини //Етнічна історія народів Європи: Зб. наукових праць. – К., 2004. – Вип. 16: Німці в етнокультурному просторі України. – С. 141–147.*

Апробованим способом доступу до найманських ринків були також обопільні домовленості з країнами, котрі контролювали регіони з високою концентрацією соціально мобільного населення або вже сформованими найманськими контингентами. Коли Річ Посполита за будь-яку ціну прагнула домовитися стосовно дозволу або сприяння вербункам із західними "донорами" (Пруссія, Швеція, Священна Римська імперія), Хмельницькому доводилося розраховувати на менш витратні, але територіально близькі, отже, й більш доступні в тій ситуації країни – Трансільванію і Молдавію. Під час зближення з першою влітку 1656 р. гетьман запевнив Д'єрдя II Ракочі в непорушності союзу з ним та його спільниками – Молдавією та Валахією, спеціально зазначивши, що "ні на чиє доручення чи вимогу ми не підніметемо зброї і не дамо допомоги проти них – ні ради плати, ані з будь-якого іншого приводу, безпосередньо чи посередньо. Ми не дозволимо набирати або записувати воїнів і не дамо ворогам, що йдуть на них (якщо такі знайшлися б), переходити через наші володіння"[58]. Застереження стосовно найманців у домовленостях з Трансільванією й "обома Валахіями" свідчать, що на середину 50-х років гетьманат був зацікавлений у взаємних гарантіях контролю над ними, очевидно, розглядаючи їх як один з вагомих факторів зовнішньополітичної гри.

Стосунки гетьмана з сербськими та волоськими емісарами, які прибували в Україну, шукаючи підтримки антитурецьким виступам, досить детально описав І. Крип'якевич[59]. Зі свого боку маємо зауважити, що країни Південно-Східної Європи утворювали ще один потужний ринок найманих вояків, що успішно конкурував із німецьким. Складна й нестабільна воєнно-політична обстановка, викликана перманентною османською експансією, витворила тут досить значний прошарок соціально рухливого населення, основним способом існування якого була військова служба. Оскільки ці найманці діставали меншу, порівняно з німцями, платню (5–8 злотих на місяць), український уряд мав особливо схилятися до їхнього вербування. І хоча тогочасні джерела не містять конкретної інформації щодо існування частин, укомплектованих сербами, молдаванами чи волохами, саме вони виявилися одними з найбільш поширених формувань у найманих військах Івана Виговського та Павла Тетері.

Зазвичай серби й волохи утворювали легку кінноту, котра здійснювала стрімкі рейди, вела розвідку, діяла на комунікаціях та в тилу ворога. Організаційно вона поділялася на невеликі хоругви по 60–100 товаришів. Командували хоругвами молдавські, сербські або волоські пляхтичі. Оз-

[58] *Універсали Богдана Хмельницького: 1648–1657. – К., 1998. – С. 199.*

[59] *Крип'якевич І. Серби в українськім війську 1650–1660 рр. //ЗНТШ. – Львів, 1920. – Т. 129. – С. 83–87.*

■ **Мадярський та волоський вершники.**
Гравюри С. делла Белла, після 1645.

броєння вершника складалося зі списа, лука, пістолетів чи карабіна й шаблі. Зрідка вживався захисний обладунок – кольчуги й шоломи[60]. До бою кінні товариші ставали в першому шерезі, а за ними шикувалися почтові слуги, утворюючи, таким чином, другий і третій (кількість останніх залежала від чисельності почтових у хоругві). Соціальна стратифікація й чинник становості позначалися не тільки на устрої цих формувань, а й на їхній тактиці. Відповідно, в бою перший шерег завдавав противникові нищівного удару холодною зброєю (списами й шаблями), всі інші підтримували його дії вогнем, створювали додатковий натиск.

Потреба в боєздатній і маневровій кінноті, якої бракувало в козацькому війську, задовольнялася й за рахунок татар. Окрім загонів, що прибували до Хмельницького з Криму для союзницької допомоги, гетьман часто-густо наймав їх самостійно, бажаючи в такий спосіб убезпечити себе від мінливих настроїв як татар, так і козаків. Так, у жовтні 1648 р. полонені повстанці розповідали на допитах про гострі суперечності між Хмельницьким і "войсковою чернью", вказуючи на те, що "Хмельницький їй не довіряє, має при собі 600 найманих татар. Останні несуть сторожу і сплять біля його намету"[61]. Пізніше, наприкінці червня – на початку липня 1651 р., гетьман знов найняв до себе на службу 2 тисячі татар. Після битви під Берестечком, потрапивши в скрутну ситуацію, він реквізував у мешканців Паволочі кошти, які було обернено на заплату найманцям[62]. Полонений татарин, захоплений поблизу Паволочі, розповідав полякам, що "коли хан пішов, ми лишилися тут для жалування, оскільки найнялися служити за гроші (dla żołdu)". Мурзам Хмельницький платив по 200 талерів, прос-

[60] *Gloger Z. Encyklopedja staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1903. – T. 2. – S. 291; T. 4. – S. 464; Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. – Warszawa, 1966. – T. 2. – S. 45–46, 60.*

[61] *Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців //КС. – 1995. – №4. – С. 17.*

[62] *Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С. 596.*

■ **Московські воїни.**
Гравюра В. Боура. 1640.

■ **Татарський вершник.**
Гравюра А. де Бруїна. 1587.

Малюнок передає дещо стереотипне сприйняття європейцями татар – вершник має виключно легке озброєння (лук, шаблю та кистень (бойовий чекан з металевою гиркою на кінці)), хоча частина татарської кінноти мала вогнепальну зброю й важкі обладунки.

тим воїнам – по 20. Причому, "коли їх запитали, чи буде їх більше, відповіли, що незабаром буде 4 тисячі"[63]. На думку І. Стороженка, цей відділ виконував функції комендантської частини, супроводжуючи й охороняючи гетьмана та його штаб[64]. Однак є всі підстави вважати, що він виконував і більш масштабні завдання. Так, щоденник військових дій між польською армією й повстанцями після битви під Берестечком, який містить конфесати полонених татар, свідчить, що вони були захоплені під час ведення розвідки[65]. Охочих діставати за службу живі гроші вистачало. Вже восени того ж року в Розрядному приказі стало відомо, що "крымских татар з гетманом з Богданом Хмельнитцким 6000, а стоят с ним, с Хмельнитцким, вместе (на р. Росаві біля Маслового ставу. – О. С.): а на корм гетман Хмельнитцкой татаром даст по ефимку человску на месяц"[66]. Цілком імовірно, що мова йшла про війська білгородського мурзи Карапа, про які розповідали в жовтні 1651 р. всюдисущі московські агенти[67].

Нижчими підрозділами в татарській кінноті були загони по 500 чоловік, очолювані мурзами. Озброєння варіювалося від легкого (лук, шабля) в найбідніших до середнього та важкого (лук, шабля, спис, рушниця, захисний обладунок вершника та коня) в родовитих воїнів. Татари атакували в розімкнутих лавах, обстрілюючи противника з луків[68]. У рамках польового бою татари пикували свої сили в три колони приблизно однакової чисельності, які рухалися окремо одна від одної, утворюючи своєрідний трикутник, обернений вершиною в бік противника. Перша колона рухалася попереду, решта – на флангах позаду. При зіткненні з ворогом

---

63 *Там само. – С. 606–607.*

64 *Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн. 1. – С. 253–254.*

65 *Документы об Освободительной войне... – С. 606.*

66 *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 3. – С. 141.*

67 *Там само. – С. 144.*

передова колона вступала з ним у бій, намагаючись удаваним відступом заманити в лещата між двома колонами, що рухалися за нею[69].

Наступники Хмельницького опікувалися не тільки вербуванням нових найманих відділів, але й дбали про надання їм легального статусу нарівні з козацтвом. Саме цього домагався включенням параграфа про затяжне військо та збір на його утримання спеціального податку в проекті Гадяцьких пунктів Іван Виговський[70]. Згідно з останніми дослідженнями, можна зробити цілком доречний висновок, що ініціатива Виговського, котрий прагнув створити такий собі аналог кварцяного війська в козацькому гетьманаті, була не порожнім прожектерством, а наслідком певної військово-організаційної політики. Її результатом стали кінні та піхотні полки, навербовані з козаків, німців, сербів, волохів, мунтян і поляків, що у складі гетьманського війська брали участь у боях під Конотопом 1659 р.[71]

В 60 – на початку 70-х рр. XVII ст. наймані формування вже достатньо міцно утвердилися в збройній організації лівобережних та правобережних гетьманатів. Зовсім не дивно, що в Україні, подібно до інших європейських держав, прискорений розвиток найманства припав на період громадянської війни, Руїни. Гетьмани воліли спиратися швидше на затяжні полки, яким самі призначали командирів і платили з власної кишені жалування, аніж на мінливе в своїх симпатіях козацтво, котре до того ж перебувало під орудою опозиційно налаштованих старшинських родів. За влучним спостереженням І. Крип'якевича, козацтво мало "свої політичні претенсії, бажало держати провід у своїх руках і в війні і в мирі, мішалося у пляни полководця і нераз ішло з ним у розріз. При низькім освідомленні і вузьких поглядах маси воно приносило все гіркі овочі для держави"[72]. Власне це й поставило перед гетьманами "питання про наємне військо", що не збиралося по півроку в похід, не скликало посеред війни рад, не розбрідалося по домівках під час жнив, а вимагало лише справної платні.

Однак приплив кадрів для найманих формувань з-поза меж України, як ми вже пересвідчилися вище, був не надто потужним і стабільним, аби на його основі розбудувати масове військо. Можливо, саме через це у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. відбувається перехід до використання внутрішніх джерел набору – тих прошарків населення, котрі Козацька революція, а згодом і Руїна винесли за рамки традиційного станового суспільства, змусивши "живитися" воєнною здобиччю та грабунком. Одну з найчисленніших таких категорій становили випищики – козаки, що були

Гетьман Іван Виговський. Портрет невідомого художника, XVIII ст.

[68] *Ищенко С. Война и военное дело у крымских татар XVI–XVII вв. (По запискам иностранных путешественников и дипломатов) //Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 138–142; Стороженко І. У союзі з кримсько-татарським військом //Військо України. – 1993. – №12. – С. 59–60.*

[69] *Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.... – С. 123.*

[70] *Детальніше про це: Гарасимчук В. Виговщина і гадяцький трактат //ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т. 89. – С. 86; Олянчин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р. //ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 347; Стадник М. Гадяцька унія //Записки Українського наукового товариства. – 1911. – Т. 8. – С. 85.*

[71] *Федорук А. "Затяжне" військо Гетьманщини в 50–60-х рр. XVII ст. //Наукові записки з української історії: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 9. – С. 40–49; його ж. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 7. – С. 58–68.*

[72] *Крип'якевич І. Серби в українськім війську... – С. 81.*

виписані з реєстру, але продовжували брати участь у походах, ідентифікуючи себе з лицарським станом. З часом частині з них таки щастило посісти місце в полкових компутах, але іншим, особливо тим, хто не мав землі й постійної осілості, випадав єдиний можливий варіант облаштування власного майбутнього – кочове воєнне життя. З цього середовища напередодні щорічних кампаній формувалися так звані "охотні" полки, до яких збиралися добровольці, "охочі" волонтери, що їх джерела часто називають "голотою без роду-племені". Дума з часів молдавських виправ Хмельницького згадує про них такими словами:

Который козак не має в себе шаблі булатної,
Пищалі семіязної,
Той козак кий на плечі забирає,
За гетьманом Хмельницьким
В охотне військо поспішає!

Імовірно, ці ж самі "охотники" становили основу тимчасових полків, свідчення про які в документах здебільшого фрагментарні й уривчасті, через що частина дослідників помилково ототожнює їх із звичайними реєстровими полками. До таких відносяться: група Подільських полків – Звягельський, Лисянський, Могилівський та ін., а також Поліські-Сіверських – Мозирський, Брагинський та Овруцький. Виникаючи здебільшого в порубіжних регіонах, вони так само швидко зникали, як і з'являлися, часто міняли місця дислокації, що нерідко призводить до плутанини з ними в історичних дослідженнях. Тривале життя судилося тим з них, що обіймали периферійну територію, на якій вирували повстанські рухи покозачених селян. Так, у Буго-Дністровському межиріччі фактично до середини 70-х рр. діяли справжні "мікродержави" на чолі з Семеном Височаном, Василем Дроздом та Семеном Кіяшком-Мажосом, даючи притулок неспокійному "збройному люду", котрий ходив служити то до Молдавії, то на Січ, то по черзі до правобережних гетьманів. Легендарний ватаг подільських "охотників" Семен Кіяшко спільно з відділами Григорія Дорошенка брав участь у бойових діях із московськими військами на Лівобережній Україні влітку 1668 р., але після переходу Поділля під владу поляків у 1671 р. разом із іншими полковниками виявив згоду служити Михайлові Ханенку[73]. Попри складену присягу й отриману "асекурацію", Кіяшко набрав охотників (його вербувальники дійшли навіть до Чернівців) і вирушив разом із молдавським господарем Григорієм Дукою до Волоського князівства[74]. В 1674–

[73] *АЮЗР. – Т. 8. – С. 109, 150; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 213.*

[74] *Там само. – С. 395.*

1675 рр. він продовжує службу в наказного гетьмана Війська Запорозького Його Королівської Милості Євстафія Гоголя, під орудою якого громить турків під Кам'янцем-Подільським[75]. Значна частина таких полків, а точніше збройних ватаг, не була прив'язаною до службових ґрунтів, як звичайне козацтво, і часто-густо взагалі не мала сімей. Здобуваючи "козацького хліба", вони легко міняли своїх командирів та місце перебування. Показовим щодо цього є приклад Овруцького полку Дацька Васильовича (Дєцика), який з розпорядження Брюховецького стояв на київському Поліссі в 1664–1665 рр. Восени 1665 р., коли над Києвом нависла загроза нападу поляків, він, всупереч наказу, виконання якого не обіцяло йому особливих вигод, втік до Переяслава, а його військо, що лишилося біля Києва "все врозь розбрелось"[76].

Найбільш організоване та боєздатне наймане військо, основу якого становили, судячи з усього, подільські й брацлавські охотники, вдалося створити Петру Дорошенку[77]. Сердюцькі полки з'являються не в найкращі для його держави часи: збираючись об'єднати під своєю булавою землі, що мали козацький устрій, гетьман був змушений постійно конфронтувати відразу з кількома країнами. Щороку це спричиновало спустошливі напади сусідів, до яких додавалися повстання й заколоти політичних конкурентів всередині країни. За таких умов підтримка своєї влади відданими військовими контингентами, котрі стояли осторонь протиборчих угруповань, була для гетьмана вкрай необхідною. Перші відділи сердюків брали участь у походах проти дорошенкових супротивників уже незабаром після його затвердження на гетьманстві в 1665 р. Взимку 1666 р. він сповіщав польського короля про розташування їх попад Дніпром і Бугом, "щоб вони були пересторогою від степу й Запоріжжя та щоб знову не вибухла якась ребелія"[78]. Чимала увага приділялася цим формуванням під час роботи Острозької комісії 1670 р., коли дипломати розробляли умови повернення українських земель до складу Речі Посполитої. Поряд із кінними найманцями (компанійцями), сердюки мали стати постійною арміею "на оборону пограничную от неприятелей, так чтоб с маетностей королевских и духовных [в] воеводствах Киевском, Черниговском и Брацлавском обретающихся по приказу того ж гетмана Войска Запорожского... сохранение свое в живности и во одеянии имели и с тех же воеводств людей по постановлениям сеймовым податей платеж одерживали"[79]. Щодо чисельності сердюків джерела дають суперечливу інформацію: за звістками полонених з дорошенкового табору, на кінець 1671 р. їх нараховувалося 12 тисяч, що становило

■ **Гетьман Петро Дорошенко.** Малюнок з літопису С. Величка, поч. XVIII ст.

---

[75] *Там само. – С. 546; Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648–1679 рр.) //Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. –К., 1995. – С. 152.*

[76] *АЮЗР. – Т. 6. – С. 52.*

[77] *Дорошенко П. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 64, 175, 268, 336; Костомаров Н. Руина. – М., 1995. – С. 57, 133, 186, 196; Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів //КС. – 1999. – №6. – С. 49–50.*

[78] *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 64.*

[79] *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). – Ф. 8. – №225 (97 II). – Арк. 120 зв.*

майже половину загальної чисельності війська[80]. Однак більш імовірною, з огляду на фінансово-організаційні можливості гетьмана, видається цифра у 5 тисяч, яка фігурує в листуванні старшини навесні 1672 р.[81]

У жорстокому протиборстві Дорошенка зі своїми конкурентами – кандидатами на булаву Суховієм (ставленником Запорожжя) та Ханенком (висуванцем пропольської партії) – сердюки липалися чи не єдиною силою, яка стабільно підтримувала його дії. По суті, саме їм Дорошенко завдячував збереженням своєї влади в 1669 р., коли незадоволені його політикою Кальницький, Корсунський, Торговицький та Уманський полки, об'єднавшись із запорожцями, оточили війська гетьмана в межиріччі Росави й Росі[82]. Сердюцька піхота протягом кількох тижнів, зачинившись у таборі з возів і стійко відбиваючи напади, зрештою розбила козацькі відділи поблизу селища Кононча[83]. Протягом 1670–1673 рр. сердюки воювали проти військ Михайла Ханенка та його польських союзників[84]. Із поступовим погіршенням соціально-політичного клімату в Дорошенковій державі місцева козацька й наймана старшина починає шукати порозуміння з лівобережним гетьманом Іваном Самойловичем. Спеціальний пункт Переяславських статей 1674 р., укладених під час його обрання на "гетьманство обох боків Дніпра", гарантував старшині "их прежние права и вольности", збереження жалування тощо, а найманим полкам забезпечив, як буде показано далі, довге існування[85].

Описані явища не просто поставили "питання" про найманє військо – своєрідне підкріплення для збройних сил Війська Запорозького, але й вказали ті шляхи, якими воно могло б бути розв'язане. Найманці були позастановою формацією, орієнтованою на зовсім нові реалії соціально-політичного і воєнного розвитку Європи. Передумовами появи найманої служби стали фінансове зміцнення гетьманської влади, яка потребувала оперативної військової підтримки, та формування ринків найманства, доступних для України. Новостворена козацька держава вже в 1648–1649 рр. шукає самостійного доступу в ці регіони, найбільш престижними і дорогими з яких були ринки вербовки західноєвропейських найманців. Жорстока конкуренція тут між кількома центральноєвропейськими державами, в тому числі й Річчю Посполитою, не дозволила Гетьманщині скористатися цим джерелом поповнення війська. Натомість ставку було зроблено на придунайські країни та паралельно з ними – на освоєння власних ресурсів, які зрештою й стали основою тієї моделі найманого війська, що постала в останній чверті XVII ст.

---

60 *АЮЗР. – Т. 9. – С. 624.*

61 *Там само. – С. 852.*

62 *Літопис Самовидця (далі – ЛС). – К., 1971. – С. 107–108.*

63 *Там само. – С. 108–109; Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 256–258.*

64 *АЮЗР. – Т. 9. – С. 624–625, 659.733,852; Величко С. Літопис (далі – ЛВ). – К., 1991. – Т. 2. – С. 165, 167–168; ЛС. – С. 111–112.*

65 *АЮЗР. – Т. 13. – С. 158–160; Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским (далі – ИМР). – М., 1858. – Ч. 1. – С. 251, 255.*

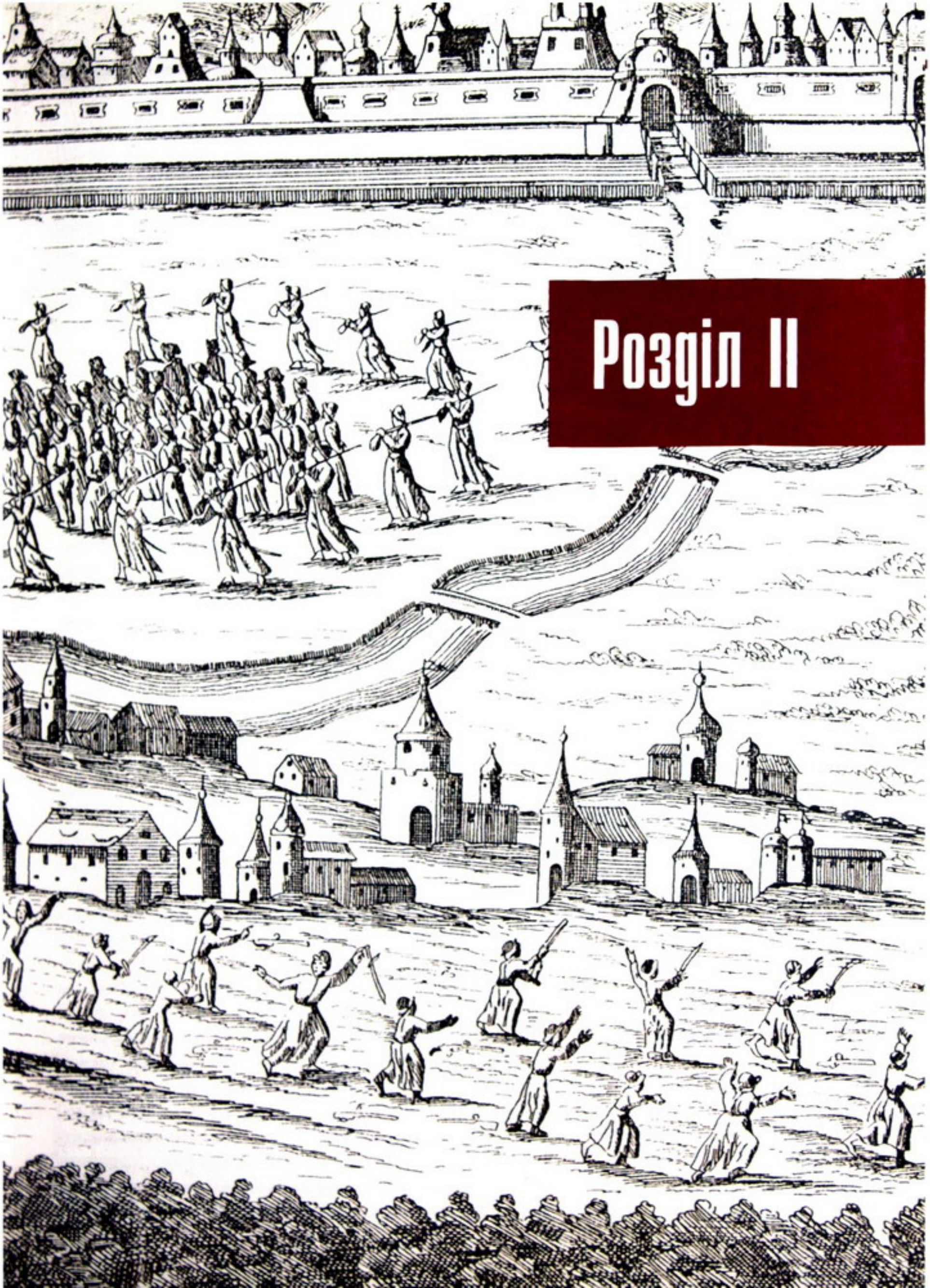

Розділ II

ОХОТНИЦЬКЕ ВІЙСЬКО У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ГЕТЬМАНАТУ

2. 1. Початковий етап формування та статус охотницького війська Лівобережної Гетьманщини. Глухівська рада 1669 р.

Традиційно вважається, що початок існуванню найманства на Лівобережжі було покладено старшинською радою в Глухові, при обранні на гетьманство Дем'яна Многогрішного. 3 березня 1669 р. рада затвердила нову редакцію українсько-московських договірних статей, 22-й пункт яких приписував "учинить полковника из малороссийских городов и при нем бы быть тысячи человеком козаком реестровым". Постанові передувала досить широка аргументація такого рішення: "Ведомо Великому Государю учинилось, что всякое междоусобие, невинных кровей разлитие и отведение в плен к бусурманам от своевольных людей, которые забыв страх Божий и свое обещание, затевают всякие ссорные и смутные слова, и от того чинятца великие беды". Винуватцями цього називалися "пахатные мужики, будники, винокуры", які "отзываются козаками, и от того беды и разорения чинятца великие, а прямым козаком чинят безчестие". Для їхнього угамування та встановлення соціального спокою й створювався новий полк, котрому доручалося "тех своевольных унимать по своим правам, как о том их право належит"[1].

На жаль, у нашому розпорядженні є тільки російськомовна версія статей із властивими будь-якому перекладу лексичними контамінаціями й неточностями. Можна, наприклад, тільки здогадуватися, який саме термін було вжито в українському оригіналі на позначення вояків новоствореного полку замість російського "козаки реестровые". Втім, від решти козацтва відрізняло їх головно те, що було передбачено "тому полковнику и тысячи человеком давати ... по договору на год" відповідне утримання. Таким чином, договірність засад служби дозволяє ідентифікувати її саме як найману, що й дало підстави історикам говорити про виникнення в Лівобережній Україні нового типу збройних сил.

Підтвердженням саме найманого характеру служби є також номінативи "охотницькі", "затяжні" та "компанійські", які почали вживатися стосовно цього формування в джерелах. Як уже згадувалося, словами "охотницький" або "охочий" звичайно позначалися збройні контингенти, укомплектовані за добровільним принципом, тобто з охотників – людей вільних, які бажають вступити на службу з власного розсуду, а не з примусу чи станового обов'язку[2]. Термін "затяжний" хоча й мав польське походження, але віддавна одержав статус громадянства в українській військовій лексиці, уживаючись

---

[1] *ИМР. – Ч. 1. – С. 226; Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. 1. – С. 782–783.*

[2] *Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1909. – Т. 3. – С. 80; Словник української мови. – К., 1974. – Т. 5. – С. 825–826.*

стосовно загонів, котрі служили ("затягалися") за гроші[3]. Слово компанія в розумінні окремого підрозділу (найчастіше кінного) походить від італійського compagnia (буквально "група людей, що разом їсть хліб"), трансформувавшись в староукраїнській мові в "компаніець" – звужену назву найманця-комонника[4].

Усвідомлюючи значення Глухівських статей, у першу чергу, в галузі політичного життя, вітчизняна історіографія сприймала їхні положення в частині організації найманого полку надто буквально. В 1885 р. історик Микола Стороженко в розвідці, присвяченій компанійському полковнику Іллі Новицькому, висунув твердження, що формування першої в Лівобережній Україні найманої частини розпочалося відразу ж по Глухівській раді. Командування нею було доручене, начебто, самому Новицькому[5]. Згодом ця версія поширилася в багатьох інших працях, ставши панівною[6].

Її основним аргументом служив текст Конотопських статей 1672 р. у редакції літопису Величка, де українська старшина, невдоволена самоправством Многогрішного, вимагала скасування "тисячі чоловіком полку Новицького". Однак звірка цього абзацу з автентичним текстом статей виявила, що прізвища Новицького у ньому не згадано зовсім, а йдеться про охотницький полк узагалі[7]. Швидше за все, згадка про нього була додана самим Величком, тим більше, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст., коли створювався літопис, Новицький справді очолював один з компанійських полків і входив до старшинської верхівки. Одночасно відомо кілька листів Новицького з початку 70-х рр. XVII ст., де він виступає під титулом коменданта димерського. Матеріали особистого архіву полковника свідчать, що він обіймав цю посаду з 1671 й принаймні до листопада 1673 р. і лише згодом перейшов на службу до І. Самойловича[8]. Віктор Заруба, описуючи початковий стан кар'єри Новицького, згадував ці документи, але так і не зміг пояснити суперечність між буцімто одночасним перебуванням Новицького на найманій службі в Самойловича та в Димері протягом 1671–1673 рр.

Всі ці сумніви дозволяють дійти цілком певних висновків, головний з яких зводиться до того, що Новицький просто не міг командувати охотницьким полком Многогрішного і взагалі служити в цей час у найманому війську лівобережних гетьманів. За винятком тексту Величка, котрий, як було продемонстровано вище, не може слугувати сталонним джерелом, його прізвище не згадується в середовищі тогочасної охотницької старшини (принаймні, імена справжніх полковників нам відомі достеменно – кінними (компанійськими)

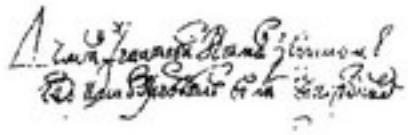

■ **Гетьман Дем'ян Многогрішний.** Малюнок з літопису С. Величка, початок XVIII ст.

---

3 *Грінченко Б. Словарь української мови. – Т. 2. – С. 111–112.*

4 *Там само. – Т. 3. – С. 80; Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским //КС. – 1894. – №8. – С. 28; Словник української мови. – К., 1974. - Т. 5. – С. 825–826.*

5 *Стороженко Н. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий //КС. – 1885. – №7. – С. 431–432.*

6 *Бровко А. С., Бровко Б. А. Яків Новицький та його іменитi предки (Серія "Запорозька спадщина". – Вип. 3). – Запоріжжя, 1997. – С. 21; Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. //ЗНТШ. – Львів. 1993. – Т. 225. – С. 233–234; його ж. Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів //Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 22.*

7 *Пор.: Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 159; ПСЗ. – Т. 1. – С. 860.*

8 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 13987–13993; АЮЗР. – Т. 11. – С. 302–303.*

■ **Компанійський полковник Ілля Новицький.**
Портрет невідомого художника, початок XVIII ст.

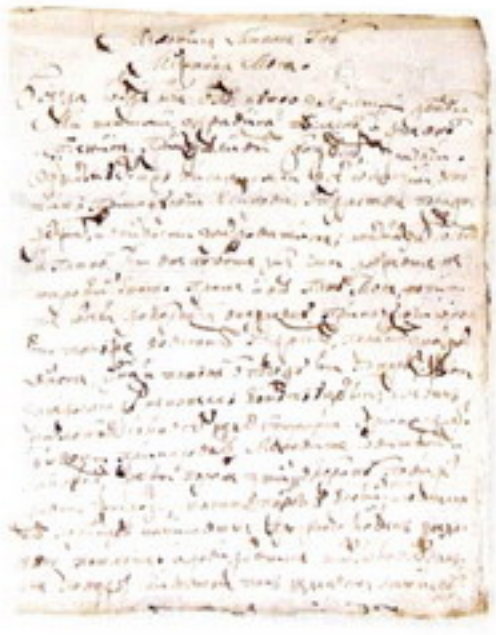

■ **Лист Іллі Новицького до дружини Меланії,**
12 серпня 1688 р.

полками командували Михайло Кіяшко та Андрій Мурашко, піхотним – Петро Ворошило).

Натомість згадки про Новицького на посаді димерського коменданта надають його ранній кар'єрі набагато цікавішого ракурсу. Слід нагадати, що на той час Димер виконував функції не просто ключової фортеці київського Полісся, але й столиці правобережного гетьмана Михайла Ханенка. Отже, цілком доречно припустити, що в цьому амплуа Новицький був не тільки управителем регіментарського двору, але й входив до числа довірених осіб гетьмана[9].

Аналіз наявних джерел дозволяє уточнити чисельність охотницьких формувань та їхній командний склад. Основним орієнтиром при пошуку є найменування частин, які, на відміну від реєстрових, називалися за прізвищами командирів і родом війська ("комонні" або "піхотні"). Зокрема, в найбільш значних кампаніях 1669–1671 рр. згадуються 3 таких полки – Андрія Мурашка, Михайла Кіяшка та Петра Ворошила, що значно перевищує ліміт Глухівської ухвали[10].

Так само не відповідала встановленій нормі їхня чисельність. Прибулі до Москви в травні 1669 р. члени козацького посольства розповідали, що "послал де гетман казаков охотников конных с 1000, да пеших с 2000 человек и болши, под Ромен", маючи на увазі полки Кіяшка та Ворошила. Окрім них, ще один кінний полк (Мурашка), чисельність якого нам невідома, діяв на північно-західних кордонах Гетьманщини. Навіть припустивши, що він нараховував від 500 до 1000 чоловік (оптимальна чисельність для кінної частини того часу), можемо твердити, що загальна кількість найманців у 1669 р. становила 3,5–4 тис. чоловік[11].

Відтворені нами обставини формування охотницьких полків, викладені свого часу в кількох публікаціях, викликали суттєві заперечення Віктора Заруби, основні з яких зводяться до обстоювання того, що перший і єдиний охотницький полк таки очолював Ілля Новицький, решта ж полковників (Мурашко, Кіяшко й Ворошило) "були отаманами добровольців-комонників, котрі за гроші служили кому завгодно", тоді як полк Новицького посідав статус "державного" війська. "Погоджуючись з його (себто нашими. – О. С.) окремими доказами, мусимо відзначити, – пише автор, – що дослідник принципово не розмежовує охотницькі полки, які служили приватно гетьманам (і навіть полковникам – роти) і найману військо, як державну структуру України-Гетьманщини"[12]. Не вступаючи в полеміку відносно перебування Новицького в ранзі охотницького полковника часів Многогрішного, неможливість якого, з нашої точки зору, є очевидною й до-

9 *У жовтні 1673 р. Ханенко направляє Новицького з посольством до київського воєводи О. Трубецького, що було б очевидним нонсенсом, якби він справді очолював компанійський полк, отже був підданим царя й гетьмана. Див. інструкцію посольству: Російський державний архів давніх актів (далі –РДАДА). – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 294. – Арк. 1–2.*

статньо обґрунтованою на попередніх сторінках, ми воліли б зупинитися на інших зауваженнях Віктора Заруби. Справді-бо, розмежувати "державне" військо і "приватне" в домодерному суспільстві, яке являла собою Гетьманщина, важко, а то й взагалі неможливо. Яким чином можна провести чітку межу між особистою охороною гетьмана й рештою найманого війська, якщо, наприклад, те й друге діставало жалування з військового скарбу, що фактично був злитий з приватним гетьманським? Про яку відсепарованість приватного й публічного можна говорити, коли навіть у XVIII ст. гетьманські надвірні хоругви організаційно вважалися підрозділами компанійських полків (себто, за термінологією Заруби, "державних" полків)? Зрештою, погляд самих ясновельможних на власні владні прерогативи й невід'ємність державного та приватного добре видно на прикладі конфлікту між Мазепою та Меншиковим у 1707 р., до якого ми ще повернемося пізніше. Розгніваний тим, що Меншиков насмілився без його відома віддати наказ про виступ у похід компанійському полку Танського, гетьман кричав царському фавориту: "И как Танский может идти без моей воли с моим полком, которому я плачу? Да если б он пошел, я б его велел, как пса, расстрелять!"[13]. Залишаючи осторонь нашої дискусії інші приклади "злитості" державного й приватного в гетьманаті (чого варті, приміром, перерозподіли полковницьких булав у родинах Многогрішних та Самойловичів або користування в судах приватними печатками й навіть актовими книгами (!), як це практикували лубенські Свічки), хотілося б зауважити, що в цьому випадку козацьке суспільство не було якимсь потворним винятком у порівнянні з іншими європейськими країнами, серед яких навіть ті, що мали розвинену систему парламентарних свобод і поділу влад, не позбулися подібних звичаїв навіть у "просвіченому" XVIII столітті [14].

Звичайно, значне перевищення визначеної Глухівською радою чисельності найманих частин, на нашу думку, обумовлене цілеспрямованою політикою гетьмана, який використав вердикт ради для легітимації вже існуючих полків. Але навіть після рішень ради вони більшою мірою знаходилися саме під його впливом, хоча й набувши статусу цілком законного складника військово-політичної організації Гетьманщини. На користь цього свідчать час і порядок формування згаданих частин. Так, полковник М. Кіяшко з'явився при гетьманському війську ще у вересні 1668 р. під час антимосковського повстання, що вирувало на Лівобережжі. Сюди він прибув на чолі шестисотенного відділу військ Дорошенка, який намагався допомогти своєму союзникові Многогрішному. Піс-

Гетьман Михайло Ханенко. Малюнок за портретом невідомого художника, кінець XVII ст.

Печатка Іллі Новицького

[10] *АЮЗР. – Т. 8. – С. 190, 202, 205, 260, 271; Т. 9. – С. 69, 75, 81, 161, 327, 662, 674, 751; ИМР. – Ч. 1. – С. 207; Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 119, 132;*

[11] *АЮЗР. – Т. 8. – С., 202, 205.*

[12] *Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 108–110.*

[13] *Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992. – С. 179.*

[14] *Співвіднесеність приватного й публічного як показник "модерності" суспільства, а також сама можливість чітко відділити в реальному житті ці сфери є предметом конкретно-історичних досліджень і теоретичних дискусій у сучасній історіографії. Див. наприклад: Cust R. Honour and Politics in Early Stuart England: the Case of Beaumont v. Hastings //Past and Present. – No. 149. – P. 57–94.*

Гетьман Петро Дорошенко. Портрет невідомого художника, копія XIX ст.

ля того, як останній порозумівся з воєводою Ромодановським і обговорив умови повернення Лівобережної України під царську протекцію, "те де присылные Дорошенковы люди из полку разбежались, а иные при нем остались"[15]. У цей же час, окрім вищезгаданих формувань, при гетьманському боці перебували його власні надвірні (приватні) війська – наймані підрозділи кінноти, котрі несли постійну службу, охороняючи особу гетьмана, його подвір'я тощо[16].

Не можемо погодитися з твердженням В. Заруби й стосовно титулатури решти полковників: наявність у них слів "охотницькі", "піхотні", "комонні" чітко фіксується джерелами. До того ж, у тодішньому військовому тезаурусі вони посідали приблизно синонімічний статус, вказуючи на однозначно "нереєстрову" належність старшини. Себто такі урядники могли бути лише найманими, а не будь-якими іншими. В листі до царя від 10 липня 1669 р. гетьман писав про дії своїх військ проти дорошенківців, відзначаючи серед інших "охотные полки Михайлу Кияшку конного и иные"[17].

Нарощуючи кількість залежних від себе військ, Многогрішний не вдовольнявся титулом наказного гетьмана Сіверського і прагнув домогтися панування над усіма лівобережними полками. Скликана з його ініціативи в грудні 1668 р. на елекційну раду до Новгорода-Сіверського старшина, "будучи у дворі зачинени, которих было омаль, а при Многогрішном немало его компанії, и боячися... просили (старшини – О. С.)..., жеби он над ними гетманом был"[18]. Отже, найманці відіграли вирішальну роль у захопленні влади і це зайвий раз переконало гетьмана в ефективності їхнього використання в середині країни. Дієва участь охотницьких частин у політичній боротьбі залишалася актуальною і надалі, оскільки Москва, з огляду на обмежене представництво Новгород-Сіверської ради та її дещо сумнівний перебіг, не визнала результати виборів остаточними. Маючи в перспективі пройти через нове затвердження, Многогрішний продовжує затягати на свій бік нові охочі загони. В лютому 1669 р. під його протекцію перейшов кінний полк Андрія Мурашка, сина легендарного провідника білоруського козацтва, шляхтича Дениса Мурашка[19]. Таким чином, напередодні нової елекції майбутній гетьман уже мав у своєму розпорядженні принаймні два наймані полки.

Як відомо, Глухівські статті звузили прерогативи гетьманської влади, поставивши її під контроль царських воєвод і старшини. Це додатково ствердило Многогрішного в думці про утворення більш надійної та дієвої підтримки свого режиму – найманого війська, існування якого на цілком легальних підставах і до того ж за кошт військового скарбу він і домігся

---

[15] *ИМР. – Ч. 1. – С. 207; АЮЗР. – Т. 7. – С. 88; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 212.*

[16] *АЮЗР. – Т. 7. – С. 156; Т. 8. – С. 61; Т. 9. – С. 211, 213.*

[17] *АЮЗР. – Т. 9. – С. 32. Під іншими полками розуміються кінні хоругви Андрія Мурашка.*

[18] *ЛС. – С. 106.*

[19] *АЮЗР. – Т. 8. – С. 115; Похилевич Д. Белорусское казачество //Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка. – Львів, 1957. – Т. 43. Серія історична. – Вип. 6. – С. 168–169; Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. – Мінск, 1995. – С. 142.*

як своєрідної поступки[20]. За роки його правління виокремилися ті основні напрямки використання війська, які повною мірою розвинуться в наступні десятиріччя. В першу чергу, найманці стали слухняним знаряддям централізаційної політики гетьманів. Створенням збройних формувань, організаційно відділених від козацької військової системи, центральна влада позбавляла силової монополії полкову й сотенну старшину, яка тримала в своїх руках контроль над реєстровими полками. Ця обставина відігравала винятково важливу роль у процесі стабілізації політичного життя на Лівобережжі, початок якого припав на перші роки правління Многогрішного.

Навесні 1669 р. Многогрішний реально контролював лише північну частину Гетьманщини. Полки південного й центрального регіону відмовлялися визнавати його гетьманом і заявляли про свою відданість Дорошенку. Правобережний гетьман усіляко підтримував ці настрої, допомагав бунтівним полковникам військами[21]. Готуючи похід проти прихильників Дорошенка, Многогрішний висунув наперед основних сил охотницькі полки Ворошила та Кіяшка, котрі мусили провести розвідку розташування противника в Лубенському полку та блокувати основні комунікації в його північній та західній частинах[22]. Війська супротивників зустрілися в перших числах травня біля с. Рогинці неподалік від Ромен. Командир Дорошенкового відділу Григорій Гамалія зробив спробу заступити шлях загону Кіяшка, але той "Гамалея побил и загнал в Ромен, и многих казаков его полку побили и взяли в языцех писаря его, да запорожского знатного казака, прозвище Вдовиченка"[23]. В цій операції затяжні частини виконували функції передового загону головних сил, від якого вимагалося опанувати важливі рубежі, комунікації й виграти час для збору та вступу у війну козацького війська під проводом гетьмана. У Рогинецькій битві охотники Ворошила та Кіяшка зітнулись із аналогічними за устроєм і організацією сердюцькими частинами, перемогою довівши власну боєздатність.

Розгром відділу Гамалії створив сприятливі можливості для звільнення решти територій, однак Многогрішний, очікуючи на підхід московської допомоги, так і не зважився розпочати самостійні дії[24]. За цей час Дорошенко встиг надіслати на Лівобережжя нові війська й білгородських татар, котрі перейшли в контрнаступ, атакувавши на початку вересня авангард Многогрішного в районі Нової Греблі. Легковажність його командира – генерального бунчужного Костянтина Стрієвського, який втік зі своїм штабом у перші ж години бою, ледь не призвела до загибелі всього авангарду. "Іколи б справний компанійський полковник Михайло Кіяшко, – зазначає літопис Величка, – не

Цар Олексій Михайлович. Портрет невідомого художника, кінець XVII ст.

20 *Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. К., 1995. – С. 44–45; Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII–XVIII віках //УІЖ. – 1994. – №2/3. – С. 142.*

21 *АЮЗР. – Т. 8. – С. 34, 127; Величко С. Літопис. Т. 2. – С. 113; Дорошенко Д. Зазнач. праця. – С. 263.*

22 *АЮЗР. – Т. 8. – С. 162.*

23 *Там само. – Т. 8. – С. 202; Т. 9. – С. 33–34.*

24 *Там само. – Т. 9. – С. 164, 189; Дорошенко Д. Зазнач. праця. – С. 264; Костомаров Н. Зазнач. праця. – С. 175–176.*

стягнув через свою справність того розгромленого обозу і не втримав при ньому решту війська, то, певне, мало б хто із того війська Стрієвського побачив би свою домівку"[25]. Завзята оборона табору настільки виснажила нападників, що вони незабаром припинили атаки й відійшли до Ромен.

Невдовзі після поразки свого авангарду Многогрішний вивів на південь головні сили вірних собі Ніжинського, Стародубського та Прилуцького полків. Разом із найманцями вони захопили Чорнухи, Курєнськ, Городище, Лубни й Лохвицю, в результаті чого більшість території Лівобережної Гетьманщини було звільнено від військ Дорошенка[26]. Однак гетьман не мав змоги й далі тримати під прапорами знесилене в поході козацьке військо, щоб закінчити наведення під свою булаву решти бунтівних полків. Тож подальше їх упокорення покладалося на найманців, які, на відміну від козаків, не потребували розпуску по домівках для підготовки до нових походів, збору врожаю тощо. Зокрема, посли з України доповідали в Москві у листопаді 1669 р.: "а войска де, которые посланы с полковником с Михайлом Кияшкою, стоят около Чернухи и в Городище, и полковник Мурашко с полком там же стоит; а стоят для того, чтоб непослушные полки привесть к послушанию"[27]. Прикметно, що в найбільш неспокійних регіонах – на Лубенщині й Миргородщині – охотницькі загони збереглися й надалі, пильнуючи на антиурядові виступи. У 1670 р. Кіяшка було призначено одночасно на миргородське й лубенське полковництва. З цього часу найманці використовуються також для охорони південних кордонів Гетьманщини від нападів "запорозьких свавільних куп" і "гультяйства"[28].

Цілком упевнено можна говорити про те, що затяжні війська в цей час були помітними не тільки у воєнному житті, але й у політичному, зробившись яскравим об'єктом пропагандивної боротьби на "жовнірському ринку" між Многогрішним і Дорошенком. Ще наприкінці 1668 р., коли між гетьманами зберігалися союзницькі відносини, Дорошенко вислав на Лівобережжя для підкріплення полк Кіяшка, котрий, привабливий обіцянками Многогрішного, не побажав повертатися назад і залишився в нього на службі. Вже під час воєнних дій Дорошенко безрезультатно домагався повернення полку, пишучи, що "частократне мне жены тех людей, которые у вашей милости в охотных полках зостают, добивают челом, чтоб до вашей милости писал о уволнении их... понеже с наше стороны волный путь всякому, тогда пусть из ваше стороны чтоб не были задержаны"[29].

Втім, вербувальна практика Многогрішного спрацьовувала явно ефективніше, змушуючи Дорошенка вдаватися

---

[25] *АЮЗР. – Т. 9. – С. 23; Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 113; ЛС. – С. 108–109.*

[26] *АЮЗР. – Т. 9. – С. 23, 69, 71–73, 75–76, 81–82; ЛС. – С. 109; Дорошенко Д. Зазнач. праця. – С. 264; Костомаров Н. Зазнач. праця. – С. 176.*

[27] *АЮЗР. – Т. 9. – С. 145.*

[28] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 13816. – Арк. 2; АЮЗР. – Т. 9. – С. 161, 215, 264–265, 281, 283, 415–416; Борисенко В. Дем'ян Многогрішний //КС. – 1992. – №4. – С. 48.*

[29] *АЮЗР. – Т. 9. – С. 455.*

до своєрідної контрпропаганди. Так, у листі до жителів Лубен з січня 1670 р., обґрунтовуючи легітимний характер війни супроти влади узурпатора-Многогрішного, правобережний гетьман відзначав: "Буде без того (себто без війни. – О. С.) обойтитца невозможно будет, удобный у войска запорожского на то обрящется способ, а не тех Киянок и Мурашок, которые всегда на кровь человеческую разбойнически бдят в отчизне нашей и междоусобную в ней колотню вкореняют меж городами. На что нам чюжие войска на помочь призывать? Лутчи ли вам целость здравия именей ваших Мурашком поверити, или спущатца на их оборону, нежели, господину гетману и всему войску запорожскому? Где тех Мурашков отчизна, разсудите толко? И как они имуть желательны быти Украйне паче нас?"[30]. Найманців тут трактовано не тільки як чужинців-зайд, що насправді далеко не завжди збігалося з реальністю, але й як збройну формацію, зовсім не властиву традиціям гетьманату (останній закид був явно демагогічним, оскільки у війську самого Дорошенка на той час перебувало кілька затяжних полків). І хоча загальна негація листа щодо найманих полків була не більше ніж пропагандивною інвективою, їхні обтяжливі постої та розправи над обивателями в Миргородському й Лубенському полках зажили їм сумної слави жорстоких гетьманських жовнірів.

Про значну довіру гетьмана до найманого війська та його ватажків свідчать численні доноси на них антигетьманської опозиції, котра інформувала царський двір про "зрадницькі" наміри Многогрішного. В одному з них, датованому початком 1672 р., йшлося, що "прошлой осени, некогда ввечеру, взял он Демко (Многогрішний. – О. С.) Андрея Мурашку к себе, и перед образом пресвятыя Богородицы совестию его обвязав чтоб никому не открыти, говорил: увидишь, что я Москве учиню и увидишь мою саблю в крови московской". Потребуючи в цьому підтримки найманців, гетьман вимагав: "Только вы бутте при мне неотступно. И на том образ целовали"[31]. У середині лютого 1672 р., підозрюючи московську залогу Батурина у зв'язках зі своїми недоброзичливцями, гетьман замінив їхні караули вірними собі найманцями Ворошила. За інформацією ніжинського воєводи, "в Батурине чинитца мятежю, и чают всякого дурна...". Лише втручання царя примусило Многогрішного вивести охотників зі столиці[32]. Стурбована його поведінкою, старшина твердила, що Многогрішний розіслав по полках підбурювальні універсали, плануючи таємно виїхати зі столиці та, з'єднавшись в Ічні з найманими полками, підняти антимосковське повстання[33]. Однак насправді гетьман так і не зумів вчасно спертися

30 *Там само. – С. 183–184.*
31 *Там само. – Т. 9. – С. 757.*
32 *Там само. – С. 662, 664, 672.*
33 *Там само. – С. 674, 751.*

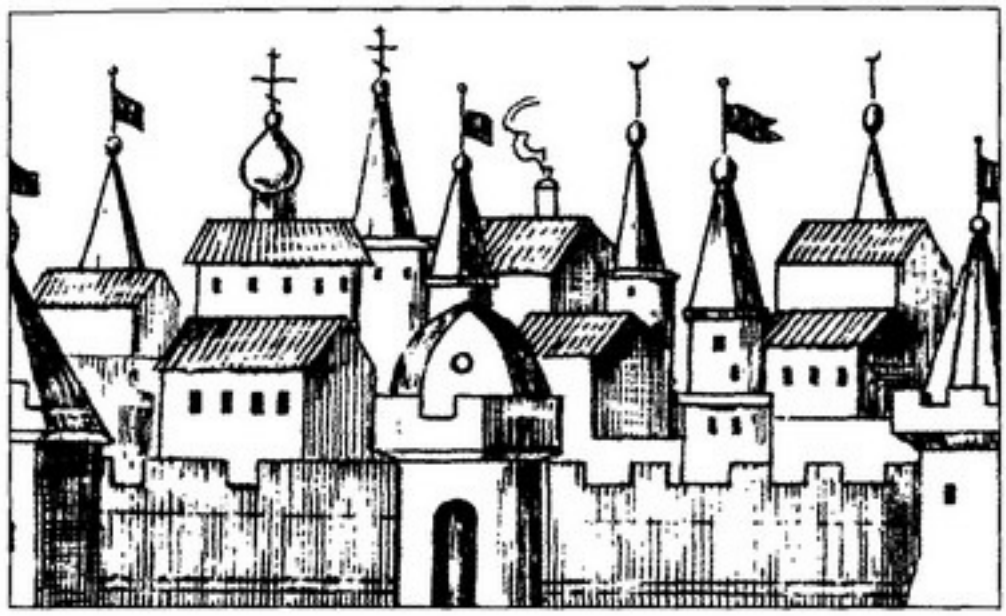

Вид Батурина.
Гравюра, початок XVIII ст.

на охотницьке військо й нейтралізувати опозицію. В ніч з 12 на 13 березня 1672 р. група старшин на чолі з генеральним писарем Карпом Мокрієвичем таємно проникла до замку Многогрішного й заарештувала його[34].

Втім, погляд на найманців як на силову опору гетьманської влади, що значно сприяла стабілізації внутрішнього життя на Лівобережжі, не слід абсолютизувати. Свого часу саме на цей аспект звертали особливу увагу представники народницької історіографії, вбачаючи у використанні найманців лише прояви боротьби автократичної гетьманської влади з волелюбними устремліннями народних мас. Виключно на поліцейських функціях охотницького війська, яке стояло на сторожі інтересів експлуататорських класів, наголошували й радянські історики. Так, у працях Віталія Голобуцького й Вадима Дядиченка стверджувалося, що найманці займалися переважно придушенням народних повстань і охороною гетьманів[35].

Насправді участь найманців у внутрішньополітичному житті гетьманської держави була досить різнобічною, а їхня роль – значно складнішою. Безумовно, військо виступало силовим знаряддям централізаційної політики гетьманської влади та збереження територіальної цілісності Гетьманщини. Стабільність держави, забезпечувана міцною владою, у тогочасній політичній практиці моделювалася й реалізовувалася за рахунок обмеження та чіткого розподілу суспільних функцій різних верств. Тому абсолютизація гетьманської влади неминуче стикалася з опором не тільки нижчих соціальних верств, але й козацької еліти. Тож за допомогою найманців гетьмани боролися не тільки супроти невдоволених козаків або посполитих, а й з виступами політично активнішої та більш організованої частини суспільства – старшинською опозицією.

При цьому слід враховувати, що в перші ж роки існування охотницького війська визначився інший, не менш

---

[34] *Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 146–147; ЛС. – С. 112–113; Костомаров Н. Зазнач. праця. – С. 213–214; Матвеев П. Батуринский переворот 13-го марта 1672 года //Русская старина. – 1903. – Кн. 9. – С. 667–668.*

[35] *Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво на початку XVIII ст. //250 років Полтавській битві. – К., 1959. – С. 108; Дядиченко В. А. До критики буржуазно-націоналістичних перекручень історії України періоду Північної війни //Там само. – С. 52–53.*

важливий напрямок його застосування, пов'язаний із безпекою Гетьманщини – зовнішньополітичний. У квітні 1669 р., із наближенням передачі Києва полякам згідно з умовами Андрусівського перемир'я, значно загострилася обстановка біля дніпровських кордонів, котрі відділяли сфери впливу речі Посполитої та Московії. Оскільки ані Москва, ані Батурин не збиралися виконувати цей пункт угоди, послідовно зміцнюючи тут свою військову присутність, коронний уряд направив на порубіжжя кілька збройних відділів, що мали демонстративно маневрувати навколо Києва. До аналогічних кроків вдався й Многогрішний. На початку весни до північно-західної Чернігівщини було перекинуто полк Мурашка, який отаборився в придніпровських сотнях для збирання продовольства. Під цим приводом окремі його хоругви навіть перетнули литовський кордон і заглибилися на територію Мінського воєводства. 12 травня 1669 р. занепокоєний староста брагінський Миколай Омельський писав: "Даю всякую ведомость о Мурашке, что пребываст сам в Мозыре, а хлеб берет в Лоеве, в Речице, в Любезчине; а выбрав здесь, хочет идти в Гиров". Пізніше стало відомо, що наміри полковника змінилися й він має рухатися на Слуцьк[36].

■ **Печатка Малоросійського приказу.**
Мініатюра з "Титулярника". 1672.

За цим відвертим демаршем вбачається більше, ніж проста демонстрація сили. Адже терени Південно-Східної Білорусії ще з часів Хмельницького розглядалися гетьманами як складова частина козацької держави, за володіння якою вони вели вперту боротьбу і з Річчю Посполитою, і з Московією[37]. Рейд охотницького полку Мурашка, безумовно, організований з відома Многогрішного, носив характер проби військових засобів, якими планувалося приєднати ці землі до складу Війська Запорозького. Приєднання білоруських земель, опріч цього, мало убезпечити північні кордони держави від перманентної польсько-литовської експансії. Після того, як плани гетьмана не дістали підтримки в Москві, він самостійно вдався до рішучих дій, наказавши в 1670 р. найманому полку Воронила "по Сож (з полком. – О. С.) заехать для того, чтоб учинить рубеж по Сожу"[38].

Глухівську раду 1669 р. і три подальші роки правління Дем'яна Многогрішного без перебільшення можна вважати поворотним моментом у розвитку найманства на Лівобережжі, наслідком якого було об'єднання міцною гетьманською владою розрізнених затяжних формувань вокреме охотницьке (наймане) військо. Освячені вердиктом ради, наймані полки, на відміну від попередніх часів, не розпускалися й затягалися наново в залежності від воєнної ситуації чи фінансової спроможи ротмістра, а мусили нести свою службу повсякчас.

---

[36] *АЮЗР. – Т. 8. – С. 190, 205.*

[37] *Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 25–27. 39: Саганович Г. Зазнач. праця. – С. 62–63.*

[38] *АЮЗР. – Т. 9. – С. 597-600, 603-604, 761.*

У попередніх розділах ми бачили, наскільки жаданим для європейських країн було перетворення найманських "банд" на перманентні й цілком залежні від державної влади армії, термін існування котрих збігався з терміном ведення війни. В Україні в силу специфічних обставин цей відтинок еволюції найманства було пройдено напрочуд стрімко: – всього за якихось двадцять років ліво- та правобережні гетьманати вже мали власні постійні війська.

2.2. Охотницьке військо в останній чверті XVII ст.: альтернативи реалізовані й нереалізовані

Після старшинського перевороту, який усунув від влади Дем'яна Многогрішного, козацька верхівка прагнула ліквідувати охотницьке військо, справедливо вбачаючи в ньому небезпеку абсолютизації гетьманської влади й зменшення власного впливу на політичне життя Війська Запорозького. При підготовці елекційної ради в Козачій Діброві генеральний обозний Петро Забіла зі старшиною заявили воєводі Ромодановському, "чтоб его царское величество их пожаловал, у гетмана полковнику и казаком тысячи человеком... быть не указал, для того: от таких кумпаний малороссийских городов и мест и местечек и сел чинитца всякое разорение и обиды". Прохання було визнане достатньо обґрунтованим і затверджене в 10-му пункті договірних статей.

Попри оцінку М. Костомаровим цієї ухвали, як зробленої "в видах высшего правительства", більш реальною причиною, на наш погляд, виступає бажання української старшини відновити свою військову монополію, закономірно співвідносячись із цілим комплексом обмежень гетьманської влади, котру запровадили Конотопські статті (заборона без відома старшини позбавляти посад, судити й карати тощо).

Подальша доля найманих полків у період після скинення Многогрішного й обрання Самойловича не зовсім з'ясована. Так, В. Заруба вважає, що останній не тільки не розпустив охотників, але й невдовзі розпочав "комплектацію нових найманих підрозділів". Однак це твердження суперечить інформації джерел. Зокрема, Самовидець твердить, що найманство після арешту Многогрішного "мусіло розно уходити, а иных поймавши, на Москву посилали", тож, очевидно, охотницькі полки, втративши свого платника жалування, просто саморозпустилися. З найманської старшини згадується лише прізвище Мурашка в списках урядників, приведених до хресто-

цілування на вірність цареві в березні 1672 р. Цікаво, що він записаний не під своїм справжнім званням, а як "города Конотопа полковник". Пізніше, в лютому 1673 р., спеціальна царська грамота до Івана Самойловича пише про Мурашка, як про "бывшаго полковника", а нині гетьманського в'язня. Все це практично не залишає підстав, аби говорити про існування в цей час найманого війська в цілісному вигляді та належній бойовій готовності. Швидше за все, більшість охотників просто втекла під час чергових хвилювань, що супроводжували арешт Многогрішного, аби знайти службу в нового господаря.

Втім, така ситуація не могла протривати надто довго, адже тодішні суспільно-політичні реалії зберегли ті умови, котрі стабільно сприяли не тільки відновленню війська, але й подальшому його формуванню та розвитку: необхідну кількість кадрів для найманої служби, зростаючу потребу в ній гетьманської влади, традицію організації найманства у вигляді окремого постійного війська.

У 1673 р., менше ніж за рік після одержання гетьманської булави Іваном Самойловичем, впливові опоненти ремствували на те, що "ныне де то все по прежнему, как при Демке (Многогрішному. – О. С.) было чинитца, конпанейщиков сбирают", встановлюючи на їх утримання нові податки. Є всі підстави вважати, що до новоствореного компанійського полку затягали старих найманців, на що опосередковано вказує кандидатура його командира – полковника Андрія Мурашка, якого було звільнено з в'язниці.

Новим аспектом діяльності відновленого війська стала участь у боротьбі гетьманського правління Самойловича за територіальну цілісність козацької України, зокрема, в організованих ним походах на Правобережжя 1674–1676 рр. При підтримці московського війська гетьман у січні–лютому 1674 р. форсував Дніпро й розбив поблизу Лисянки війська правобережного гетьмана Дорошенка. Перемога Самойловича мала наслідком перехід у його підданство частини правобережних полковників, які 15 березня 1674 р. на раді в Переяславі обрали його гетьманом "обох боків Дніпра". Влітку на Правобережжя вступило турецьке військо Каплан-паші, яке мало допомогти Дорошенку відновити свою владу. Для відсічі туркам, які на середину липня захопили значну частину Поділля, Самойлович направив корпус переяславського полковника Дмитрашка Райчі. Не сподіваючись на сприятливий результат зіткнення з турками, Райча виділив зі складу свого загону полк Сербина та компанійський полк Мурашка, що зайняли оборону в Ладижинській фортеці. Компанійці й козаки захищали місто упродовж тижня, але

■ **Гетьман Іван Самойлович.** Портрет невідомого художника, XVIII ст.

через нерівність сил оборона скінчилася поразкою та повним знищенням залоги.

Відновленню охотницького війська значно сприяли переходи найманих контингентів від правобережних гетьманів. Як уже зазначалося, Дорошенко ще від середини 60-х років XVII ст. мав у своєму розпорядженні численні наймані контингенти, у тому числі й уславлену сердюцьку піхоту; аналогічні за устроєм формування існували й у війську Михайла Ханенка. Внаслідок ускладнення соціально-політичної та воєнної ситуації тамтешня козацька й наймана старшина почала шукати прихильності й порозуміння з Самойловичем. У 1674 р. лівобережний гетьман спеціальним пунктом Переяславських статей, укладених під час його обрання на "гетьманство обох боків Дніпра", гарантував правобережній старшині збереження її звань і посадових привілеїв, котрими вона володіла до цього. Першим, хто відгукнувся на пропозицію гетьмана, була наймана надвірна хоругва Якова Павловського, яка й перейшла на Лівобережжя, ймовірно, відразу ж після зречення булави своїм патроном Ханенком. Прохаючи в липні 1677 р. дозволу царя сплатити їй жалування, гетьман вказував, що охотники Павловського перейшли до нього на службу раніше від інших і "при мне работают, в розных походах воинских будучи"[39].

Навесні 1675 р. на Лівобережжя прибула сердюцька компанія Федора Мовчана, котра перед цим служила Дорошенку[40]. Розраховуючи, що зв'язки й приклад Мовчана можуть вплинути на решту найманців, Самойлович наполегливо відправляв їм зазивні листи. Приплив нових найманих загонів з Правобережжя не припинився й після падіння влади Дорошенка. Так, восени 1676 р. на лівому березі з'явилося "товариство з войска Гоголева", а взимку 1677 р. "два полка охочих конницы и пехоты" під командою Василя Івашея[41]. За пізнішим свідченням гетьмана Івана Скоропадського, "примножение" компанійських і сердюцьких полків, що покинули Дорошенка, виявилося останнім спалахом зростання чисельності найманців на Лівобережжі[42].

Паралельно з кількісним збільшенням охотницького війська відбувалося усталення основних форм його організації та забезпечення[43]. У гетьманських універсалах наймані полки згадуються не тільки як формування з особливим статусом, а також і як частина окремого цілісного воєнного організму – охотницького війська. Необхідність його існування саме в такій цілісності, зокрема, доводилася гетьманатом при встановленні податків на його утримання: "... ижь около обороны отчизны нашое Украины и около захованья цілости церквей Божихь и добра общого всего народу нашого хрістиянского,

---

[39] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 177.*

[40] *РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 386 зв. – 391 зв.*

[41] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 592–593.*

[42] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 1840. – Арк. 192.*

[43] *Там само. – Арк. 192–194 зв.*

ложачи печаловитое рейментарское наше стараньє, мусіли есьмо под реймєнтом нашим держати, для данья одпору непріятелем, людей до войны завше готовых, меновиті, полки піхотные и комонные охотницкіе, которых яко до вшелякой услуги и до воєнных прац заживати маєм, так и уконтентовати их платою належитою стараємося"[44]. В структурному плані на середину 70-х років питому вагу в найманому війську становили піхотні частини. Так, з 7 найманих полків 5 були піхотними, а 2 – кінними. Ця тенденція, що зближала устрій охотницького війська з європейськими регулярними арміями, збережеться аж до 10-х років XVIII ст. Це співвідношення, що відбивало якісне й кількісне збільшення ролі піхоти, оснащеної вогнепальною зброєю, відповідало загальноєвропейським тенденціям у будівництві збройних сил і розвитку тактики.

Свідченням організаційної кристалізації найманого війська є закріплення його складових також і на вербальному рівні, поступовим утвердженням у військовій лексиці слова "сердюк" для позначення вояків найманих піхотних частин, а також усталеним вживанням поперед них назв "компанійці", "охотники". Перші згадки про сердюків відносяться до середини 60-х років XVII ст. Зокрема, в листі гетьмана Павла Тетері до великого коронного канцлера Миколая Пражмовського від 24 червня 1665 р. повідомляється про успішне відбиття "серденятами" й польською залогою Білої Церкви нападів військ Брюховецького[45]. На думку деяких дослідників, їхня назва, котру згодом прибрала наймана піхота Дорошенка, могла походити від прізвища полковника Сердеця, який, втім, у цей самий час служив у польському війську й воював проти правобережного гетьмана. На думку Миколи Крикуна, Сердень (Сердеця) взагалі не є історичною особою, а згадуваний джерелами "Серденів полк" насправді належав до Дорошенкового регіменту[46]. В цьому зв'язку дещо дивним є те, що на раді в Лисянці 20 лютого 1666 р. правобережні козаки вимагали виведення обтяжливого й надокучливого своїми постоями "Сердешевого полку" за межі України[47]. За версією М. Крикуна, цей епізод є виявом якихось незначних незгод у середовищі Війська Запорозького, що малоймовірно з огляду на гостроту дебатів, унаслідок яких "Сердешева" старшина звинуватила Дорошенка в прокримських симпатіях і навіть покинула раду. Крім того, коли б ішлося про дійсний конфлікт саме з сердюками, підписи їхніх командирів навряд чи могли б стояти під текстом інструкції до польського сейму, ухваленої на тій же раді[48]. Швидше за все, ми маємо справу з плутаниною назв у джерелах, спричинену особливостями ділової мови, вживаної козацькими й польськими канцеля-

---

[44] *Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР). – СПб., 1855. – Т. 5. – С. 189.*

[45] *Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. – 1999. – №2/3. – С. 339.*

[46] *Там само. – С. 340.*

[47] *АЮЗР. – Т. 6. – С. 82–88; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 65, 69–70.*

[48] *Пор.: Крикун М. Вказ. праця. – С. 327; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – К., 1930. – Ч. 2: Рада старшини. – С. 291.*

ріями, котрі синонімічно іменували різні за своєю належністю формування – полк Серденя й сердюцькі частини Дорошенка – "piechota serdeniatów". Про те, що вони існували одночасно в коронному й гетьманському війську, свідчить чимало документів. Так, у листі примаса до великого маршалка коронного Яна Собеського (березень 1669 р.) згадано "kozakow przy nas sie ieszcze wiazancych, Serdyniat nazwanych pospolicie", котрих він радить залишати при польському війську, оплачуючи їхню службу з поборових грошей руських воєводств[49]. Ширших відомостей про них ми не маємо, але очевидно, що ці сердюки не входили до комуту коронного війська, перебуваючи на становищі волонтерів, "охотників" котрих уряд затягав додатково на час війни для ведення рейдових операцій*. Попри намагання військового командування зарахувати серденят до офіційного реєстру й таким чином поставити на державне фінансування, вони до кінця свого існування продовжували липатися поза комутом. Навесні 1671 р. при коронному війську липалося всього 500 піших сердюків, та очевидно, їхня кількість неухильно зменшувалася[50]. У вересні того ж року, допомагаючи комплектувати загони гетьмана Ханенка, Собеський шукав контактів з козацьким отаманом Іваном Сірком, через якого збирався "для Ханенка людей збирати, а особливо серденят"[51].

Водночас сердюцькі полки постійно фігурують і у військах Дорошенка. Так, у листопаді 1669 р. два сердюцьких полки стояли залогою в Умані[52]. Наприкінці 1670 р., згідно з інформацією білоцерківського коменданта, серденята брали участь у блокаді білоцерківського замку[53]. Козацькі полонені, захоплені в Барі в березні 1671 р., переповідали, що загалом при гетьмані перебуває 5 сердюцьких полків[54].

Все це дозволяє припустити, що "сердюками" або "серденятами" сучасники іменували спільноту військових заробітчан-"охотників", які не мали постійного місця осідку, циркулюючи на теренах Уманщини й Брацлавщини від одного наймача до іншого. В умовах політичної нестабільності на Правобережжі, а надто – постійного дефіциту грошей серденята періодично опинялися то в козацькому, то в польському таборах. Білоцерківський комендант Я. Любель описує серденят як найманців, що "шукають служби", але їх беруть на неї з великим острахом, бо бояться зради. Деякі з них виявляють готовність служити й Речі Посполитій, однак, пише Любель, "треба б їм (за це. – О. С.) щось дати й барву пообіцяти"[55]. Будучи професійними вояками, вони, наскільки можна судити, мали постійний попит як у гетьманського правління, так і в коронного уряду. Цінуючи професіоналізм

* *Окрім сердюків, до цих "охотних" формувань, очевидно, можна віднести й волонтерський полк Яна Пива-Запольського, котрий після укладення Андрусівського перемир'я діяв на придніпровському кордоні з Лівобережною Гетьманщиною.*

49 *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque 1795. – Kraków, 1880. – Vol. II. – Cz. 1. – S. 277.*

50 *Acta historica res gestas... – Vol. II. – Cz. 1. – S. 639–640.*

51 *Ibid. – S. 689, 696.*

52 *Ibid. – S. 462, 489.*

53 *Ibid. – S. 603.*

54 *Ibid. – S. 635–636.*

55 *Ibid. – S. 603.*

і лояльність найманців, Ян Казимир радив коронним регіментарям приваблювати на свій бік зазивними листами цих "волонтерів і охотників", відбиваючи в такий спосіб від Дорошенкової протекції[56].

Цілком очевидно, що поява терміна "сердюк" позначила початок стійкого відмежування тодішнім військовим середовищем охотників і ширше – вояцько-промисловим елементом Правобережжя – нової групи, яка мала певні специфічні ознаки. До них могли належати територія побутування серденят (як було показано вище, це в основному південна Київщина й Східне Поділля), можливо – традиція служби в коронних чи гетьманських військах або ще якась невідома нам риса їхнього внутрішнього устрою й організації, що спонукувала сучасників до вербального виокремлення цих найманців. Поява терміна позначала, очевидно, не стільки кристалізацію власне найманської групи, як потребу її відмежування від інших, аналогічних найманських ватаг і соціальних груп Правобережжя, які їх поповнювали. За висловом Марка Блока, "поява слова – це завжди помітний факт, навіть якщо сам предмет вже існував раніше: він відзначає, що настав вирішальний період усвідомлення"[57].

Походження слова "сердюк" не зовсім ясне. Явною даниною романтичній традиції кінця XVIII ст. слід вважати виведення його стимології від суворої, сердитої вдачі сердюків, поданої в "Истории Русов"[58]. За більш обґрунтованою версією М. Костомарова, термін походить від турецького "сердешгесті" (букв. "безпощадні") – назви роду війська в османській армії[59]. Загалом, практика наслідування східних звичаїв цілком логічно вписується в соціокультурну модель українського воїнства, де суто військовий "орієнталізм" пустив міцні корені ще в попередніх століттях[60]. До того ж, політичний курс самого Дорошенка на встановлення тісних стосунків із Портою на предмет підданства й військового союзу значною мірою сприяв змішуванню й усталенню східних військових практик. Звернімо увагу й на той факт, що в султанському війську також існувала окрема формація "охотників", яких разом із ополченням сеймені виставляли провінції. – gönüllü – буквально "волонтери, що воюють з серцем", "з охотою". Подібну формацію, але вербовану вже виключно з різноманітного зброду, котрий служив тільки за військову здобич, утворювали також akinci – своєрідний аналог польських лісовчиків[61]. Так чи інакше, але на Лівобережжя слово "сердюк" потрапило, маючи вже цілком чітку конотацію, що стосувалася гетьманського найманця – людини, яка служить своєму суверену за гроші. Підсвідомо розумілося, що цим найманцем є людина неміс-

56 *Ibid. – S. 277.*

57 *Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М., 1973. – С. 91.*

58 *История Русов или Малой России. – М., 1846. – С. 19.*

59 *Костомаров Н. И. Руина: Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича //Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 6. – Т. XV. – С. 261.*

60 *Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу //Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1998. – Т. 5. – С. 93–110.*

61 *Żygulski Z. Sztuka Turecka. – Warszawa. 1988. – S. 155.*

Цар Іоанн Олексійович. Портрет невідомого художника, кінець XVII ст.

цева, з правого берега Дніпра, бо ж власне сама назва перекочувала сюди разом із втікачами від Дорошенка. (Варто спеціально зауважити, що цей термін на позначення найманої піхоти ніколи раніше не вживався на Лівобережжі, хоч сама піхота, як ми бачили, існувала ще від часів Многогрішного). Перенесена в Лівобережну Україну, поряд з іншими традиційними назвами найманців*, як-от "затяговці", "охотники", традиція іменування найманої піхоти сердюками символізувала формування нової військової й соціальної реальності, точніше, певний етап її усвідомлення тогочасним суспільством.

Важливим чинником, який визначав характер і масштаби розвитку охотницького війська в останній чверті XVII ст., було збереження повного контролю й керівництва ним у руках гетьманської влади. Остання визначала обсяги набору найманців, порядок їх забезпечення та використання, систему надання чинів тощо. При цьому втручання царської влади в цю сферу були мінімальними й носили номінальний характер, здебільшого конституюючи рішення, підготовані гетьманським правлінням. Своєрідним правовим підсумком цієї практики, що склалася за правління Самойловича, був дозвіл Іоанна й Петра Олексійовичів гетьману Івану Мазепі поповнювати й упорядковувати охотницькі полки "по своему разсмотрению"[62]. При цьому Москва, як свідчить перебіг воєнних конфліктів, цього часу залишала за собою право визначати характер участі найманців у них, мати вирішальний голос у розробці планів бойових дій тощо[63]. Така тенденція, в умовах подальшого зменшення політичної автономії Гетьманщини й включення її збройних сил до складу російської армії, стала основою політики Петра I, коли забезпечення та організація найманого війська залишилися у віданні української влади (під наглядом російських контролюючих органів), а безпосереднє його використання перейшло виключно до компетенції російського генералітету.

Важливою сферою діяльності охотницького війська, з огляду на його підпорядковане відносно гетьманської влади становище, була силова підтримка її внутрішньополітичного курсу. Як і в попередній період, вона мала багатовекторний характер. Зрозуміло, що зі збільшенням чисельності найманців не збиралася миритись передусім козацька аристократія. Її позицію щодо цього виразно демонструє літопис Самовидця з його гнівними випадами на адресу найманців Многогрішного і Самойловича. В основі такого ставлення, опріч негативної оцінки власне гетьманської політики, було невдоволення тим, що наймане військо підпорядковувалося тільки центральній владі, практично не залишаючи поля впливу

* *З-поміж цих українських варіантів маємо лише один випадок рецепції польської лексики – 1723 р. в листі Якова Лизогуба сердюків полку Бурляя названо "жолнѣрами" (див.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 153. – Арк. 13).*

62 *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 15–16.*

63 *Там само. – Арк. 309–325.*

на нього жодній з представницьких інституцій (генеральній або старшинській раді). Тому єдиною лазівкою для політичної опозиції лишалися періоди міжвладдя, коли вона складала колективні петиції до царя й кандидата на булаву, вимагаючи скасування найманства як такого. Після ліквідації охотницького війська на вимогу Конотопської ради 1672 р. наступним прецедентом стало обрання в березні 1674 р. Івана Самойловича гетьманом "обох боків Дніпра". На раді в Переяславі могутню протидію й неприйняття найманого війська виявили не тільки представники лівобережних полків, а й правобережна старшина, навчена прикладом використання у внутрішньополітичній боротьбі затяжного війська гетьманом Дорошенком. В 11-му пункті статей, укладених на елекції, на прохання старшини цар "кумпаниям и серденятом у гетмана и у полковников быть не указал"[64]. Цікаво, що одночасно статті заохочували перехід козаків і найманців з Правобережжя й гарантували переселенцям повне збереження за ними їхніх чинів і посад, даючи в такий спосіб гетьману легальний привід для збільшення існуючого охотницького війська. Як показали подальші події, скориставшись цим, Самойлович просто проігнорував постанову Переяславської ради, цілеспрямовано розширюючи затяжні полки.

Старшина мусила примиритися з необхідністю створення найманого (професійного) війська, оскільки це потрібно було для ведення війни проти Туреччини. Під час обрання Мазепи гетьманом у 1687 р. 13-м пунктом Коломацьких статей було знов затверджено рішення про заснування найманого полку, обґрунтоване посиланням на Глухівську редакцію статей, що мало підтвердити легітимність охотницького війська відповідно до "старовини" політичних традицій Війська Запорозького[65]. Одночасно в 22-му пункті вперше на рівні статей запроваджувалися збори з поспільства на утримання охотників як визнання того факту, що "охотницкие полки конные и пехотные, под сии военные времена на оборону Малороссийского края суть надобны, дабы оные были сохранены так, яко при бывшем гетмане"[66].

Легальною формою впливу козацької старшини на військо залишалася практика вирішення питань його утримання на старшинських радах при гетьмані, хоч останні всіляко намагалися уникати цього. Кількісне збільшення найманців супроводжувалося встановленням різних повинностей і поборів для їхнього утримання. Одним з основних джерел надходження коштів були оренди з винокурних промислів, які старшинська верхівка й міський патриціат вважали надто обтяжливими. За правління Мазепи вони, за рішенням з'їзду

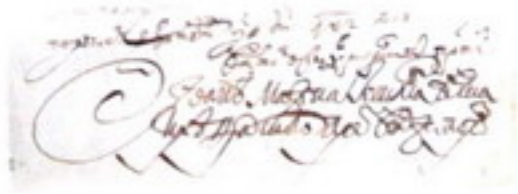

■ **Гетьман Іван Мазепа.** Малюнок з літопису С. Величка, початок XVIII ст.

■ **Велика печатка Війська Запорозького часів Мазепи**

64 *ИМР. – Ч. 1. – С. 255.*
65 *Там само. – С. 314–315.*
66 *Там само. – С. 319.*

Тріумфальне проходження московських військ після оволодіння Азовом. Мініатюра невідомого автора початку XVIII ст. з "Історії Петра I" П. Крекшина.

старшини, на певний термін були "отставлены", замість чого гроші збиралися "зо всяких шинков и куренья горелок и з гуртовых горелчаных продажей". Втім, уже в 1689 р. гетьманське правління ставило питання про відновлення оренд, з'ясовуючи за допомогою полкових і сотенних влад думку поспільства з цього приводу[67]. В 1690 р. спеціальна старшинська рада за участю представників станів дійшла згоди щодо нового встановлення оренд замість неефективних зборів, що було затверджено й перезатверджено московськими царями в 1690–1693 рр.[68]

Зацікавлена участь політичної еліти гетьманату в питаннях забезпечення охотницького війська пояснювалася не тільки бажанням хоч якоюсь мірою контролювати його, але й занепокоєнням втручання гетьманів до сфери приватного господарства старшини. Старшини-держащі часто-густо саботували збирання натуральних "датків" для найманців у своїх володіннях, штучно провокуючи в такий спосіб конфлікти між ними та місцевим населенням[69]. На противагу цьому, гетьмани прагнули поширити повинності практично на всі верстви населення, що не могло не турбувати старшину, яка вбачала в цьому порушення прав і вольностей Війська Запорозького. Ще в 1676 р. Самойлович наказував компанійському полковнику Новицькому, що перебував на Чернігівщині, "вибирати борошно по селах архимандричих"[70]. Цю практику закріпив Мазепа, звернувшись у 1689 р. до царів з прохан-

[67] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 1–3.*

[68] *Там само. – Арк. 58–61, 81–90, 102–103, 111, 483–484, 624; Спр. 1840. – Арк. 193–194.*

[69] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14067, 14305; АЗР. – Т. 5. – С. 262; Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. – К., 1888. – Т. 1. – С. 467.*

[70] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14065, 14066.*

ням, аби охотницьке військо "имело прокормление с общих всего малороссийского посполитства запасов, как мирских, так и духовных чинов", після чого гетьману було дозволено встановлювати повинності "по-прежнему обычаю, со всяких чинов"[71]. Зростання соціальної напруженості, спричинене побутовою відразою до охотників, а також утисками орендарів часто використовувалося опонентами в доносах на гетьмана, а також як одне з антиурядових гасел під час повстання Петра Іваненка (Петрика)[72]. Скарги на "долегливость" найманців підсумовувались вимогами старшинських рад скасувати охотницьке військо чи обмежити витрати на нього[73].

Зрозуміло, що за таких умов найманці продовжували виконувати роль силового важеля впливу на суспільство. Ця обставина всіляко підкреслювалася самими гетьманами з одного боку для доведення потрібності таких формувань, а з іншого – як свідчення правоздатності уряду утримувати "старый звычай" і спокій у державі. Так, у розмові з московським послом Семеном Алмазовим Самойлович відзначав: "А войско охотничье, для которого арсенды поставлены, держал я по воле монаршеской, их великих государей. Да и кажется мне, надобно было оно здесь: понеже во время мятежей, которые... на Москве учинились (Йдеться про заворушення під час двірського перевороту в Москві 1682 р. – О. С.), я тем войском охотничьим подкрепляя, удержал малодушие голов неспокойных, которые без того войска подлинно бы в те угодные себе времена, когда их полская возбуждала прелесть, раздоры учинили"[74].

Як і раніше, наймані частини контролювали настрої місцевих урядників і населення в першу чергу в районах своєї дислокації – на лежах і становиськах. Цікавим з погляду політичного протистояння старшинської олігархії та гетьманської влади є інструкція Самойловича полковнику Іллі Новицькому від 1676 р. з наказом лишатися в Стародубі під час елекції там полковника, "на речи поглядати, який межи ними станет порядок и дальший их будет прогрес"[75]. Навесні 1679 р. за участю найманих військ (в першу чергу кінноти) гетьманське правління провело т. зв. "Великий згін" – примусове переселення мешканців Правобережного Придніпров'я на лівий берег, в результаті чого "все жители ржищевские, каневские, корсунские, староборские, мошенские, трабовские, белозерские, таганковские, драбовские, черкаские на сю сторону сопаны и от неприятеля отстранены"[76].

З 70-х років XVII ст. найманці особливо часто були задіяні в протистоянні гетьманів і Запорозької Січі. Так, до компетенції охотницьких частин входило спостереження

---

[71] *Там само. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 5, 27.*

[72] *ИМР. – Ч. 2. – С. 5; Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992. – С. 218–219; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1992. – Т. 3. – С. 104.*

[73] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14175, 14188, 14190, 14198, 14213, 14235.*

[74] *Дополнения к актам историческим, собранныв и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1869. – Т. 11. – С. 168.*

[75] *АЗР. – С. 137.*

[76] *Там само. – С. 157–158; ЛС. – С. 132; Заруба В. Украинское казацкое войско... – С. 78; Костомаров Н. Руина. – С. 355.*

■ **Зображення членів татарського посольства до Швеції.** Гравюри з "Theatrum Europeum", 1650.

за пересуванням запорозьких ватаг у Дикому полі, місцями їхніх промислів і зимівель. На теренах Гетьманщини наймані наглядали за січовиками, що перебували тут на стаціях і, з погляду гетьманського правління, становили неабияку загрозу для внутрішнього порядку. Наприклад, по завершенні бойових дій кампанії 1677 р. охочекомонним полковникам Новицькому та Павловському доручалося контролювати донську й запорозьку піхотні сотні, які квартирували в Черкасах, аби ті "людей до остатку не попарнали"[77]. До їхнього поля зору неодноразово потрапляли й січові старшини, чия зовнішньополітична діяльність нерідко йшла врозріз із гетьманською дипломатією. У цих випадках наймані сторожі перехоплювали запорозьких гінців, а також посланців на Січ, стежили за пересуванням запорожців у Дикому полі. Характерним прикладом подібних дій є спроби Мазепи перешкодити укладенню "вічного миру" між Запорожжям і Кримським ханством на початку 1690 р. Відправляючи на Січ своє посольство із закликами облишити "непотребное дело", гетьман відпустив на Кіш авторитетного в середовищі січового товариства колишнього конового Филона Лихопоя. Під час дороги Лихопой неодноразово зупинявся в містечках і селах, вів таємні переговори з реєстровою старшиною, не підозрюючи, що знаходиться під пильним оком компанійців Новицького. Намагаючись у такий спосіб виявити спільників запорожців у Гетьманщині, гетьман у спеціальному листі до полковника писав: "Увєдомилисмося, же тот пяница Лихопой заставшися от нас в Лубнях через ночь, в полковника пил, жадаєм теды... слушне довєдатся, з ким власне, чы сам, чы з товарыством якым через ночь тую у полковника пил, и що там за бесєда их отправовалася, также и чы не были оному якие даваны подарки". Крім того, польовим караулам компанійських полків наказувалося "послов запорозских, якие певне симы часы мают иты з Немерова на Запороже, перейматы и их завернувши, листов добутн, так и тых татар, которие б им конвуновали розгромити"[78].

Активно використовувалися охотницькі полки й у придушенні заворушень та антигетьманських виступів на Запорожжі, наймасштабнішим з яких було повстання Нетрика. Навесні 1692 р. було приведено в посилену бойову готовність наймані частини, які охороняли південний кордон Гетьманщини. Їм приписувалося висилати свої сторожі "межи Богом и Днепром з пилностю на шляхах", чатуючи на січові ватаги й самого Нетрика[79]. Більшість охочекомонних і охочепіхотних полків влітку 1692 р. гетьман зосереджував при своїй ставці спочатку в Гадячі, а згодом у Полтаві, прикриваючи

мобілізацію козацьких полків. Наступного року компанійські полки (Новицького й Панковського) успішно діяли проти петриківців і татар уже на Правобережжі[80].

Попри те, що суспільно-політичне життя гетьманату в останній чверті XVII ст. вже увійшло в цілком мирне річище, чимало наслідків Руїни ще давали знати про себе. Одним з найнеприємніших її спадків були численні розбійницькі ватаги, що грабували в пониззі Дніпра купецькі валки та промислові угіддя. Так, у липні 1691 р. Мазепа розіслав у південні полки послання з інформацією про дії "своєволной купы... в килка сот чоловека", яка, потромивши під Переволочною козацькі чати, намагалася втекти на польський бік. На розбійницький характер цієї "купи" вказує й той факт, що вона завдала шкоди не тільки поселенням Гетьманщини, але й Запорозькій Січі, оскільки, за словами Мазепи, "пан кошовый з сечи наказывал до нас, просячи: абы тую своєволю в их намерении зупинено". Послання наказувало компанійським полкам Ростковського, Новицького й Кузьмовича спільно з лубенськими козаками наздогнати втікачів, "а спостигнувши, громете як неприятелей"[81].

Прикметно, що підтримання найманим військом внутрішнього спокою в гетьманаті нерозривно перепліталося з обороною його зовнішньої безпеки. Показовим щодо цього є використання компанійських полків для організації сторожової та прикордонної служби (див. розділ IV), коли найманці не тільки пильнували від набігів татарських відділів, але й перешкоджали переселенню мешканців Гетьманщини на Правобережжя, незаконному перевезенню товарів тощо. Численні гетьманські універсали до охотницьких полків, видані протягом 70–80-х років XVII ст., які мали бути "при зобранью всего товариства того полку вголос ретельне" прочитані, засуджували переходи козаків і посполства на "затяги лядские" та правобережних гетьманів і наказували перехоплювати й нещадно карати втікачів[82]. Крім цього, охотницькі частини використовувалися й при виконанні адміністративних доручень гетьманського правління, зокрема, для охорони й супроводу гетьманської пошти, іноземних посольств: московських (1674, 1677 рр.), кримських (1684, 1691 рр.) та волоських (1691)[83]. Нерідко компанійські старшини й товариство самі виконували місії кур'єрів та посланців[84].

В тому, що участь охотницького війська в утвердженні соціально-політичної стабільності й зміцненні гетьманської влади на Лівобережжі ставала дедалі помітнішою, велике значення мали устаткування його структури та основних форм бойового застосування. Утвердження ролі найманства саме

77 НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14078.

78 Там само. – Спр. 14744. – Арк. 165–16 168; Яворницький Д. Історія запорозьки козаків. – Т. 3. – С. 62.

79 НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14769. – Арк. 20 РДАДА.–Ф. 124.–Оп. 3.–Спр. 843.–Арк.

80 НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м (9 – Арк. 802; Заруба В. Украинское каза кое войско в борьбе с турецко-татарск агрессией (последняя четверть XVII в – Харьков, 1993. – С. 115–117.

81 НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14685.

82 АЗР. – Т. 5. – С. 140–141, 152- 153, 16 168, 179–180.

83 НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14664, 146 14767; РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – С 742. – Арк. 1; АЗР. – Т. 5. – С. 134–1 176; АЮЗР. – Т. 13. – С. 325.

84 НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14734; Ф. – Спр. 228 м (97). – Арк. 616, 10

як військової сили в умовах війн з Османською імперією було об'єктивною реальністю, з якою мусили рахуватися як гетьманськс правління, так і московські політики. Статті Мазепи, надіслані московським царям у березні 1692 р., підкреслювали, що "бес тех охотных лехких полков городовому Войску Запорожскому пробыть не мочно"[85]. Використання найманців для оборони кордонів Гетьманщини, а також у походах на Крим і Нижнє Подніпров'я стало постійною практикою й спиралося на вироблену протягом кінця 60 – середини

■ **Московити й татари.** Західноєвропейська гравюра, XVII ст.

70-х років XVII ст. систему забезпечення та комплектування охотницького війська як збройного формування постійного типу. Заходи, яких гетьманське правління регулярно вживало для забезпечення обороноздатності Гетьманщини, неодмінно передбачали, "дабы как городовое, так и охотницкое войско в готовости было к походу военному, и как хлебные запасы, так и оруженные порядки в надлежащем устроении имели"[86].

Найбільш показовим прикладом "зрілості" найманства як невід'ємної частини військово-політичної системи держави було скинення у липні 1687р. з гетьманства Івана Самойловича, яке супроводжувалося сильними хвилюваннями у війську, що поверталося з невдалого Кримського походу. Невдоволення переважної частини козацтва спрямувалося в тому числі й супроти найманців, котрі асоціювалися в очах посільства з "луками й папами" та яких недолюбловали через обтяжливість їхніх постоїв. Аби уникнути несподіваного нападу заколотників, сердюцькі полковники Герасим Василевич та Стефан Яворський відгородилися від козацьких полків земляним табором і зачинилися в ньому разом із гетьманським сином Григорієм. Цей демарш молодшого Самойловича, який ще перед тим розсварився з московським воєводою Ле-

[85] *Там само. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 266.*

[86] *Там само. – Арк. 685.*

онтієм Неплюєвим і самовільно вирушив під Кодак, та вірних йому сердюків спричинився до сильного занепокоєння московських влад в Україні, котрим було наказано заарештувати гетьманича. У метушні, що супроводжувала усунення Самойловича й розправу з його прибічниками, дії сердюків, які, за словами французького дипломата Де ла Невілля, "окружили его палатку и не позволяли взять своего начальника"[87], не тільки сплутали карти старшин-змовників і налякали московських резидентів, але були сприйняті як справжній заколот.

Частина найманців – компанійські полки Іллі Новицького та Григорія Пашковського – не стали приєднуватися до Самойловича, вийшовши за межі табору в поле. 3 серпня Новицький надіслав Неплюєву листа з гранично чіткою характеристикою ситуації, просячи його якнайшвидше прибути на Суру, поки бунтівні козаки не взялися штурмувати обоз гетьманича. Воєвода виправив до табору передовий загін сумського полковника Кондратьєва, до якого на чолі з Новицьким приєдналися частини Пашковського та Апостола, "которые не бунтовали". В числі кількох довірених осіб полковнику було доручено "абысмо тых зрадников и бунтовников, которыи над Сурою забойством, крабунками руки свои безбожне помазали ... без откладу часу перед своим росходом, засівши, судили и учинили декрет кого доведется нагорлі карати, а кого киями обложити"[88].

Виступаючи "медіаторами" у справі втихомирення бунтів військової "черні" й опосередковано – Григорія Самойловича, компанійські полковники не тільки ніби засвідчували вірність московському престолу, але й виявляли лояльність новопоставленому гетьману Івану Мазепі. Недаремно останній одразу після Коломацької ради неодноразово звертається до них із "зычливими" листами, "не тылько рейментарски, яко з власной волі Божой, милости монаршой и любові войсковой обраный гетман, але яко и брат ваш", обіцяючи "всі слушные жаданья и потребы ваши контентовати"[89].

Все це дозволяє зробити висновок, що саме з кінця XVII ст. гетьманське правління остаточно засвоює практику використання найманців у внутрішньополітичній боротьбі як фінансово й організаційно залежної від себе військової сили. Фактор матеріальної стимуляції грав для охотницького війська винятково важливу роль і визначав його вірність владі. Вже восени 1689 р. перед від'їздом до Москви Мазепа, побоюючись заворушень на Лівобережжі, розташовує в реєстрових полках сердюцькі й компанійські частини і наказує найманій старшині, щоб "неспокойныи зась и малодушныи головы, которыи безсловными плетками своими всенародный покой

Золоті червінці за Кримські походи 1687–1689 рр. із зображенням на лицьовому боці цариці Софії Олексіївни.

[87] *Записки Де ла Невилля о Московии 1689 г. // Русская старина. – 1891. – Т. 71. – С. 448.*

[88] *НБУВ.ІР. – Ф. 2. – Спр. 14778. – Арк. 218.*

[89] *АЗР. – Т. 5. – С. 211.*

Лист гетьмана Івана Мазепи до компанійських полковників Новицького та Паніковського.
13 серпня 1687 р.

нарушают, абы были до крѣпкого вязенья даваны и держаны до нашого пріізду"[90].

Гетьманування Івана Мазепи без перебільшення можна віднести до кульмінації в розвитку найманства. Власне, й булаву Мазепа одержав значною мірою завдяки підтримці охотницьких полковників, особливо Іллі Новицького, котрі дістали від нього щедру винагороду й не стали втручатися в заколот старшини на Коломаку[91]. Подальші події показали, що новий гетьман і надалі розраховує на їхню підтримку.

Затяжні полки по суті утворили військо, паралельне козацькому, але залежне й підконтрольне лише гетьманам, котрі не соромилися з його допомогою виборювати свою першість у старшинської фронди. Ця обставина автоматично зараховувала до опонентів найманства не тільки козацьку старшину, позбавлену своєї колишньої силової монополії, а відтак і впливу на ясновельможного. Ще одним новоявленим опонентом найманого війська були запорожці, незадоволені з того, що гетьмани обходили їх жалуванням і подарунками, надаючи перевагу більш керованим і організаційно впорядкованим компанійцям та сердюкам. Ремствуючи на те, що нині на "лежах" в реєстрових полках, де раніше квартирували запорожці, "больши сердюков и компанейцов, нежели нашего товариства, которые от многих лет уже седя, пущую докуку и утеснение людем чинят, нежели наше товариство", кошова старшина в численних зверненнях до Мазепи вимагала повернутися до практики часів Брюховецького, коли січовій громаді виплачувалося щедре жалування й дозволялося вільно квартирувати "на волості"[92]. Низовики наполегливо доводили, що лише їхній службі попередники надавали перевагу, а не пройдисвітам-найманцям, котрі тільки відбивають у них хліб і розорюють посполство.

В полеміці з січовиками вже досить помітно, що гетьманське правління розглядає найманців як найбільш ефективну з воєнного погляду складову війська, існування якої зумовлюється нагальними потребами всієї держави. Так, у листі-відповіді Івана Мазепи до запорожців від 12 лютого 1688 р. між іншим йшлося: "Понеже есть и во всех государствах, где речи посполитые все вместе воинскими суть людми разсуждено то не без пристойнаго надобья, чтоб наемное войско особо было держано для скорейшаго в воинском деле поступка, так здесь в Малой Росии пехотные и конные полки всегда в готовости будучие не вредят и во всем своею готовостию всегданнею бывают и готовы будут впредь защитом целости всенародной". Окрім перелічення "заслуг рыцерских", котрі виявили найманці, гетьман спеціально наголошує

---

90 *Там само. – С. 225.*

91 *Там само. – С. 211–212.*

92 *Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 95, 105, 107.*

й на їхній якісній відмінності від козацьких полків, пишучи, що "понеже они, где нужда показует, по указу регментарскому могут вскорс поспешити на отпор неприятелем, а те, что господарством обязаны, не могут имети такой скорости"[93].

Схоже, що апелювання до "річпосполитських" моделей устрою козацької держави (в тому числі військових її елементів), до якого вдавався гетьман, зайвий раз доводить, що Мазепа та його прибічники бачили її в категоріях Гадяцьких пактів, про яке вже достатньо багато йшлося в історіографії[94]. За пропагандивною риторикою стояла якщо не чітка модель нового військового устрою й програма його впровадження, то принаймні образ/уявлення того, яке саме місце має посідати найманс військо у військово-політичній структурі "Козацької Речі Посполитої" – Гетьманщини. Говорячи про "програму перетворень", "стратегію військового будівництва" Івана Мазепи, ми свідомі того, що словник тодішньої еліти Гетьманщини (навіть найбільш освіченої та знайомої з європейськими реаліями) подібних понять не знав. Втім, як свідчать цитовані вище документи, існувало більшою чи меншою мірою усвідомлене сприйняття устрою держави та війська, їхніх відмінностей від сусідів, свого місця в них як взаємопов'язаних аспектів, що періодично потребували спрямування ("направи") й "печаловитого* реймснтарского старанія".

У концентрованому вигляді приклад такої "направи" подають плани Мазепи щодо реформування структури гетьманського війська 1688 р. Статейний список посольства думного дворянина Федора Шакловитого, яке у жовтні того року відвідало Батурин з питань майбутнього походу на Крим, серед цілої низки необхідних воєнних приготувань пазиває й підвищення боєздатності козацького війська. За царським указом, у похід мали виступити "полки малороссийскис городовые, домовые, старые полные, люди писменные, а не гультяи"[95]. У відповідь Мазепа заявив, "чтоб казаков гультяев не было, о том он давно заботится и думаст устроить это таким образом, чтоб при полках великороссийских войска козацкаго было бы не больше двадцати тысяч и во всяком случае меньше числа великороссийских войск, а достальных, сыскав бы им дело, держать по берегу". Але організаційні новації на тому не обмежувалися, оскільки "впредь, как он думаст, осмотрясь, можно бы устроить в городах небольшое число городовых козацких полков, чтоб в них козаки были самые добрые, заслуженные, оружные и конные, да держать еще охотных жалованных конных полков и сердюков тысяч с шесть, и тех сердюков для большей твердости переименовать, как государи укажут"[96].

* *Ретельного. – О. С.*

[93] *Там само. – С. 100.*

[94] *Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 248–249.*

[95] *Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. //КС. – 1890. – №5 – С. 214.*

[96] *Там само. – С. 215.*

Портрет цариці Софії Олексіївни. Невідомий художник, кінець XVII ст.

Отже, йшлося в першу чергу про зміну структури й чисельності козацького війська, що мала, судячи з усього, супроводжуватися його скороченням і укладенням нового реєстру, місце в якому належало б виключно "прямым" козакам, здатним регулярно виходити в походи з власними кіньми, озброєнням і харчами. Решта виконувала б роль підпомічників, допомагаючи реєстровцям у господарстві чи, в крайніх випадках, виконуючи допоміжну службу або функції резерву ("сыскав им дело, держать по берегу"). Видалення з війська баласту з числа незаможних і обезземелених козаків, кількість яких наприкінці XVII ст. постійно зростала, допомогло б значно оздоровити його, а відтак і підвищити боєздатність. Така "направа" була цілком можливою й через те, що в результаті майнової диференціації поділ на виборних і підпомічників був доконаною соціальною реальністю, яку засвідчують тогочасні джерела[97]. Тож на заваді їй міг стати лише перебір та укладення реєстру, який не обіцяв гетьману нічого, крім опору з боку потенційних випищиків.

При зменшенні чисельності козацького війська автоматично зростала роль війська найманого, про яке, втім, Мазепа говорив не так докладно. Але в цій ситуації охотницькі полки як воєнна сила фактично посіли б статус цілком паритетний у порівнянні з козацькими, котрі, продовжуючи лишатися основою державного ладу, грали б роль номінального представництва лицарської верстви. Реальне ж військове значення (з можливою перспективою його зростання) мало б військо найманє. Таке рольове співвідношення між традиційними (становими) і новими (найманими, позастановими) формуваннями в гетьманській армії мимоволі навіює порівняння зі структурою збройних сил Речі Посполитої, де за умов існування й навіть періодичного скликання шляхетського посполитого рушення функцію дійсної військової сили виконувало найманє (кварцяне) військо. Не виключено, що саме ці риси устрою кварцяного війська як аналогу охотницького, його позиціонування відносно козацьких полків і були тим взірцем, на який орієнтувався Мазепа в побудові Козацької Речі Посполитої.

Навряд чи можна віднести сказане гетьманом на переговорах до "словесної дипломатії". Як на той час його візаві – Федір Шакловитий – належав до кола близьких дорадників цариці Софії Олексіївни й обіймав посаду судді Стрілецького приказу, однієї з чільних установ епохи регентства, що поєднувала функції військового відомства й таємного політичного розшуку[98]. Отже, розмова з приводу власне воєнних приготувань і всіх можливих перетворень у цій сфері між Мазепою

97 *Йдеться про т. зв. "виборне" товариство з числа найкраще озброєних і досвідчених у військовій справі реєстровців, з яких у воєнний час формували полки змінного складу, окремі від городових.*

98 *Лавров А. Регентство царевны Софьи Алексеевны. – М., 1999. – С. 84.*

й Шакловитим мала статус цілком офіційний і, що не менш важливо, – предметний.

У цей час військова модель гетьманату постала перед кількома варіантами подальшого розвитку, опинившись ніби на роздоріжжі. З погляду Мазепи на найманство саме як на паритетний шлях майбутньої еволюції частини власної армії й планів його впорядкування впливає ще декілька суттєвих моментів. Діставши в спадок від свого попередника охотницьке військо як уже цілком усталену формацію, Мазепа заразом успадкував і його хронічні проблеми. Найголовнішою з них була нестабільність фінансування. Прийняття на службу нових затяжних полків, що в середині 70-х рр. попереходили на Лівобережжя від Ханенка й Дорошенка, гостро поставило питання про їх забезпечення. Оскільки реальні потреби війська виявилися набагато більшими, ніж сподівалися перед тим, необхідно було шукати нові джерела фінансування. Спочатку цю проблему намагалися вирішити емісійними заходами – випуском нової монети (мідного чеха), яку мали карбувати в Путивлі[99]. В 1678 р. реорганізовано систему оренд на випокурення й шинкування горілкою; прибутки від цього мали спрямовуватися безпосередньо на утримання найманців[100]. Останні заходи дуже швидко породили цілу низку зловживань з боку орендарів, спричинивши масове невдоволення нижчих і середніх прошарків населення. Перегляд системи зборів розпочався в 1684 р., і до початку правління Мазепи оренди були "отставлены"[101]. Замість них гроші збирали "зо всяких шинков и курення горелок и з гуртовых горелчаных продажей". Це, очевидно, не давало очікуваних наслідків, і вже під час свого першого посольства до Москви у серпні–вересні 1689 р. новообраний гетьман просає царів відновити оренди, щоб "от поборовъ денежныхъ посполитъство было свободно"[102]. У відповідь було звелено обговорити цю справу на старшинській раді й розіслати в полки листи з запитаннями, "что имъ лутче и сноснѣе аренду иметь или поборы даватъ". У лютому 1690 р. посольство генерального судді М. Вуяхевича привезло до Москви постанову старшинської ради про відновлення оренд, обсяг і ставки яких встановлювалися диференційовано по полках і не мали перевищувати певної межі. В березні того ж року їх було затверджено царями[103].

Стабілізація фінансування найманого війська в цьому випадку не була для Мазепи самоціллю. Йшлося про інше – закріплення системи його забезпечення, що дало б можливість для цілеспрямованого нарощування чисельності охотних полків. До такого висновку спонукає аналіз цитованих вище чолобитних статей Мазепи до царів і відповідей на них

---

[99] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 85, 114; Чернов Є. Про грошовий обіг на Україні в XVII ст. //Історичні джерела ті їх використання. – К., 1960. – Вип. 2. – С. 196–197; Шугаєвський В. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII ст. //Записки Історичної секції ВУАН. – К., 1925. – Т. 19. – С. 58–59. В дискусії з приводу карбування путивльського й севського чехів М. Слабченко та В. Шугаєвський так і не дійшли згоди щодо того, чи були ці монети випущені в обіг. Пор.: Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета //Записки Історичної секції ВУАН. – К., 1926. – Т. 20. – С. 64–66.*

[100] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 717–718; ЛС. – С. 178.*

[101] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 5; Дополнения к актам историческим. – М., 1869. – Т. 11. – С. 166–167.*

[102] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 3.*

[103] *Там само. – Арк. 5, 27, 58–59, 60–61, 81–90, 102–103, 111.*

з 20 вересня 1689 р. Опріч справ оренди, гетьману дозволено "те охотные конные и пешие полки на пристойных местех для обороны от неприятелей поставить" і на власний розсуд збирати на них "прокормление с общих всего малороссийского посполитства запасовъ, как мирских такъ и духовных чиновъ"[104]. В продовження цього, на прохання Мазепи "чтоб ихъ царское величество указал те полки новыми людми дополнить", було дано позитивну відповідь, причому зазначено, що "сколко числом и о томъ учинить ему по своему разъсмотрению"[105]. Таким чином, гетьман одержав фактичний карт-бланш на розширення чисельності найманців та їхнє матеріально-грошове забезпечення за рахунок військового скарбу й місцевих зборів.

■ **Монети, що перебували в обігу на українських землях XVII ст.: голландський левендальдер (ліворуч) та австрійський талер (праворуч).**

Якісно новий підхід до управління найманим військом бачимо і в його організації. Попередня структура залишала найвищою бойовою одиницею охотницький полк, і сукупність їх не мала над собою жодного постійного керівного органу. Від імені гетьмана різними сферами діяльності полків могли керувати генеральні осавули або Генеральна військова канцелярія, обсяги компетенцій яких не були чітко розмежованими. До того ж, вони виступали в ролі виконавців гетьманських доручень, позбавлених адміністративної ініціативи, а не чинних командувачів найманого війська.

Серйозну проблему в системі управління охотницьким військом становило службове старшинство найманих і козацьких полковників під час воєнних дій. Зрозуміло, що за своїм впливом, фінансовими й військово-адміністративними можливостями наймані полковники не могли конкурувати з козацькими. Матеріальна потуга старшинських родів, зміцнена мережею сімейних зв'язків і родового авторитету, робила їхніх представників повновладними господарями держави, з інтересами яких мусили рахуватися навіть гетьмани. Попри це, саме охотницькі полковники, як безпосередні речники гетьманської політики, могли претендувати на особливий службовий статус, який би мінімалізував вплив на них козацьких "партій". Більшість із них починала або продовжувала

[104] *Там само. – Арк. 4–5.*

[105] *Там само. – Арк. 15–16.*

[106] *Характеристичним щодо цього є зміст недатованої цидули І. Мазепи до пол-*

службу як гетьманські "конфіденти", що вірно виконували волю своїх володарів. Належність до протигетьманського табору, а іноді й безпосередня участь у двірській партії гарантувала їм, окрім гетьманського заступництва, ще й певні матеріальні вигоди, земельні пожалування й уряди для дітей. Однак цього було замало, коли йшлося про ліквідацію військової монополії козацької старшини, котра під час воєнних дій не бажала миритися з роллю й статусом полковників-"некозаків".

В умовах військових походів подібні "місницькі" рахунки вкрай згубно позначалися на успішності бойових дій. У кожному конкретному випадку ситуація зі старшинством, а відповідно й розподілом командних функцій, правом ухвалення рішень і видання наказів потребувала спеціальних роз'яснень від гетьмана[106]. Починаючи з кінця 70-х років XVII ст. охотницькі полки часто використовувалися масовано, виконуючи функції передових загонів, авангардів або оперативної розвідки. Як правило, з цією метою створювалися загони чисельністю 1,5–3 тис. чол., характер виконуваних задач яких перетворював їх на оперативні з'єднання на кшталт бригад чи дивізій. У цих випадках виникала необхідність регулювання питань управління вже між власне охотницькими старшинами[107].

Всі ці фактори ніби підштовхували до продовження посадової драбини в охотницькому війську шляхом створення посади командира з'єднання, котрий за своїм статусом і функціями стояв би над окремими полковниками. Очевидно, саме такого роду спробу спостерігаємо у випадку зі згаданим у листі генерального хорунжого І. Ломиковського до І. Новицького від 14 вересня 1689 р. "єнералом войскъ охочепѣхотного строю". Зміст листа зводиться до повідомлення Новицького про те, що Ломиковський дозволив зняття зі стійбищ загону "Пана Петра на Кожуховѣ Кожуховского, Полковника и Єнерала войскъ Охочепѣхотного Строю... в диких Полях на стражи зостаючого", видавши йому глейтовний лист для розташування на лежах[108]. В історіографії, здається, тільки М. Слабченко звернув увагу на цей титул, зазначивши, що "несмотря на незначительный контингент охотных полков, один из охочепехотных полковников П. Кожуховский чрезвычайно кичился своим званием и подписывался «на Кожухове Кожуховским, полковником и спералом войск охочепехотнаго строя»"[109].

Втім, згаданий титул і контекст його появи видається нам більш симптоматичним, ніж просто бравада. Спробуємо спершу розкрити його семантику. Виникнення посади генерала, як і самої назви, що, очевидно, походить від латинського generalis (загальний, головний), у європейських арміях більшістю вчених датується початком XVI ст.[110]

ковника Новицького, котру за деякими ознаками можна віднести до часу підготовки походу на Очаків у вересні 1688 р.: "О власти Ваша Милость нетребабъ тур боватися, и через тое мѣти на себе от кого порозумленье, але надобно Вашой Милости обще зовсѣми панами полковниками справовати полецоное себы дѣло, которое моглобъ быти всѣмъ з службою у Великих Государей Наших и у Насъ Гетмана похвалено. Тут теды прекладаемъ Вашой Милости же товариство полку Лубенского, нехай будетъ под комендою Вашои Милостиною, а и переяславцѣ под Вашим же старшинствомъ будуть, если Панъ полковникъ Самъ не пойдетъ в тую дорогу, яко до Насъ писалъ онъ вымовляючися якимис своими нужными домашными дѣлами, и мы ему тое далисмо наволѣ, насилне его в тую дорогу невыправуючи. Аеслибы панъ полковникъ переяславский пошолъ самъ, то повиненъ онъ мѣти коменду над своими людми" (НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14742. – Арк. 163). Пізніше замість переяславського полковника командування козаками перебрав переяславський полковий суддя, з котрим Новицькому належало "любовне и совѣтно в той дорогѣ поступовати" (Там само. – Спр. 14699. – Арк. 105).

[107] *Влітку 1690 р. гетьманський універсал приписував Новицькому визначати маршрути охотницьких сторож і біваків "за порадою всѣх панов полковников" (Там само. – Спр. 14727).*

[108] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 13961*

[109] *Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса. 1909. – С. 111.*

[110] *У Франції, де вживання цього титулу стосовно військової ієрархії фіксується вперше, генералом називали головнокомандувача – монарха. Окрім цього, існували ще два титули на позначення його безпосередніх заступників (capitaine-general та colonel-général) і командувача всіх родів військ (dux generalis або praelectus generalis), що призначалися з числа королівських родичів, придворних чи представників аристократії. Втім, ці посади, а разом із ними й титули мали тимчасовий характер і, будучи чинними тільки під час війн, у мирний час скасовувалися.*

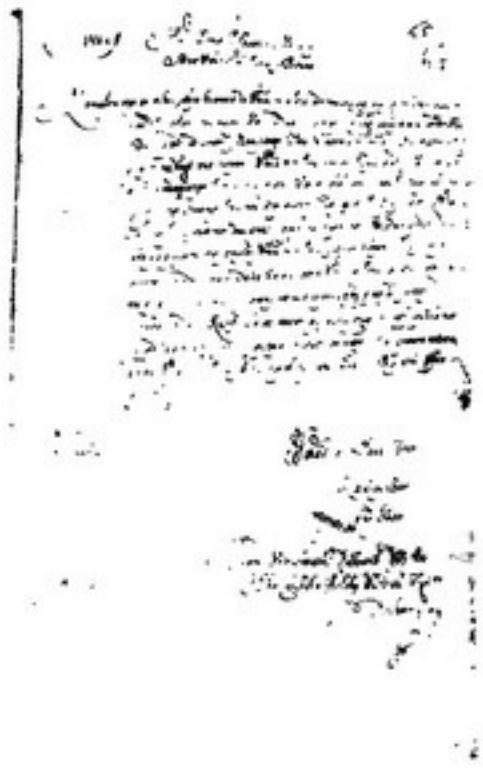

■ **Лист сердюцького полковника Петра Кожуховського до Іллі Новицького,** 16 лютого 1680 р.

З переходом від феодального війська до найманих регулярних армій, перебудовою організаційних і тактичних засад ведення воєн титул генерала надавався командирам оперативних з'єднань (бригад, дивізій), які репрезентували незнаний до того часу спосіб організації військових відділів. Генеральська посада відтепер стає одночасно й військовим званням, посідаючи в службовій драбині місце над старшими офіцерами (полковниками) – командирами окремих кавалерійських чи піхотних частин. У середині – другій половині XVII ст. у Франції, а згодом і в інших європейських країнах утверджується постійна ієрархія військових звань, відносини підпорядкування й старшинства, в якій принаймні формально будуються відповідно до службового становища, а не родового походження[111]. У рамках цієї системи, котра стала вихідним пунктом в генезі модерної ієрархії військових чинів, можливість обіймання офіцером тієї чи іншої посади прямо залежала від його звання й вислуги років, практичного досвіду тощо. Саме тому закріплення чіткої системи звань було можливим у позастановому за своєю природою найманому війську, породивши невдоволення аристократії швидким кар'єрним просуванням "дворян шпаги", а то й просто "безрідних вискочнів".

Прецедент надання генеральського чину відомий в Україні ще з річпосполитського періоду її історії, а, як це не дивно, за часів Козацької революції. 11 червня 1659 р. король Ян Казимир пожалував Степану Немиричу (брату відомого соратника Виговського Юрія Немирича) патент на "генеральство артилерії Великого князівства Руського"[112].

Як можна переконатися з вищенаведених прикладів, посада (а пізніше й звання) генерала сполучалася в першу чергу з управлінськими функціями вищого рівня, коли йшлося про командування з'єднаннями родів військ – піхоти, кавалерії чи артилерії. Підставою для надання генеральського звання було одночасне керівництво кількома військовими частинами, а відтак і урядами. Це випливає і з семантики самого терміна – "загальний, головний". Прикметно, що в юридичній і адміністративній практиці Речі Посполитої титул "генерала" звичайно прикладався до назв урядів, чинність яких поширювалася на кілька територіальних одиниць або органів. Наприклад, генерал-староста (чи просто генерал) – це був староста, призначений над кількома гродами, а генерал-возний виконував свої функції в цілому воєводстві чи провінції.

Все це дає достатньо підстав для трактовки саме в такому дусі функцій генерала охочепіхотного строю. Подібний уряд був необхідний у першу чергу для більш злагодженого

---

[111] *Це добре видно на прикладах найближчих сусідів України – Речі Посполитої й Московської держави. Зокрема, першими московськими генералами були*

управління сердюцькими (охочепіхотними) полками, коли вони об'єднувалися на час якоїсь воєнної виправи. Як видно зі змісту цитованого листа, на генерала покладалося командування загоном найманців, котрий охороняв кордон або перебував у польовій "сторожі". З розрізнених повідомлень рубежу 80–90-х років XVII ст. відомо, що Кожуховський досить часто командував одразу кількома піхотними частинами[113] і що управління кількома найманими полками доручалося й іншим полковникам[114].

Варто звернути увагу на те, що Кожуховський продовжує одночасно іменуватися полковником, що дозволяє розцінювати генеральський уряд не як персональне звання, а тільки як назву посади, сполучену з певними обов'язками. Залишається лише гадати про її статус в ієрархії реєстрових старшин, адже цілком імовірно, що запровадження такого титулу могло закріплювати не тільки старшинство генерала над полковниками охотницькими, але й надавати йому певну відособленість від владних зазіхань полковників козацьких. В такому разі охотницьке військо перетворювалося б на цілком автономну військову силу із завершеною командно-управлінською системою, котра остаточно підважувала б силові можливості козацької старшини на користь гетьмана. Зрештою, передача керівництва одразу кількома сердюцькими полками в одні руки, до того ж досвідчені у військовій справі, гарантувала результативність їх використання в бою, а відтак і успішність усього походу.

Окреслені нами заходи Мазепи стосовно найманства, які припали на перші роки його гетьманування, свідчать про існування якщо не програми, то принаймні тенденцій реформування й збільшення його питомої ваги у війську, що повністю узгоджується з проектом 1688 р. Однак чи дали вони реальні результати? Через те, що реєстри охотницьких частин кінця XVII ст. до нашого часу не збереглися, майже неможливо точно обрахувати ту кількість людей, яка перебувала в них. Тим часом з реєстрів виплат царського жалування українській старшині й зокрема найманим полковникам відомо, що їхня кількість лишалася незмінною принаймні до початку XVIII ст. – 7 полків[115]. У 1708 р. Мазепа мав у своєму розпорядженні 10 найманих частин, але 2 новосформованих полки постали не раніше 1705 р., отже, вони були створені під тиском подій Північної війни[116].

Запроваджений 1689 р. титул охотницького генерала згадується у відомих до цього часу джерелах всього лише один раз. Причини одномоментності його появи треба шукати перш за все у тій-таки військовій площині. Згадувані нами

командири солдатських і драгунських полків, котрі за особливостями організації належали до військ "иноземного строя", сформованих за часів Олексія Михайловича на противагу дворянській кінноті й "служилым людям" (стрільцям, козакам, пушкарям). Мета заснування нового війська, що наслідувало передусім західноєвропейські новації в організаційній і тактичній сферах, мала на меті попередити остаточний занепад старих форм збройної організації, заснованих на станових засадах.

У Речі Посполитій звання генерал-лейтенанта й генерал-майора існували від першої половини XVII ст. у військах "cudzoziemskiego autoramentu" – частині збройних сил, що в своїй організації взорувалася також на західноєвропейські стандарти. За "саських" часів, коли під впливом модернізаційних реформ саксонської династії останні особливо поширилися в армії, з'являється притаманний західній практиці поділ на дійсних носіїв генеральського звання (forsztelowanych), що посідали якусь реальну посаду, і його титулярних володарів (nieforsztelowanych).

112 *На нашу думку, цей уряд міг бути одним з центральних у військовій і адміністративній ієрархії нової устроєвої моделі гетьманату, котру було закладено в Гадяцькому трактаті. Втім, оскільки реалізувати її на практиці так і не судилося, це призначення, швидше за все, залишилося формальним. Про його можливий статус і обсяги повноважень дозволяє судити аналогічний уряд коронного генерала артилерії, створений згідно з сеймовою постановою 1637 р.*

113 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14734. – Арк. 152; Спр. 14742.*

114 *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14747 – 1689 р.*

115 *ИМР. – Т. 2. – С. 17–22.*

118 *НБУВ. ІР. – Ф. І. – Спр. 55585 (Лаз 41 5). – Арк. 13. Серед новозатягнених частин маємо на увазі компанійські полки Гната Ґалагана та Андрія Малами. Перший з них, судячи з усього, був сформований з волонтерського полку запорожців, який згодом перейшов на гетьманську службу.*

з'єднання сердюцької піхоти існували тільки у воєнний час, розпускаючись після закінчення кампанії та щоразу збираючись перед новою. Постійна організація найманого війська, таким чином, завершувалася на рівні полку, який виступав найвищою військово-адміністративною й тактичною одиницею. Імпровізовані об'єднання полків, котрими міг управляти генерал, судячи з відсутності відповідних вказівок, не мали ані штабів, ані власних канцелярій, отже, щоразу мали перемінний склад і досить невизначену систему внутрішнього управління. Така ситуація не була суто українським явищем, адже навіть у західноєвропейських арміях, не кажучи вже про близьких сусідів гетьманату, бригади й дивізії як постійні формування утверджуються лише з середини XVIII ст. Втім, їхня лабільність наприкінці XVII ст. в Гетьманщині, очевидно, й пояснювала відсутність генеральського звання в постійній ієрархії військових чинів.

Серйозні проблеми стояли й на перешкоді розширення власне самого війська. Частина з них мала суто суб'єктивний характер, спричинений загальними для тогочасної еліти поглядами на сутність соціально-політичної моделі козацької держави і її військового устрою. Не претендуючи на висвітлення тут перших, які потребують спеціальних досліджень, звернемося до останніх, більш актуальних у розрізі нашої теми. По-перше, цілком очевидно, що Мазепа та його однодумці не мали на меті системної перебудови збройних сил, яка б неминуче вимагала усунення козацтва від військової служби. Це було б неможливо з огляду на суто політичні причини: порушення прав і вольностей чільного "лицарського" стану держави загрожувало гетьманові втратою булави. Відповідно, зміни в цій сфері носили швидше інноваційний характер, себто мали призупинити розклад козацького війська, трохи змінити його структуру, оптимізувати порядок відбування служби, підвищивши таким чином боєздатність. Обравши реактивний шлях реформ, гетьманське правління не мало чіткого плану дій, але ясно усвідомлювало цілі, які треба було осягнути, на що вказують уривчасті згадки про них у джерелах (навряд чи тут далася взнаки неповнота власне джерельної бази, адже ми не маємо бодай опосередкованих відомостей про ширші заходи військово-організаційного плану).

По-друге, аналіз соціально-правового статусу найманців свідчить, що владні кола бачили в них швидше свого роду "українське кварцяне військо", додаток до козацького ополчення, а не регулярну армію. Подібним чином сприймаються найманці й на побутовому рівні, виступаючи, з точки зору

повсякденного ставлення до них, як лицарі (хай і не такі повноцінні, як козаки, "лицарі другого сорту"), що займаються шляхетним вояцьким ремеслом[117]. Отже, реформування охотницького війська, навіть за умов його здійснення, відштовхувалося б саме від цих послядів, котрі трактували його не як платформу для побудови регулярного війська, заснованого на єдиних стандартах організації, вишколу, оснащення й забезпечення, а всього лише професіоналізованим і організаційно більш упорядкованим варіантом козацтва.

Зрештою, навіть поміркованим планам реформаторів було вкрай важко втілитися в життя, не кажучи вже про більш сміливі заміри. В такому разі йшлося вже про труднощі об'єктивного порядку, пов'язані передусім з соціальною структурою й господарським укладом гетьманату – ресурсною базою військових реформ. Як уже згадувалося, стримуючим чинником для, як мінімум, кількісного зростання війська була неврегульованість джерел постачання. Але навіть за умов відновлення орєнд і зборів, що їх домігся Мазепа, забезпеченість існуючих найманих частин продовжувала лишатися незадовільною, про що свідчать періодичні затримки жалування протягом 1690–1692 рр. Скарб Гетьманщини, позбавлений суворої фінансової звітності й розгалуженої бюрократичної системи, був не в змозі повністю забезпечувати потреби найманців ані в фінансовому, ані в організаційному планах. Через це військо постачалося не з єдиного податку, стягуваного в казну гетьманськими фіскалами, а за рахунок акцизів, низки поборів і повинностей населення, розподілених поміж центральним і місцевими бюджетами. Те, що було зроблено Мазепою щодо усталення системи орєнд і зборів, забезпечило хіба умови для більш-менш нормального відтворення війська на тому рівні, на якому воно існувало доти, але не сприяло його кількісному збільшенню. За якісь десять років із вступом Гетьманщини в Північну війну й цю систему було дестабілізовано. Хронічне безгроші'я перетворить наймані полки з слухняного гетьманського знаряддя на шукачів жалування й статків, що фатальним чином позначиться на їхній підтримці мазепинського виступу восени 1708 р.

Самого врегулювання фінансових питань теж було замало. Соціальна база найманства, яке поповнювалося особисто вільними прошарками населення, що заробляли на життя військовим здобичництвом, теж неухильно зменшувалася. В умовах стабілізації політичного життя значна частина з них переходила до осілого способу життя, повертаючись до мирних занять. Одночасно гетьманське правління забороняло приймати до охотницьких полків посполитих і збіднілих

[117] *Сокирко О. Рицарі другого сорту: найманство в "легітимному порядку" Гетьманщини // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 71–78.*

"прямых козаков", намагаючись зберегти цілість козацького війська. І хоча дотримання цих заборон було не таким вже й суворим, соціальна структура Гетьманщини стабільної бази для поповнення полків, не кажучи вже про масштабне розширення чисельності, не гарантувала.

2.3. Найманці під прицілом модернізації. Військо і процеси нівеляції автономії Гетьманщини (перша чверть XVIII ст.)

Цілком зрозуміло, що ситуація фактичної законсервованості військового устрою гетьманату могла тривати доти, доки цьому сприяла воєнна обстановка. Якщо протистояння з Кримом і Туреччиною, котрі були основними противниками наприкінці XVII ст., не вимагало кардинальних заходів, то вступ України в Північну війну на боці Росії, а надто – початок модернізаційних реформ Петра І, котрі припали на початок XVIII ст., змінили становище кардинальним чином.

Реформи в управлінні, організації та комплектуванні армії, викликані нагальними завданнями Росії в зовнішньополітичній сфері, спричинили зміни в решті галузей державного устрою – системі органів влади, господарства й навіть соціальної структури суспільства[118]. Перші заходи щодо перебудови армії звелися до формування нової моделі військової організації, яка орієнтувалась на західноєвропейські стандарти (уніфіковані штати частин, озброєння, одяг, статути й регулярний вишкіл). Але це досить довгий час "новоприборные полки регулярного строя" сусідили в царській армії зі "старими" становими формуваннями: дворянами, дітьми боярськими, стрільцями, солдатами полків "нового строя", хрещеними татарами, калмиками, донськими козаками, смоленською шляхтою тощо[119]. Дефіцит військової сили змушував Петра І або використовувати ці контингенти для поповнення регулярних частин (у першу чергу служилих людей "по прибору"), або організаційно "підтягувати" до сучасних стандартів, якщо розформування служилих, надто – дворянських і шляхетських контингентів було неможливо здійснити без негативних соціально-політичних наслідків.

Поряд з ними надходила черга й до контингенту, найменш задіяного в попередніх реформах, але одного з найбільших за кількістю – військ гетьманського регіменту. Збройні сили гетьманату залучалися російським командуванням у всіх кампаніях Північної війни, починаючи ще від перської[120]. Якнайефективніше їх використання уряд провадив через

---

[118] *Анисимов Е. Время петровских реформ. – Л., 1989. – С. 236–239; Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1990. – С. 474–475.*

[119] *Автократов В. Н. Военный приказ (к истории комплектования и формирования войск в России в начале XVIII века) //Полтава. К 250 летию Полтавского сражения: Сб. ст. – М., 1959. – С. 233; Водарский Я. Е. Служилое дворянство в России в конце XVII – начале XVIII века //Вопросы военной истории России. XVIII и первая четверть XIX веков: Сб. ст. – М., 1969. – С. 233; Рабинович М. Стрельцы в первой четверти 18 в. //Исторические записки. – М., 1956. – Т. 58. – С. 273–305.*

[120] *Сокирко О. Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700–1702 рр. //Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія "Історія". – 1999. – Вип. 42. – С. 26–31.*

встановлення прямого контролю й командування над полками гетьманського регіменту. Ці функції покладалися на російських генералів і попервах стосувалися лише воєнного часу. Так, уже на початку війни зі Швецією 4 грудня 1700 р. Петро I призначив командиром псковських військ, до складу яких входили найманські й козацькі полки, Бориса Шереметєва[121]. Вперше наказний гетьман (Іван Обидовський), який перебував не в головній армії (її звичайно очолював сам цар), підпорядковувався російському воєначальнику. Відтепер царські директиви з визначенням цілей і характеру дій адресувалися виключно російським воєначальникам[122]. Трохи згодом наймані та козацькі полки почали передаватися до складу не тільки російських, але й польсько-саксонських відділів, чого не було раніше. Так, у листопаді 1705 р. компанійський полк Танського вирядженo до саксонського корпусу генерал-поручника Броуза[123]. В кращому разі охотникам доводилося брати участь у рейдах і дрібних сутичках, де можна було поживитися трофеями; в гіршому ж – виконувати другорядні завдання для забезпечення дій головних сил – утримувати пікети, караули й поштові станції, що за умов відсутності регулярного постачання призводило до їхнього повного виснаження. Російські кур'єри відбирали в найманців харчі й навіть верхових коней, у результаті чого, наприклад, компанійський полк Марка Леоновича, що восени 1706 р. ніс караульну службу при ставці Головкіна, а згодом був розосереджений по поштових станціях, практично весь залишився пішим. Переказуючи скарги компанійців, Мазепа роз'яснював, що вони "яко войско платное и самы для службы военной затягаются и конѣ свои для военной толко окказіи дорогою ценою купуютъ. Найпаче то за великую трудностъ и обиду вмѣняютъ, что рожныі великороссійскіи гонцы конѣ ихъ насилно подъ себе берутъ"[124].

В очах Петра I козацькі й охотницькі полки як військова сила принципово не відрізнялися від слобідських чи донських козаків, калмиків і московських полків "старого строя". Про це свідчить не тільки використання їх для допоміжних завдань (ведення рейдів, маневрової війни, розвідки, переслідування, охорони комунікацій тощо), але й застосування разом, в рамках одних з'єднань і загонів. Після перших перемог у Ліфляндії й нарощування боєздатності регулярної російської армії Петро I дедалі критичніше дивився на перспективи станового війська. Вимагаючи в серпні 1706 р. вислання в район Острога 4-тисячного відділу козацької кінноти, цар наказував вибрати таких козаків, які б "могли быть довольное время на службе и не розбѣжались"[125].

Російський цар Петро Олексійович.
Портрет І. Нікітіна, перша чверть XVIII ст.

121 *Письма и бумаги императора Петра Великого (далі – ПИБ). – СПб., 1887. – Т. 1. – С. 410.*

122 *ПИБ. – Т. 4. – С. 66.*

123 *ПИБ. – Т. 3. – С. 1050.*

124 *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1521. – Арк. 1; Спр. 1525. – Арк. 2.*

125 *ПИБ. – Т. 4. – С. 323–324.*

Гетьман Іван Мазепа з відзнаками ордену Андрія Первозванного. Портрет невідомого художника, копія XIX ст.

Істотні особливості існували й у тактиці українського війська. Вироблені в ході війн з Кримом і Туреччиною, форми бойових порядків засновувалися на використанні активної легкої кінноти, що спиралася на глибокі піхотні шикування, захищені возами й артилерією[126]. При всій своїй рухомості, піхотний табір у польовій битві залишався здебільшого пасивним, підтримуючи вогнем атаки кінноти. Сердюцька й козацька піхота поза табором діяла вкрай рідко й неактивно[127]. Окреслюючи характер дій гетьманських полків у найближчій кампанії, Петро I писав до Мазепи в січні 1707 р.: "... понеже можете знать, что войско малороссийское нерегулярное и в поле против неприятеля стать не может, того для советываю вам довольное число лопаток и заступов велеть взять с собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местах шанцами или окопами укрепиться..."[128]. Щоправда, з погляду російських військових, на відміну від слабко дисциплінованого й навченого козацького війська, наймані полки за рівнем боєздатності стояли ближче до регулярної армії, на яку орієнтувалася стратегія військового будівництва Росії. Саме цим, зокрема, можна пояснити накази Петра I Мазепі висилати на прибалтійські та білоруські фронти в першу чергу найманців, які б "могли быть довольное время на службе и не разбежались"[129].

Поступове впровадження практики командування українськими полками російським генералітетом непомітно створило передумови для виникнення нових військово-адміністративних органів, котрі здійснювали централізоване управління частинами гетьманського регіменту. Як відомо, ще з другої половини XVII ст. опосередковане керівництво українськими справами, в тому числі й найманцями, здійснював Малоросійський приказ Московської держави. Втім, його участь у розв'язанні військових питань та використання українських військ була мінімальною, залишаючи в цій царині достатній простір для гетьманської влади. Починаючи з 1701 р., функції загального органу управління російськими військами почав виконувати Приказ військових справ (з 1706 р. злився з Ближньою канцелярією)[130]. В Україні його розпорядження поширювалися на місцеві органи російського управління – київського генерал-губернатора, воєвод та комендантів фортець, які, в свою чергу, дедалі частіше втручалися у внутрішнє життя гетьманату. Для більш регулярного й ефективного керівництва українським військом цього було замало, оскільки в своїй діяльності ці органи управління не були зв'язані між собою, а сфера їхньої компетенції постійно потребувала нових підтверджень від царя. 1706 р. утво-

[126] *Детальніше про особливості цієї тактики див. Розділ IV.*

[127] *В листі до А. Репніна (березень 1706 р.) цар називає гетьманські війська "нестройными", див.: ПИБ. – Т. 4. – С. 135.*

[128] *Масловский Д. Северная война 1700–1721 гг. – СПб., 1892. – С. 166.*

[129] *ПИБ. – Т. 2. – С. 26 (1702 р.); Т. 4. – С. 323–324 (1706 р.); Т. 5. – С. 57 (1707 р.); Т. 6. – С. 44 (1707 р.).*

[130] *Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958. – С. 50–52; Государственные сановники, управлявшие военной частью в России с 1701 года. – СПб., 1866. – С. 3.*

рено т. зв. Українську дивізію – окреме формування, що у воєнний час являло собою з'єднання козацьких та охотницьких полків Лівобережної Гетьманщини й Слобідської України[131]. Командир Української дивізії призначався царським указом і під час походів перебирав на себе стройове та польове управління всіма українськими полками, а також російськими частинами, котрі на той час перебували в Гетьманщині. Призначеному на цю посаду в травні 1708 р. майору Лейб-гвардії Преображенського полку В. Долгорукову приписувалося "быть со всеми москвичи, с столники, с стряпчими, з дворяны и с царедворцы, и со всеми городовыми и всяких чинов ратными людьми, и с конными драгунскими, и с пешими салдацкими, и з слобоцкими Черкаскими, и с кумпанейскими полками, и гетманскими многими регементами на Украйне командиром"[132]. Про обсяг повноважень командира дивізії ставився до відома київський воєвода Д. Голіцин, котрий здійснював загальне військово-політичне керівництво українськими збройними силами.

Попри чіткі тенденції до усунення гетьмана від керівництва охотницьким військом, його контроль над найманцями все ж таки залишався значним. Цьому сприяла, в першу чергу, залежність війська від гетьмана в забезпеченні грішми й провольством. Ця обставина трактувалася ясновельможним як цілком легітимна підстава, на основі якої взагалі базувалася автономія охотницького війська в рамках гетьманських збройних сил. Російський уряд на той час був не в змозі повністю перебрати на себе утримання охотних полків, обмежуючись, як і в попередні часи, видачами нагород старшині[133]. Тож існування найманців, а відтак і їх використання значною мірою залежали від гетьманського правління. Характеристичним щодо цього видається вже згадуваний нами конфлікт між Мазепою та Меншиковим, що спалахнув під час жовківської наради 1707 р. Коли російський можновладець від свого імені наказав охочекомонному полку Танського виступити в похід, гетьман, розгніваний тим, що Меншиков "без моего ведома и согласия ордонансы людям регименту моего посылает", заявляв: "И кто же там (в поході. – О. С.) Танскому без моего указа месячные деньги и провиант выдаст? И как он может без воли моей идти куда-нибудь с полком своим, которому я плачу? А если б пошел, то я б его велел как пса расстрелять"[134]. Реакція Мазепи виразно свідчить про те, що контроль над найманим військом розцінювався ним як принципово важлива складова автономії України та гетьманських прерогатив зокрема.

Необхідність кардинальніших змін у цій ситуації визріла напередодні нарад у Жовкві восени 1706 р., коли очікува-

Олександр Меншиков. Портрет невідомого художника, перша третина XVIII ст.

[131] *Аланович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 11, 56.*

[132] *ПИБ. – Т. 7. – С. 681, 690.*

[133] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 1439.*

[134] *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 217.*

лося вторгнення шведського війська з Білорусії. Спочатку перетворення стосувалися більшою мірою власне російських військ в Україні: указом від 29 січня 1707 р. Голіцину велено "ведать (к) белгородскому розряду Киев и все замки в черкасских городех, в которых русские люди, и для того из Белагорода надлежит быть вам в Киев, к будущему лету приготовление учинить, и к нам писать, а имянно во управлении артилерии и магазинов"[135]. У березні того ж року голові Військового приказу Т. Стрєшнєву наказувалося "князь Дмитрия (Голіцина. – О. С.) ... за честь города Киева писать Воеводою Киевским, а не Белогородским; а ведать и Белгород со всем разрядом ему же, и Киев с прочими замками Черкаскими возьми в разряд"[136]. Як слушно зауважив П. Мілюков, у цій реформі, окрім переведення військової влади з Малоросійського приказу до Розрядного й, по суті, створення нового військового округу, "ми бачимо подальшу централізацію військового управління"[137]. Внаслідок цього в руках київського генерал-губернатора зосереджувались основні функції в управлінні не тільки продовольчими складами й магазинами, арсеналами й фортецями, але й мобілізаційними ресурсами Сєвського, Білгородського розрядів і військ, розташованих на території Гетьманщини.

Уже влітку Гетьманщиною поширилися чутки про "устроение регулярным обычаем" козацьких полків, що викликало серйозне хвилювання серед старшини й рядового товариства. Судячи з усього, "перебор" реєстрових козаків мав на меті виділити з їхнього середовища найкраще підготованих і озброєних, котрі могли б служити у гетьманському війську на постійній основі. Цей захід дозволяв відокремити справді боєздатну частину козацького війська від незаможної й соціально нестабільної "голоти", яка в умовах майнової диференціації козацького стану вже не могла сумлінно виконувати воєнну повинність[138]. Як не парадоксально, але ці заходи мали багато спільного з тим, що планував Мазепа в 1688 р. Цілком імовірно, що він навіть виступив з такою пропозицією й на Жовківській раді наприкінці 1706 р. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського (грудень 1708 р.), зокрема, згадано, що "по сто жъ (Мазепи. – О. С.) дополнено, въ Жовквѣ, (вказано. – О. С.) жебы по давному звычаю и постановлено учинити реестровыхъ козаковъ, которые бы въ войско ходили, и за тое зъ войскового скарбу плату брали, а иншіе которые бъ не были въ реестрѣ, домовство управляли"[139].

Втім, після організаційних реформ початку 1707 р., котрі навели над Україною новий російський адміністративний "дах", значно вищий від гетьманського, такого роду

---

[135] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 4. – Спр. 137. – Арк. 1: Бумаги императора Петра I. – СПб., 1873. – С. 83.*

[136] *Голиков И. Деяния Петра Великого. – М., 1837. – Т. 3. – С. 228.*

[137] *Милюков П. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия. – СПб., 1905. – С. 261.*

[138] *Сокирко О. Козацьке військо під приціпом модернізації //СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 101–116.*

[139] *Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 4. – С. 257.*

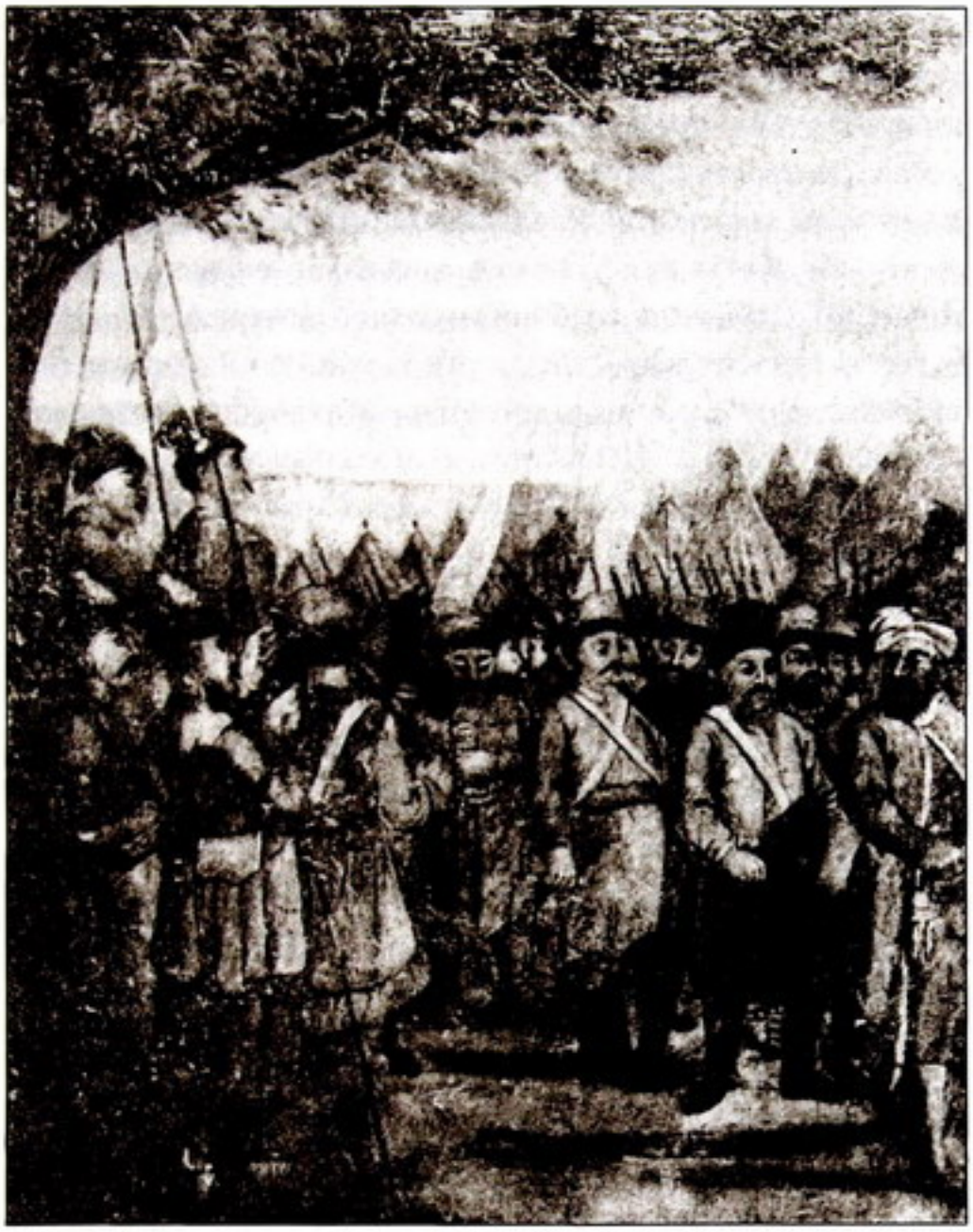

■ **Гетьманське військо на марші.**
Фрагмент картини невідомого польського художника, кінець XVII ст.

новації навряд чи могли влаштувати Мазепу. Будь-які зміни в козацькому стані, навіть якщо вони не носили принципового, модернізаторського характеру, після заснування Української дивізії й фактичного зосередження адміністративного та оперативного управління в руках київського генерал-губернатора віщували для гетьмана лише втрату контролю над військом і його перетворення в подальшому на складову частину російської армії. Загроженість традиційних форм військового устрою небезпідставно розцінювалася її елітою (й не тільки), як початок/прецедент зміни всієї моделі влади, суспільних відносин, структур суспільного побуту. Очевидно, Петро I теж не наважився перевести свої плани в дійсність, керуючись чи то побоюваннями опору з боку козацької еліти й, можливо, самих козаків, чи то швидким наближенням шведської армії, котра могла б захопити гетьманське військо зненацька, під час комплектування виборних "кумпаний", послабивши таким чином оборону західного напряму.

Так чи інакше, але на тому часовому відтинку повернення до реформ найманства вже не могло ініціюватися

Канцлер Гаврило Головкін. Портрет І. Нікітіна, перша чверть XVIII ст.

українською стороною. Мови не було про будь-які перетворення не те що в складі козацького війська, але й найманого бодай у тих формах, що обговорювалися з Москвою ще у 80-х роках попереднього століття. Буксування у переведенні змін, запланованих Мазепою, інтенсивна модернізація російської військової машини, а надто – зміна з початком Північної війни геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі передали ініціативу до рук Петра, що ясно засвідчив хай навіть і не реалізований план щодо утворення козацьких "компаній" 1707 р. Після того як в умовах постійної небезпеки для прав і вольностей гетьманату Петро I запропонував "перебір" реєстру, будь-які новації у військовій сфері, щонайтісніше пов'язаної з устроєвою моделлю держави, віщували Мазепі й козацькій старшині втрату свого впливу й руйнацію звичної політичної системи.

Почуваючи загрозу, гетьманське правління, попри наполягання Петра I, намагалося втримати більшість найманих полків в Україні та не допустити їх розпорошення по різних фронтах. Ще перед початком війни, в травні 1700 р. Мазепа звертався до канцлера Головкіна: "Любо теды тии охотницкии пѣхотнии полки (если война з турчином проважена будетъ) тутъ при мнѣ Гетману велми потребни суть до чинения обыклой службы, понеже оны в походахъ военных всегда прилежатъ войсковой арматѣ... и на всякихъ труднихъ ризахъ оную подпомагают и ратуютъ и в самой баталии военной яко в ступномъ бою, такъ и в шанцахъ отважне ставаютъ"[140]. За рік гетьман наводив уже інші аргументи, скаржачись на невдоволення його правлінням у козацькому середовищі: "Я и сам боюсь, потому что надежные сердюки все разосланы во Псков, а при мне надежных людей моего регименту теперь малое число..."[141]. Втім, уже в кампанію 1703 р. на вимогу Петра I два компанійські полки разом із козаками були направлені в район Пропойська, а ще один перебував на Дону, де воював із булавінцями[142]. Решта затяжних полків утворила охоронні застави на кордоні з Запорозькою Січчю, котрі "никаких ватах, з городов на Сечю идущих, не пропущали"[143].

В наступних кампаніях 1704–1705 рр., з поширенням бойових дій на Правобережжя, гетьман намагався відновити територіальну цілісність козацької держави, більшість охотницького війська теж постійно перебувала при ньому. Виняток становили лише компанійські полки, які російське командування, вилучаючи з-під управління гетьманської ставки, передавало до складу авангардів, рейдових і диверсійних загонів діючої армії. Натомість під час кампанії 1706 р. ця практика стосувалася вже як компанійських, так і сердюцьких частин.

[140] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1210. – Арк. 1–1 зв.*

[141] *Там само. – Ф. 124. Оп. 3. – Спр. 1301. – Арк. 1; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. 7. – С. 633.*

[142] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1325. – Арк. 1–2.*

[143] *ПИБ. – Т. 2. – С. 193–195; Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992. – С. 150.*

Старшинська опозиція на чолі з Мазепою, яка опиралася російській політиці в Україні, очевидно, добре усвідомлювала, що в разі перенесення воєнних дій на територію Гетьманщини їй доведеться робити остаточний вибір на користь шведської чи російської сторони. В розпал протиборства старшинських кланів на тлі інкорпораційної політики Росії, як колись за Многогрішного, противники Мазепи знов зараховують найманців до "зрадницького" табору. Донос Василя Кочубея, поданий цареві, прямо вказує на участь у підготовці замаху на Петра I, який готувався в Батурині, сердюків, котрим Мазепа наказав "з добрим заряженим оружьем, бути в поготовости, и поставил их около двора своего в тайних местах, и приказал им: "Мѣли бисте что якого галасу почути в дворѣ моем, то того ж часу давайте добрый поратунок и, не глядячи никому, кто нѣ есть, бисте за ружья смѣлей!"[144] В пізнішій редакції статей, поданих на царське ім'я, вказувалося, що сердюків у засідці мало бути 300 чоловік "з полковником Чечелем и зо всею челядю своею оружно", хоч на допиті Кочубей указав на миргородського полковника Данила Апостола як на джерело цієї інформації, котрий чув це від самого гетьмана "и видел его потревоженого и готового к отпору Великому Государю, и потом, де, когда он стоял с ним, полковником, в ночи, съехався по согласию в поле за городом на уреченном месте, и о том деле говорили, и тогда видели полковника сердюцкого, Чечеля, едущаго к нему, гетману, вдом во сте человеках, а государевых, де, ратных людей он, гетман тогда к себе не взял..."[145] Інформацію про підготовку замаху на царя, зважаючи на суперечливий характер свідчень Кочубея та Іскри під час слідства, навряд чи можна сприймати буквально, проте самими по собі характеристичними є згадки в них охотницьких полків як вірних слуг і виконавців волі гетьмана.

З аналізу джерел випливає, що гетьман покладав надії на охотницьке військо не тільки як на традиційну опору, а й як на професіоналів військової справи, здатних оперативніше за козацтво відреагувати на зміну стратегічної обстановки. Гадаємо, Мазепа свідомо намагався уникнути розпорошення своїх військ, на які він міг би спертися в разі критичної ситуації. У листах до Петра I, де гетьман мотивує необхідність концентрації українського війська на Лівобережжі потребою захисту цього регіону від можливого вторгнення шведів, татар або булавінців, уже можна простежити подібні наміри[146]. Згадані доноси Кочубея ще в лютому 1708 р. приписували гетьману "будто з радения своего на отпор неприятелем, простуючим к Киеву, з Батурина в город Прилуку со всеми своими компанейскими и пехотными сердюцкими полками при-

Генеральний суддя Василь Кочубей. Портрет невідомого художника, копія XIX ст.

144 *ИМР. – Ч. 2. – С. 88–89.*

145 *Там само. – С. 102, 112.*

146 *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 4. – Спр. 143. – Арк. 3 зв.*

Лист сердюцького полковника Дмитра Чечеля до гетьмана Мазепи, 8 листопада 1696 р.

пов, а и городовым полкам, по близу будучим, к себе ж велит иттить, и у великой осторожности умышляет, как бы ему реку Днепр с полками перейтить, и в Белую Церковь убрался"[147].

Протягом 1708 р., незважаючи на постійні вимоги царя вислати на допомогу сандомирським конфедератам нові відділи, Мазепа, розташувавшись між Дніпром і Прип'яттю, постійно тримає при собі весь сердюцький корпус[148]. У квітні охочепіхотні полки супроводжують його на марші з Фастова до Білої Церкви й згодом повертаються на лівий берег, де на кінець липня їх нараховувалося 2000, "и едина корогов компании"[149]. Один сердюцький полк у 800 чоловік (Гаврила Бурляя) Мазепа залишив залогою в стратегічно важливій Білій Церкві, через яку проходили поштові маршрути з Польщі та зберігалася частина гетьманської скарбниці[150].

Складніше було втримати при собі компанійців. Два чотирисотенні полки російське командування, потребуючи легкої кінноти, мобілізувало для ведення розвідки за пересуваннями шведів на Смоленщині й Сіверській Україні[151]. Ще один полк (Юрія Кожуховського) разом із полтавськими козаками перебував на Дону, придушуючи спільно з російськими військами повстання К. Булавіна[152]. У вересні 1708 р. Мазепа домігся в царя повернення компанійців в Україну, "понеже, оные ему в пынешнее неприятелское сближение зело надобны"[153]. Тож наприкінці літа з охочекомонних при гетьмані лишалося 3 полки (Кожуховського, Галагана і Малами).

На стані охотницьких частин у цей час досить негативно позначилися ліфляндські й польські кампанії 1700–1702 та 1705–1706 рр., у яких через нерегулярне постачання найманці несли втрати від хвороб і голоду. Бойові дії в Східній Європі й протекціоністська політика російського уряду значною мірою паралізували зовнішню торгівлю Гетьманщини й скоротили надходження до скарбу експортно-імпортних мит, за рахунок яких виплачувалося грошове жалування. Нестабільність господарської системи, яка насилу забезпечувала існування охотників, змушувала Мазепу звертатися по допомогу до царя[154]. Іншою обставиною, що негативно впливала на військо, була хронічна некомплектність полків, спричинена бойовими втратами і поступовим звуженням соціальної бази поповнення найманих полків унаслідок поступової кристалізації соціальної структури українського суспільства. Однак охотницьке військо, що складалося з загартованих багатьма походами ветеранів і досвідчених командирів, продовжувало являти собою серйозну силу.

Очевидно, вже тоді гетьман прекрасно усвідомлював, що частина реєстрових козаків з територій, окупованих

---

147 *ИМР. – Ч. 2. – С. 86.*

148 *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 43–44.*

149 *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 526.*

150 *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1349. – Арк. 5; ПИБ. – Т. 7. – С. 710; Шутой В. Є. Політика російського уряду на Україні в період зимової кампанії 1708–1709 рр. //250 років Полтавської битви. 1709–1959: Збірник статей. – К., 1959. – С. 101.*

151 *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 681, 690.*

152 *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. – К., 1996. – С. 175, 178.*

153 *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 121.*

154 *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 712.*

російським військом, не підтримає його, тож у цій ситуації йому доведеться розраховувати на ті збройні формування, головно наймані, котрі лишилися в нього під рукою. Але й їх утримати біля себе до останнього моменту було не так просто. За кілька днів до виступу в шведський табір Мазепа одержав від канцлера Головкіна лист із наказом "ради слабости здравия своего, быть при обозах, оставя при себе несколко войск по своему разсмотрению за Десною, а лехкое войско, компанейцов и сердюков и протчих, послать с наказным и велел им стать между Стародуба и Чернигова и чинить под неприятеля партии"[155]. Цей наказ остаточно переконав гетьмана в необхідності залишити при собі якомога більшу кількість найманців.

Восени 1708 р. Карл XII зі своєю армією увійшов у межі Гетьманщини, рухаючись у напрямі Стародуб–Новгород-Сіверський. До останньої миті Мазепа займав очікувальну позицію, намагаючись уникнути будь-яких рішучих дій відносно тієї чи іншої сторони. Тільки 24 жовтня, під тиском обставин, він приймає остаточне рішення й вирушає до розташування шведських військ. При від'їзді Мазепа планував зберегти під своїм контролем найважливіші опорні пункти й бази в районі Придніпров'я.

Дислокація охотницьких полків наприкінці жовтня, у світлі віднайдених нами джерел, уявляється такою: основна маса сердюцьких частин (4 полки – Дмитра Чечеля, Якова Покотила, Максима Самойловича та якогось Дениса) була сконцентрована в Батурині, маючи завдання обороняти його арсенал і магазини до підходу Мазепи й Карла XII[156]. Загальна кількість сердюків, очевидно, дорівнювала 1,5–2 тисячам, оскільки кілька сотень з полків Самойловича й Покотила Мазепа взяв із собою[157]. Окрім них, разом із гетьманом до шведського табору вирушили 3 компанійські полки – Юрія Кожуховського (500 чол.), Гната Галагана (за різними оцінками, від 500 до 1000 чол.) й Андрія Малами (останній фігурує в джерелах як Андріяш) (150 чол.)[158]. Дислокацію ще двох компанійських полків (Антона Танського й Федора Степановича) точно встановити не вдалося; можливо, спочатку вони перебували в складі головних сил російської армії, куди були виряджені ще влітку, а згодом передислокувалися в район Києва. Нарешті, ще один сердюцький полк (Гаврила Бурляя) продовжував нести залогову службу в Білій Церкві. Таким чином, на початку своєї акції Мазепа тримав під контролем більшу частину охотницького війська, а саме 3 компанійських і 4 сердюцьких полки загальною чисельністю близько 3–3,5 тисяч чоловік, що становило дві третини від усього найманого корпусу.

Шведський король Карл XII. Портрет невідомого художника, початок XVIII ст.

155 *Там само. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 799.*

156 *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 1050; Глухів і Лебедин. 1708–1709. Подав О. Грушевський //ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т. 92. – С. 61.*

157 *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 1802. – Арк. 72 зв.*

158 *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 886, 980, 985, 1046. Припущення про існування ще одного компанійського полку Волковицького, яке подає Оглоблин, не підтверджується джерелами (див.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 280, 296). Принаймні, цього полку не зустрічаємо ані в бойових діях, що передували виступові Мазепи, ані пізніше.*

■ **Універсал гетьмана Івана Скоропадського із звинуваченням Мазепи у зраді.**
Листопад 1708 р.

Розкол українського суспільства, який спричинили дії Мазепи й репресії російського уряду у відповідь на них, позначилися й на охотницьких полках. Виходячи з наявних джерел, котрі містять досить суперечливі й плутані відомості, з певністю можна твердити лише те, що більшість рядових найманців з самого початку не була втаємничена в плани гетьмана, тому перехід у стан Карла XII виявився для них повною несподіванкою[159]. Велику роль при цьому відіграла присяга, яку найманці, за традицією, складали на "вірність" цареві й на "зичливість" гетьману. Порушення "клятвеного слова" й хрестоцілування з погляду тогочасної військової (та й звичайної) етики було одним з найтяжчих гріхів, тягар якого в очах суспільства важив набагато більше, ніж небезпека ліквідації прав і вольностей Війська Запорозького. Саме почуття вірності присязі й намагався використати російський уряд у нейтралізації найманців. До неї апелював указ Петра I до всієї старшини й козаків, які пішли за Мазепою, від 1 листопада 1708 р., а також листи до полковників Бурляя, Танського й Чечеля з повеліннями "служить нам, великому государю, по-прежнему верно"[160].

У "війні універсалів", що розгорнулася в листопаді–грудні 1708 р., російська влада вдалася й до традиційної політики батога і пряника. Окрім погроз і залякувань розправою, характерних для частини послань, царські звернення обіцяли значні вигоди для охотницької старшини. Так, лист до компанійського полковника Танського гарантував у разі підкорення, "не только оной полк (тобто полк, яким він на той час доводив. – О. С.), но и иные полки охотницкие, ведая верность вашу к нам, дадим под команду"[161]. Однак чи не найвирішальнішє значення мало прихилення загалу рядових найманців. Фатальну для Мазепи роль тут відіграли проблеми з постачанням охотних полків, про які ми згадували вище. В силу того, що найманці були професійним військом і, на відміну від козаків, не могли утримувати себе під час війни додатковими промислами, жалування й централізоване постачання були для них життєво важливим джерелом існування. Напівголодні й роздягнені охотники зверталися через голову гетьманського правління до російської влади з проханнями про виплату грошей, чим остання й скористалася. Цікаво, що перші петиції подібного змісту царська канцелярія почала отримувати ще до переходу Мазепи на бік шведів. Компанійці та старшини полку Танського писали 10 жовтня 1708 р., що внаслідок безперервних походів "ныне нам твою государеву службу служить стало нечим, лошедей и ружья у нас нет и прокормитца нам стало нечим. Всемилостивейши[й]

---

159 *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 824.*

160 *Там само. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 266, 291–292; Вып. 2. – С. 918.*

161 *Там само. – Вып. 1. – С. 249.*

государь, просим вашего величества, вели государь нам выдать свое государево жалованье, что ты, государь, пожалуешь, чтоб нам впред было тебе, государю, на чем с ружьем служить твою государеву службу"[162]. Гайманці дістали жалування майже напередодні переходу Мазепи на бік Карла XII, і це стало однією з головних причин того, що полк Танського залишився на боці Петра I[163]. Грошовою платою були спокушені й сердюки Бурляя, котрим київський губернатор Д. Голіцин навзамін капітуляції Білої Церкви обіцяв "дать 100 рублев (полковникові. – О. С.), сотником по 40, казаком по 2 рубли..."[164]

Мусимо визнати, що контрзаходи російської сторони досягли своєї мети швидко й ефективно: компанійські полки Танського й Степановича, зосереджені під прицілом гармат київської фортеці, дістали грошове жалування й склали присягу на вірність новому гетьману Івану Скоропадському. В другій половині листопада без опору здався гарнізон Білої Церкви, полк Бурляя з неї був виведений і направлений у Київ. У такий спосіб російське командування не тільки відірвало від Мазепи ще один найманий полк, але й важливий стратегічний пункт, який із вступом до нього російських військ відрізав Карлові XII шлях відступу на Правобережжя. Пізніше за інших рішення піти від Мазепи прийняв компанійський полковник Галаган. Перехід його полку, під час якого він "на дороге побил шведов и живьем привез шездесят восем человек", відбувся десь між 6 і 15 грудня у районі с. Сорочинців і був зустрінутий у ставці Петра з великим піднесенням[165].

Більшість вірних гетьману сердюків наприкінці жовтня знаходилася в гетьманській столиці Батурині, оволодіння яким мало продемонструвати, до чиїх рук найближчим часом потрапить оперативна ініціатива. Не вдаючись у подробиці його облоги військами О. Меншикова, зазначимо, що охоченіхотні частини під проводом полковника Д. Чечеля обороняли фортецю до останньої миті й були поголовно винищені[166]. Таким чином, у безпосередньому розпорядженні Мазепи залишилося всього 2 компанійських полки й декілька сердюцьких сотень.

В історичній літературі побутує думка, що після втечі від Мазепи кількох старшин (у тому числі й Галагана), а також його дискредитації фальсифікованим листом Д. Апостола бойове значення козацьких і охотницьких військ, що лишилися при ньому через недовіру шведів, було зведене нанівець. Однак уважний аналіз військової документації російської армії дозволяє зробити протилежні висновки. Так, компанійські роз'їзди й фуражири були помічені росіянами вже в середині

■ **Грамота Петра I з викляттям Мазепи.**
28 жовтня 1708 року.

---

[162] *Четыре документа к истории украинского козачества //КС. – 1905. – №6. - С. 236.*

[163] *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 249.*

[164] *Там само. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 947; Документы Северной войны: Полтавский период (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // Труды Императорского русского военно-исторического общества. – СПб., 1909. – Т. 3. – С. 26–27.*

[165] *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 358. 359; Вып. 2. – С. 985–986; Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1886. – Т. 50. – С. 124.*

[166] *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 906–907. 918–919; Походный журнал 1706. 1707. 1708 и 1709 гг. – СПб., 1911. – С. 28–29.*

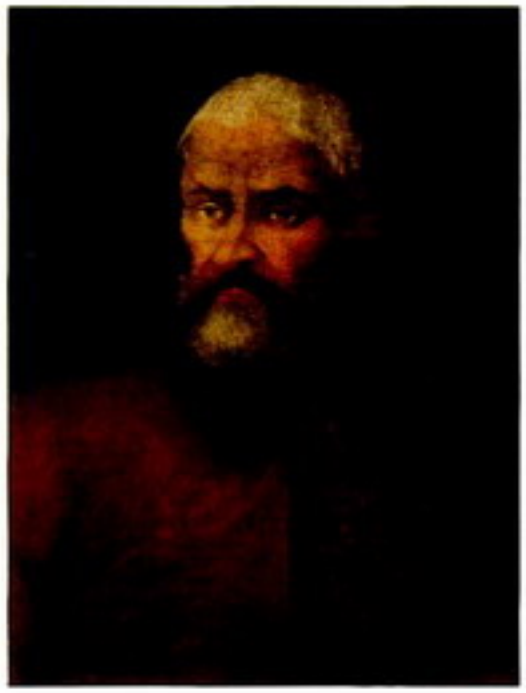

Компанійський полковник Гнат Галаган.
Портрет невідомого художника, початок XVIII ст.

листопада в "Поповке от Конотопа в миле". Виходячи з того, що в цей час головні сили шведської армії розташовувалися в трикутнику Конотоп–Бахмач–Городище, можна зробити висновок, що компанійці разом із волоською кіннотою були висунуті наперед для спостереження за діями противника[167]. Тижнем пізніше на марші Конотоп–Сміле драгунська застава генерал-лейтенанта К. Ренне несподівано наштовхнулася на шведську піхоту, яка супроводжувала дивізійний обоз. Напавши на них, росіяни розгромили піхоту, але раптом самі були атаковані чисельно переважаючими волохами й компанійцями ("мазепиными конщиками"), що надійшли з-під Сміло-го. Ренне не зважився прийняти бій і поспішно відступив[168].

Наступна інформація, що стосується охотницьких полків, відноситься до заключного етапу невдалого походу Карла XII у Слобідську Україну взимку 1708/1709 рр. Так, сердюцькі підрозділи Покотила й Самойловича брали участь у битві під Рашевкою[169]. При повороті на початку березня кіннота Меншикова зустріла між Зіньковом і Богодуховом п'ятсот компанійців Юрія Кожуховського, "и оного полковника оттуды наши выбили, и с 200 человек компанейцов на месте положили и многих в полон, также и обозных побрали..."[170] Шлях шведського війська зі Східної України в цей час лежав на Полтаву, "чего ради отправили наперед себя сердюков и компанщиков и велели оным итить... к Днепру"[171]. З кінця місяця полки Андріяша й Кожуховського дислокувалися разом із ставкою Мазепи в Будищах і Стасівці. Під час облоги Полтави найманці знов були задіяні в розвідці й бойовій охороні: "на тамошней стороне (Ворскли. – О. С.) неприятельские караулы есть и ездят от Полтавы к Старым и Новым Сенжарам шведов и волохов и кунпанейцов сот по пяти и по шести, а иные стоят около Старых и Новых Сенжар"[172]. Чи брали вони участь у самій Полтавській битві, достеменно невідомо. Частині найманців разом із гетьманом і королем вдалося перебратися за турецький кордон, і лише одна компанійська хоругва (150 чол.) потрапила в полон до загону полковника Г. Волконського[173].

Справжньою одіссеєю в дусі старого найманства можна назвати історію компанійського полку Андрія Малами (Андріяша), котрий майже рік кочував між двома ворогуючими таборами. Приєднавшись на початку мазепинського повстання до шведських військ, він брав активну участь у під'їздах, розвідувальних і диверсійних партіях, але навесні 1709 р., коли терези воєнного щастя почали хилитися на бік Петра, Малама, очевидно, почав думати про повернення у підданство до Скоропадського. У переддень Полтавської

167 *Документы Северной войны... – С. 17.*
168 *Там само. – С. 23*
169 *Там само. – С. 99; Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 1958. – С. 307–308.*
170 *Письма князя А. Д. Меншикова к малороссийскому гетману И. И. Скоропадскому //Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – СПб., 1871. – Т. 1. – С. 571–572.*
171 *Документы Северной войны... – С. 114.*
172 *Там само. – С. 194.*
173 *Там само. – С. 313.*

битви охотники знялися зі стійбищ і через самарські степи вирушили на Перекоп, де простояли табором два тижні. Малама, довідавшись від кримського хана про поразку шведів, випросив дозвіл виїхати у Волощину, звідки він був родом (звідти ж, очевидно, походила й більшість його полчан), і незабаром через Очаків дістався до Бендер, де вже перебувала головна ставка мазепинців і Карла XII. Але там на полковника не звернули особливої уваги: очевидно, причиною цього до певної міри стала хвороба й швидка смерть гетьмана. Бендерський сераскір-паша "отпустил ево с полком из под Бендера на Волоскую границу в урочище Добосары и дал ему проезжей лист, и при отпуске приказал ему быть с казаками в вышепомянутом урочище до указу, а к московским войскам переходить ему под великим страхом не велел". Що саме таки спонукало Маламу здатися росіянам, ми не знаємо. Так само невідомо, що сталося із залишками його полку та яким чином він опинився в Любліні, де 5 вересня 1709 р. разом із чигиринським полковником В. Невінчаним з'явився до похідної Посольської канцелярії[174].

Охотницькі полки, що воювали на боці обраного замість Мазепи Івана Скоропадського, також перебували в центрі подій. Хоча Петро I вважав, що "малороссийския полки у дела не надежны", брак в російській армії боєздатної легкої кінноти, котра була найкращою в маневровій стратегії проти шведів, змушував командування залучати компанійські полки до всіх більш-менш значних операцій. Характер їх бойового застосування в основних рисах нагадував ту практику, яку ми бачили в шведів. У березні 1709 р. частини Ґалагана й Степановича входили до складу рухливих кінних "партій", які зайняли кордон у пониззі Пела, блокувавши шведам шляхи на схід від Полтави[175]. В цей же час у компанійських полках відбуваються кадрові зміни: замість полковника Ґалагана й Танського, котрі, як і було їм обіцяно царем, посідають полковницькі уряди в реєстрових полках (Чигиринському й Білоцерківському), наказними командирами компанійців призначено відповідно Василя Чугу й Андрія Ковбасу[176]. На початку квітня загострилася ситуація на Правобережжі, де під впливом запорожців розпочалися "смятения" в середовищі місцевих козаків. Аби стабілізувати обстановку, за розпорядженням російського командування туди перекидають охочекомонний полк Чуги. За деякими даними, він (чи принаймні його частина) також брав участь у штурмі укріплень Запорозької Січі разом із загоном П. Яковлєва в перших числах травня 1709 р.[177]

Після Полтавської битви, яка знаменувала крах військових планів Карла XII й Мазепи, відносну організаційну впо-

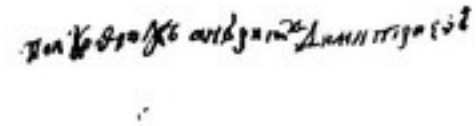

■ Автограф компанійського полковника Андрія Малами.

[174] "Сказку" з подробицями цих мандрів, укладену за розповіддю Андріяша в похідній посольській канцелярії 1709 р., див.: Малама В. В. Род Малама. Родословная роспись. Семейный архив. Родословное древо. – Екатеринослав, 1912. – С. 61–62.

[175] Документы Северной войны... – С. 119; Письма государственного канцлера графа Г. А. Головкина к малороссийскому гетману И. И. Скоропадскому //Материалы Военно-ученого архива... – Т. 1. – С. 660–662.

[176] Очолювані ними частини відтепер носять їхні прізвища: НБУВ. ІР. – Ф. 1 Спр. 55692 (Лаз 41 5). – Арк. 293; Документы Северной войны.. – С. 125; Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. – К., 1996. – Т. 5. – Вип. 1. – С. 2; Письма государственного канцлера графа Г. И. Головкина к малороссийскому гетману И. И. Скоропадскому... – С. 637; Письма князя А. Д. Меншикова к малороссийскому гетману И. И. Скоропадскому... – С. 573.

[177] Пор.: НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 55692 (Лаз 41 5). – Арк. 293 зв.; Спр. 55693. – Арк. 303; Голобуцький В. Запорозьке козацтво на початку XVIII ст. //250 років Полтавській битві. – К., 1959. – С. 119–120.

Гетьман Іван Скоропадський. Портрет невідомого художника, XVIII ст.

рядкованість продовжували зберігати лише 4 найманих полки, що лишилися на боці Івана Скоропадського. Однак їхня боєздатність через величезні втрати була настільки низькою, що російське командування вирішило найманців "поставить... на станциях..., для чего оные полки ныне и от походу военного уволняются". Що стосується охотників, котрим пощастило разом із Мазепою дістатися Бендер, то вони навряд чи зберегли свій окремішній устрій і організаційні особливості. Попри те, що "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького", укладені новим гетьманом Орликом, застерегли існування найманого війська як такого й навіть скоригували основні засади його забезпечення, згадок про реально існуючі наймані формування, котрі брали б участь у складі його війська протягом 1710–1713 рр., нам знайти не вдалось (найімовірніше, колишні сердюки й компанійці просто розчинилися в загалі козацтва, "побасурманились")[178].

В умовах неухильного обмеження військово-політичних прерогатив гетьманату наймані формування дедалі більше підпадають під контроль російського командування, постійно потерпаючи від вад постачання й виснажливих походів. Решетилівські "статті", парафовані Петром I у липні 1709 р., остаточно закріплювали владу російських воєначальників над військами гетьманського регіменту. Відносно охотницьких полків цар наказав Скоропадському скласти докладну довідку про їх забезпечення, щоб надалі він міг "легко о всем определение учинить"[179]. Тоді ж при гетьманському дворі було призначено спеціального резидента, котрий мав наглядати за діями гетьмана й старшини, пильнуючи в тому числі й за військовою сферою[180].

Військові підтримка, на яку спиралася мазепинська опозиція, засвідчувала Росії, що самого лише адміністративного контролю над гетьманськими збройними силами, який вона практикувала перед цим, замало. Через це в шерезі обмежень українських автономій, які почалися після 1709 р. у військовій галузі, царський уряд прагнув перебрати на себе кадрову політику й питання матеріально-грошового постачання охотників. Вже з березня 1709 р. російські урядовці контролювали добір кандидатів на заміщення вакантних посад у компанійських полках Танського й Галагана та брали в цьому безпосередню участь[181]. Згідно з наказом від 22 січня 1715 р. про новий порядок заміщення старшинських урядів, призначення охотницьких полковників мало бути підтверджене царським розпорядженням; це остаточно ліквідувало принцип гетьманської юрисдикції в керівництві найманцями. Поряд із цим тривала реорганізація центрального управління найманими полками.

[178] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 1435. – Арк. 16.*
[179] *ИМР. – Ч. 2. – С. 233, 235.*
[180] *Там само. – С. 228–232.*
[181] *Документы Северной войны... – С. 125.*

Битва під Полтавою 27 червня 1709 р.
Кольорова гравюра Сімоно.

З 1716 р. київський генерал-губернатор, котрий командував ними у воєнний час, став підпорядковуватися військовій канцелярії Сенату, перетвореній 1718 р. в окрему Військову колегію "для управления армии, гарнизонов и всех воинских дел"[182]. У квітні 1722 р. Гетьманщину було остаточно передано до відома Сенату, що в такий спосіб завершило об'єднання в його колегіях центральних управлінських функцій.

Закріпленню нововведень сприяла заборона царя обирати гетьмана після смерті в 1722 р. Івана Скоропадського. Управлінські функції щодо найманого війська в господарських і адміністративних питаннях розподілялися між наказним гетьманом Павлом Полуботком і президентом Малоросійської колегії Степаном Вельяміновим[183]. Як відомо, це призвело не тільки до бюрократичної тяганини, але й до відвертого протистояння старшин-автономістів авторитарній політиці Вельямінова. Гетьманське правління всіляко опиралося наказам колегії про збір відомостей відносно податків на найманців, відмовлялося складати їхні реєстри тощо. Так, у вересні 1722 р. Полуботку ставилося в провину, що в надісланих ним "ведениях" найманим полкам "одни имена, а отчеств и прозванием неполказано, а компанейцам и окладов неупомянуто"[184].

Покласти край суперечкам мусив царський указ від 16 квітня 1722 р., який, розширивши повноваження колегії у фінансових справах, дозволив її керівництву зноситися

[182] *Государственные сановники, управлявшие военной частью в России с 1701 года. – СПб., 1866. – С. 3–4; Доклады и приговоры, состоявшиеся в правительствующем Сенате в царствование Петра Великого. – СПб., 1901. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 367.*

[183] *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 73. – Арк. 3; ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 6. – С. 736.*

[184] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз 1). – Арк. 2–2 зв., 40 зв.*

Наказний гетьман, чернігівський полковник Павло Полуботок.
Портрет С. Землюкова, перша половина XIX ст.

з полковою владою й видавати їй розпорядження, оминаючи гетьманське правління. Замість наказного гетьмана "по указу Его Императорского величества велено старшине Генеральной указы в военных делех посылаемые в Малую Россию подписывать обще с Малороссийскою Коллегиею, и ежели оные указы в чем приключатца посылать из Генералной [войсковой] канцелярии то оные разве... в Глухов да каллегии для подписи присылатца быть"[185]. Ліквідація інституційно незалежної центральної влади, яка стала доконаним фактом, відтепер відчутно змінила статус найманих полків у військово-політичній шахівниці Гетьманщини.

Дещо складніше було налагодити контроль над організацією постачання, оскільки матеріальні та адміністративні ресурси російської скарбниці не дозволяли повною мірою забезпечувати навіть власну армію. З цією метою уряд вимагав від української влади повної звітності щодо структури податків і повинностей, які збиралися на охотницькі полки, кількості одержаних і витрачених коштів. Посилаючись на безладність фінансово-господарської системи Гетьманщини і її обтяжливість для поспільства, Петро I у квітні 1722 р. через Малоросійську колегію реорганізував розкладку податків і управління фінансами, у результаті чого гетьманське правління втратило одноосібний контроль над забезпеченням найманих частин[186]. Симптоматично, однак, що ці заходи не сприяли збільшенню кількості коштів та регулярності виплат на охотницькі полки: їх забезпечення становило менше ніж 50% від реальної потреби.

Витрати на утримання охотницького війська в 1722–1724 рр.

Назва полку	1722 р.	1723 р.	1724 р.
Сердюцький Бурляя	*?*	*268.8 руб.*	*261.92 руб.*
Компанійський Часника	*297 руб.*	*1101 руб.*	*985.31 руб.*
Компанійський Ковбаси	*161 руб.*	*242.05 руб.*	*195.41 руб.*
Компанійський Тонконога	*541 руб.ц*	*601 руб.*	*599.77 руб.*
Разом	*≈ 1000 руб.*	*2212.85 руб.*	*2042.41 руб.*

Як видно з наведених у таблиці даних[187], протягом перших трьох років діяльності колегії сумарні витрати на утримання охотницького війська (4 полки) зросли приблизно в два рази. Однак обсяги жалування практично не змінювалися, не перевищуючи в середньому 500 руб. на полк, хоч у спеціальній відомості бригадира С. Вельямінова, поданій ним імператору 15 липня 1723 р., "показано на содержание каждого полку сумма: на сердюцкой 11732 руб.; на компанейской 15187 руб."[188]

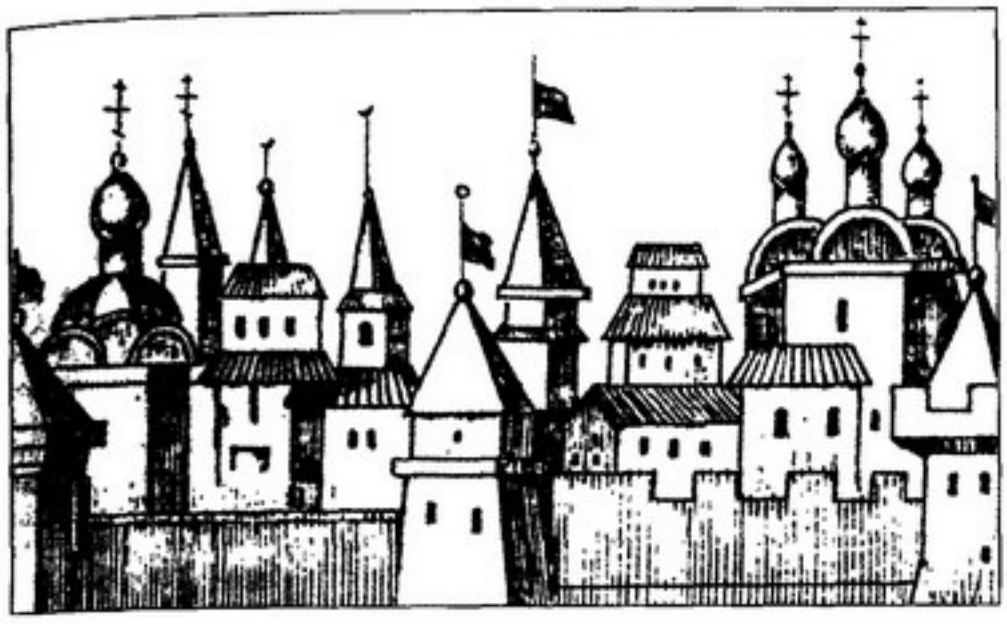

■ **Краєвид Глухова.**
Гравюра, початок XVIII ст.

Важко однозначно відповісти, які саме плани щодо охотницького війська мав Петербург, переводячи в життя всі ці новації. З одного боку, поглинення найманих полків російською арміею, до якого уряд часто вдавався у випадках інших подібних формувань (як-от смоленської шляхти чи "старих" солдатських полків), було технічно простішою та політично безпечнішою справою, ніж реформування козацького війська. З іншого боку, цар небезпідставно непокоївся можливістю нового виступу українських сепаратистів і підтримкою їх найманцями. Небезпека повторення мазепинського прецеденту підтверджувалася зверненням Павла Полуботка й генеральної старшини у серпні 1723 р., коли на Коломаку було зібрано для відправки на Каспій козацькі й охотницькі полки, до царя з чолобитною щодо повернення Гетьманщині старих прав і вольностей. Як свідчить діаріуш Павла Ладинського, в старшинських парадах і укладенні петицій брав участь і сердюцький полковник Гаврило Бурляй[189]. Тож політична неблагонадійність і через це небезпечність найманців для російського уряду лишалася актуальною.

Реальні передумови для реформування охотницьких полків з'явилися, зокрема, із посиленням у Гетьманщині позицій Малоросійської колегії, що з 1723 р. разом із київським генерал-губернатором практично монополізувала в своєму віданні найважливіші ділянки військово-адміністративної влади. 4 квітня 1723 р. президенту колегії було відправлено царський указ із переліком заходів для відбиття татарських нападів, на які очікували у зв'язку із загостренням стосунків із Туреччиною. Крім усього іншого, йому наказувалося подбати про комплектування нових сердюцьких полків, а також "собрать 15 000 компанейщиков вместо реестровых казаков, следовавших по капитуляции Хмельницкого"[190]. На жаль, розшифрувати зміст цього розпорядження, спираючись ли-

[185] *ЦДІАК України. - Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 73. – Арк. 3 зв. – 4 зв.*

[186] *Горобець В. М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722–1727) //Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 136–139.*

[187] *Складено за: НБУВ. ІР.– Ф.1. Спр. 54482 (Лаз1).– Арк.241–241зв.; ЦДІАК України.– Ф. 53.– Оп.1.– Спр.21.– Арк. 47, 49, 62–63, 146–147; Спр.32. - Арк. 29зв. – 30, 31–31зв., 33–33зв., 37–38; Спр.37.– Арк. 21–22, 24 зв. – 25, 25 зв. – 26, 29зв. – 30.*

[188] *Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726–1730 гг. //Сборник Русского исторического общества. – 1886. – Т. 55. – С. 154; Горобець В. М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722–1727) //Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 148.*

[189] *Журнал, тобто насушна записка справ, що траплялися у Військовій Генеральній канцелярії від смерті ясновельможного Його Милості Пана Іоанна Скоропадського, Військ Його Імператорської пресвітлої Величності Запорозьких обох боків Дніпра //КС. – 1994. – №3. – С. 42.*

[190] *Архив правительствующего Сената. Опись именным высочайшим указам и повелениям царствования императора Петра Великого. 1704–1725. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 108–109.*

ис на опублікований регест сенатського архіву, ми не можемо, оскільки виявити повного тексту указу не вдалося. Журнал Верховної таємної ради 1726 р. подає такий уривок з нього: "Вельяминову чтоб учинить к [1]724 году компанейцов 15 000 (ежели более нельзя) вместо реєстровых казаков, которых по капитуляции Хмельницкаго надлежало быть 60000, ис которых треть быть компанейцом, а двум третям сердюкам"[191]. В резолюціях на доповідні пункти Вельямінова від 5 квітня того ж року цар знов нагадав "не забыть о компанейщиках и сердюках", а пізніше наказав з'ясувати, "на какой они заплате жалованья служить могут, и сколко человек, и для прикладу сочинить сумму одному полку со всеми им старшинами"[192].

Про наміри Петра можна опосередковано судити з дій Малоросійської колегії після цього наказу. Зокрема, 27 квітня 1723 р. гетьманському правлінню веліли скласти якнайдокладніший реєстр бунчукових і значкових товаришів, а також козаків реєстрових полків, "не обходя никого росписав по полкам и сотням и всемерно чтоб тот наличной список к приезду сво господина Брегадира Вельяминова был в готовости". Причиною складання реєстру було названо доручення Вельямінову провести військовий огляд козацьких полків[193]. Цікаво, що більшість дослідників, описуючи ці заходи, сприймала їх буквально, розцінюючи лише як підготовку до війни з Персією й можливою війною з Туреччиною. Проте той факт, що "пересмотр" козацького війська з укладенням реєстру збігся з намірами Петра I замінити їх компанійцями й сердюками, видається нам не випадковим.

Паралельно зі збиранням відомостей про чисельність козаків, яке розпочалося приблизно в травні 1723 р., Малоросійська колегія уклала спеціальний "табель о сердюках и компанейцах", про який довідуємось із сенатської доповіді, присланої на початку 1724 р. Судячи з уточнень, що їх вимагали від Вельямінова відносно структури натурального жалування найманцям і цін на провіант і фураж, "табель" містив розгорнуту характеристику організації, принципів комплектування та забезпечення найманого війська[194]. Найімовірніше, після ознайомлення з нею царський уряд планував розширити чисельність охотних полків, зробивши їх основою українських збройних сил. Зокрема, згаданий документ приписував Вельямінову "разведать, ежели набирать из Малоросийских козаков волных сердюков и компанецков, то по чему возмут по самой мешной цене сердюки и компанецы". Розуміючи, що плани щодо реформування козаків у найманці, як у 1707 р., можуть призвести до заворушень, сенатське правління радило

---

[191] *Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726–1730 гг.* // *Сборник Русского исторического общества.* – *1886.* – *Т. 55.* – *С. 153.*

[192] *Там само; Бумаги императора Петра I.* – *СПб., 1873.* – *С. 51–515.*

[193] *ЦДІАК України.* – *Ф. 53.* – *Оп. 2.* – *Спр. 116.* – *Арк. 1.*

[194] *Там само.* – *Спр. 1052.* – *Арк. 1.*

бригадиру та службовцям колегії збирати інформацію в умовах суворої секретності, "а указом о том не публиковать"[195].

Текст доповідної записки Вельямінова "о сердюках и компанейцах", надісланої Петру 15 липня 1723 р., відомий нам лише в уривках за журналом засідань Верховної таємної ради (березень 1726 р.). Деякі деталі свідчать, що її доповнювало ще кілька документів. Зокрема, в записці "показано на содержание каждого полку сумма: на сердюцкой 11732 руб.; на компанейской 15187 руб. Сколько кому порозь о том особая ведомость. А на 15 полков, в том числе на 8 сердюцких и на 7 компанейских имеца 200165 [рублей]". Опріч цього, Вельямінов пропонував набирати в ці частини українських козаків, "о которых он надеется, что многия пожелают и оплату возьмут меньши".

Як бачимо, план реформ був досить масштабним перш за все у фінансовій частині, яка вимагала б значного напруження і так не зовсім здорового бюджету імперії. Чим же диктувався посилений інтерес уряду до занепалого найманого війська, ліквідація якого, з огляду на загальний курс української політики, донедавна здавалася практично вирішеною справою? Втягнувшись ще до закінчення війни зі Швецією в новий конфлікт на Сході, Росія наразилася на небезпеку чергової конфронтації з Туреччиною, загроза відкритого виступу якої після перемог Росії на Каспії та поширення її впливу на Кавказі ставала дедалі ймовірнішою. Ця обставина спонукала Петра I до відповідних попереджувальних заходів. З кінця 1722 р. на потенційно небезпечних напрямах воєнної загрози активно зміцнюються російські фортеці, на Волзі приводиться в бойову готовність калмицька орда, розпочинається будівництво суден у Брянську й Воронежі, створюються Донська й Дніпровська флотилії[196]. Почасти ці заходи зачепили й Гетьманщину, територія котрої однією з перших могла б постраждати від нападу Туреччини та її союзника – кримського хана. Згідно з імператорськими указами та розпорядженнями київського генерал-губернатора, тут запроваджується постійна система прикордонних пікетів і сигнальних засобів (маяків)[197].

Втім, все це слугувало скоріше супроводом до головних заходів, котрі мали на меті, по-перше, чергову оптимізацію структури наявних збройних сил, відтак збільшення їхньої чисельності та боєздатності, по-друге, – створення резерву для їх поповнення. Щодо останнього, то саме 1723 р. Військова колегія запровадила на території імперії гарнізонні округи, що складалися з фортець і залог, чим було підведено певний підсумок формуванню гарнізонних військ, які з одного боку

---

[195] *Там само. Очевидно, таємність у переведенні реформи може додатково пояснити відсутність відповідних документів (навіть у копіях) у фонді Малоросійської колегії ЦДІАК України, відомості про яку містяться лише в побіжних згадках.*

[196] *Лысцов В. П. Персидский поход Петра I. 1722–1723. – М., 1951. – С. 147.*

[197] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 235 (II). – Арк. 39 зв.; Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 20. – Оп. 1/47. – Спр. 2. – Арк. 4–5 зв.*

мали забезпечувати несення внутрішньої служби, а з іншого – бути ресурсом для поповнення польової армії[198]. Оптимізувати, себто в реаліях XVIII ст. привести до стану "регулярства", можна було передовсім нерегулярні формації збройних сил – козаків, калмиків, татар, а також збільшити питому вагу "полурегулярных" військ. Досвід їх організації військове відомство вже мало – 1711 р. було утворено ландміліцію. 1723 р. уряд знову вдався до цього перевіреного способу, сформувавши за рахунок однодвірців Київської, Воронезької та Азовської губерній 2 кінні регулярні і 4 нерегулярні ландміліційні полки чисельністю 6 тисяч чоловік[199]. Рівень організації та бойової підготовки цих формувань був нижчим, ніж армійських, але в умовах імовірної війни вони слугували б непоганим резервом для вирішення небойових завдань (тилова служба, організація забезпечення, зв'язку тощо). До того ж, сили на їх комплектування визискувалися за рахунок південних регіонів, заощаджуючи людські ресурси власне російських губерній.

Очевидно, своєрідним різновидом такого роду напіврегулярних військ мусили стати й новосформовані компанійські та сердюцькі полки. Втім, за правління Петра I ці проекти в життя втілені так і не були ("по той ведомости определения не учинено"). Однією з головних причин цього могло бути побоювання імператора знову наразитися на опір старшини, а також ускладнення внаслідок війни з Персією зовнішньополітичної ситуації, що слугувала б несприятливим тлом для внутрішніх реформ. На перешкоді планам імператора могли стояти й фінансові проблеми, адже утримання найманих полків перевантажило б і без того нестабільну фінансову систему країни. Добре відомо, що вже наприкінці Північної війни військовий бюджет Росії погано справлявся із забезпеченням потреб армії, тож нарощування її потуги шляхом кількісного розширення автоматично призвело б до поглиблення фінансової кризи[200].

Чергове звернення до проектів реформи найманого війська припало вже на правління Катерини I, чий уряд намагався, з метою більш оптимального використання українських ресурсів, дещо послабити обмеження автономії Гетьманщини. В березні 1726 р., майже одразу після рішення Верховної таємної ради про відновлення гетьманства, на її засіданнях розпочалося вивчення документів щодо реформування охотницьких і козацьких полків, надісланих свого часу Вельяміновим[201]. Як і раніше, реформа українського війська мала носити комплексний характер, супроводжуючись новими заходами в сфері управління, про що свідчить царський указ від 9 квітня 1726 р. київському генерал-губернатору Трубецькому "слободцкие полки ведать в военной коллегии

---

[198] *Золотарев В. А. Отечественные военные реформы. – М., 1997. – С. 21–22.*

[199] *Епифанов П. П., Комаров А. А. Военное дело. Армия и флот //Очерки русской культуры XVIII века. – М., 1987. – Ч. 2. – С. 198.*

[200] *Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958. – С. 113–118.*

[201] *Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726–1730 гг. //Сборник РИО. – 1886. – Т. 55. – С. 153–154.*

и учинить в них компанейцов по прежнему по разсмотрению той коллегии и для того тех полков жителей переписать, кому от той коллегии определено будет"[202].

На жаль, лишається невідомим, якого саме остаточного рішення дійшли верховники. Очевидно, попри необхідність зміцнення військ гетьманського регіменту й прищеплення їм "регулярства", кошторис, необхідний для утримання 15-тисячного найманого контингенту, видався для російської скарбниці непосильним. Цілком імовірно, що в умовах прогресуючої кризи імперської фінансової системи й значних ускладнень у забезпеченні армії, уряд не міг піти на розширення витратної частини бюджету[203]. Перекладення ж видатків на плечі українського поспільства також не входило в плани Катерини I, яка, загравaючи зі старшиною, намірялася знизити обсяги податків і поборів з Гетьманщини, в тому числі й тих, що запровадила Малоросійська колегія[204].

14 липня 1726 р. імператриця підписала указ в "малоросійських справах", в 5-му пункті якого військовим органам Сенату приписувалося "компанейских трех полков наличных людей скасовать в два полка... а сердюцкому полку, кои служили во время походов при гетмане не быть, понеже за ними н[ы]не в Малои России никакой службы нет"[205]. Два охочекомонні полки, що лишилися після реформи, мали налічувати по 600 чоловік кожен, а "впредь, смотря по нужде учинить по 1000 ч[е]л[о]в[е]к". Поповнення полків новобраняцями й поточне доукомплектування указ велів здійснювати "из волных как то наперед сего чинилось", а найманцям, які б не побажали продовжити службу, дозволялося вийти у відставку[206].

Безпосереднє керівництво редукційною формою покладалося на Малоросійську колегію, яка 4 жовтня розіслала всім полковим командирам розпорядження з'явитися разом із ввіреними їм частинами на огляд під Глухів[207]. За його результатами найбільш боєздатні й добре споряджені охотники залишалися на службі, а решта абшитувалася. Імператорський указ дозволяв приймати в компанійські полки й сердюків, "кто пожелает и будет годен", в рамках визначеної кількості[208]. Оскільки багато хто виявив таке бажання, колегія планувала некомплектний компанійський полк Андрія Ковбаси, що налічував всього 104 чол., злити з "Чужинним" полком Григорія Тонконога, а призначений до розпуску сердюцький Гаврила Бурляя – з компанійським Карпа Часника, доукомплектувавши їх відповідно до призначених штатів[209]. Полкові архіви й клейноди описувалися Генеральною військовою канцелярією та передавалися до Сенату. На середину листопада у двох переформованих компанійських полках залишилося 715 чоловік[210].

Імператриця Катерина I. Мініатюрний портрет А. Овсова, початок XVIII ст.

[202] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 1656. – Арк. 302–303 зв.; Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726–1730 гг. //Сборник РИО. – Т. 55. – С. 153.*

[203] *Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке... – С. 118–119.*

[204] *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 1024. – Арк. 74 зв. – 75, 76–76 зв.; Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726–1730 гг. // Сборник РИО. – Т. 55. – С. 25; Там само. – СПб., 1887. – Т. 56. – С. 1.*

[205] *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 647. – Арк. 7 зв. – 8.*

[206] *Там само. – Арк. 8.*

[207] *Там само. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 1024. – Арк. 21–21 зв.*

[208] *Тамсамо.–Ф. 53.–Оп. 2.–Спр. 647.–Арк. 8.*

[209] *Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686. – Арк. 10 зв. – 11; Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 89, 92–93 зв.*

[210] *Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686. – Арк. 1, 10; Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 98.*

Укладені протягом вересня–листопада 1726 р. полкові "ведения" свідчать, що напередодні цих заходів у трьох компанійських і одному сердюцькому полку налічувалося старшини й рядових вояків 984 чол.[211] Тож реформа не передбачала зменшення кількості найманців, а навпаки – їх збільшення, оскільки внаслідок неї в двох полках мало бути щонайменше 1200 чоловік, а згодом – 2000. Втім, її наслідки для охотницького війська виявилися набагато серйознішими. По-перше, сам факт її проведення демонстрував, що імперський уряд остаточно закріпив за собою управління найманцями, право визначати їх організацію, принципи комплектування, забезпечення та основні засади функціонування. По-друге, внаслідок скасування останнього сердюцького полку в збройних силах Гетьманщини як рід війська ліквідовувалася наймана піхота, а власне охотницьке військо, у складі якого залишалися тільки кінні частини, втрачало свою структурну цілісність. Таким чином, у військово-технічному й організаційному плані найманство втратило самостійність, а охотницьке військо як окрема формація гетьманського регіменту перестало існувати. В обмін на реставрацію номінальних для політичної автономії прав (обрання гетьмана), котрі в умовах їх подальшої ліквідації так і не відновили свого первісного значення, Гетьманщина втратила один із своїх найбільш дієвих військових інститутів – наймане військо. Компанійські полки, які продовжили своє існування після 1726 р., остаточно перетворилися на придворну гетьманську гвардію. Відповідно до "пожалуваних" у 1728 р. Даниїлу Апостолу статей, гетьману заборонялося мати при собі більше ніж три полки компанійців чисельністю по 500 чоловік кожен[212]. Це робило подальший розвиток найманої служби в Гетьманщині неможливим. На 1751 р., разом із відновленим свого часу гетьманом Апостолом третім компанійським полком, їхня чисельність не перевищувала 1087 чоловік[213]. Ані за своїми масштабами, ані рівнем бойової підготовки ці формування вже не могли грати скільки-небудь значної ролі у війні та впливати на розвиток військової справи. Компанійська служба, особливо з кінця 20-х рр. XVIII ст., поступово втрачає ознаки найманої, перетворюючись на спадкову, пов'язану з певними становими привілеями, землеволодінням і статусом, наближеним до козацького[214]. Все це виявилося закономірною причиною того, що охочекомонні полки, скорочені чисельно й виведені з-під прямого підпорядкування гетьманській владі, проіснували майже до самої ліквідації автономного устрою Гетьманщини і в 1775 р. були переформовані на легкокінні полки російської армії[215].

---

211 *Там само. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 27 зв.*

212 *ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 8. – С. 75–82.*

213 *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19649. – Арк. 92–96.*

214 *Сокирко О. Рицарі другого сорту: найманство в "легітимному порядку" Гетьманщини //Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 71–79.*

215 *Детальніше про їхню подальшу долю див.: Соколовский М. К генеалогии компанейских или охочекомонных полков (1668–1775 гг.) //Журнал императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – №4. – С. 202–206.*

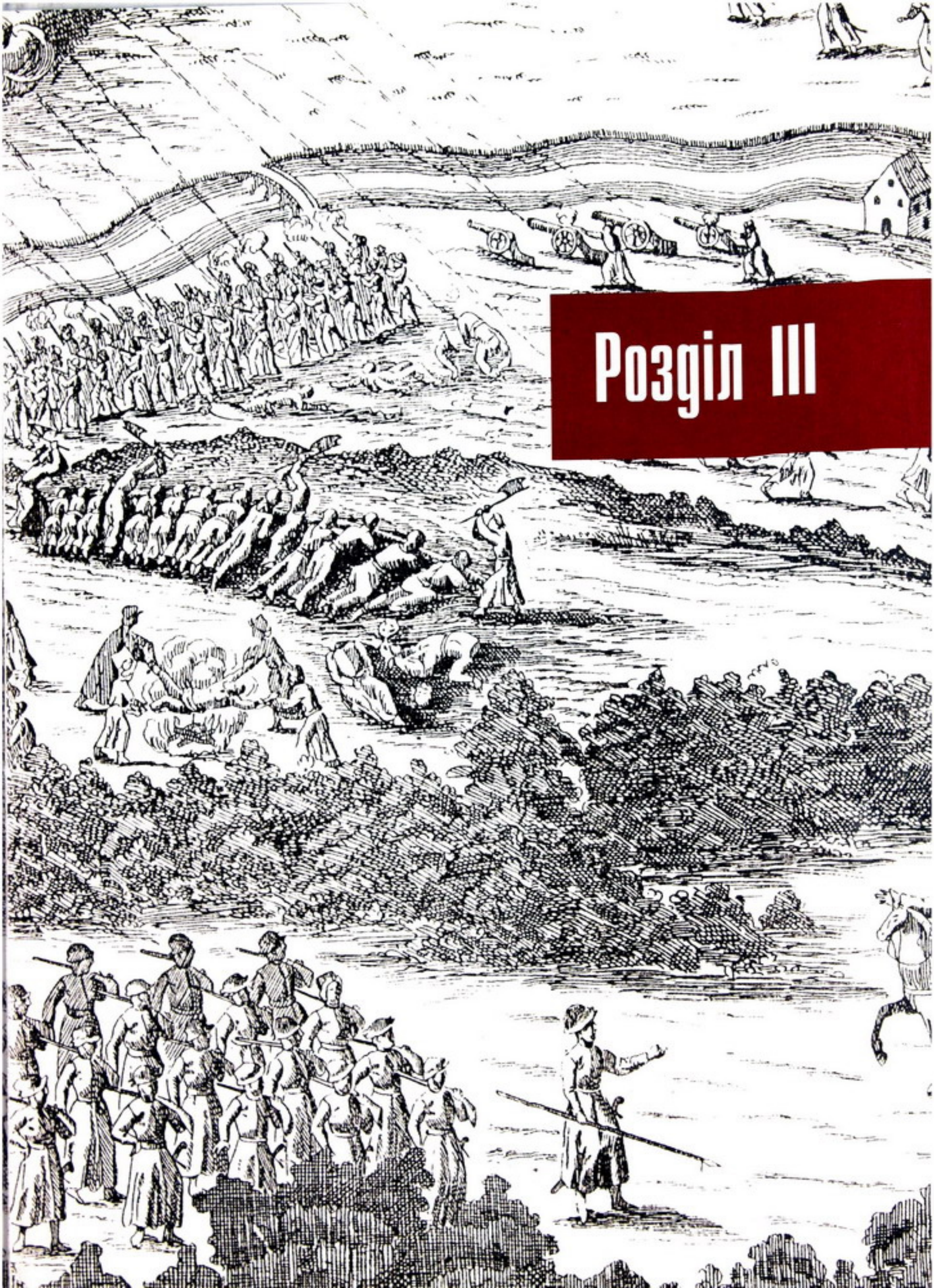

Розділ III

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОХОТНИЦЬКОГО ВІЙСЬКА

3. 1. Комплектування, чисельність та станосоціальний склад війська

Система комплектування найманого війська – чи не найголовніша риса, що відрізняла його від козацького. Порядок, джерела набору й станосоціальний склад охотницьких полків у різні періоди їхнього існування були далеко не однорідними. Найголовнішою прикметою найманих формувань виступає "затяглюдей охочих", тобто добровільний вербунок (від польськ. – zaciężny), за допомогою якого комплектувалися полки. На відміну від козаків, котрі мусили йти на війну, виконуючи станову повинність, "охотник" не належав до якоїсь чітко визначеної верстви й добровільно приймав на себе певні зобов'язання перед державою, котра наймала його на службу на певних умовах. Підкреслюючи цю деталь в організації сердюцьких частин, російський посол С. Щоголєв писав у 1675 р.: "Они... служат из денег, только де у них и корысти, что пьет да ест, платья и оружье и лошеди добрые имеют, за то и умирают"[1].

Принципи й організація вербунку. Всі повноваження, пов'язані з порядком і обсягами наборів до охотницького війська, в останній чверті XVII ст. були зосереджені в руках гетьманського правління. Контроль царської влади в цій сфері носив номінальний характер і не поширювався далі загальних дозволів на поповнення існуючих полків і прийняття в службу нових. У відповідях на чолобитні статті І. Мазепи від 20 вересня 1689 р. з проханнями, "чтоб их царское величество указал[и] те полки новыми людьми дополнить", після відповідного дозволу зазначалося, що відносно конкретної кількості найманців "учинить ему (гетьману. – О. С.) по своему усмотрению"[2].

Головною ознакою військової служби за наймом виступав договір, який окреслював права й обов'язки воїна та його наймача. В європейських арміях доби пізнього Середньовіччя такі договори мали двосторонній характер, подібно до угод між королями та власниками найманих формувань. Як зазначалося вище, із появою абсолютистських держав виникає новий тип найманого війська – постійної регулярної армії, яка була тісніше зв'язана з легітимними владними структурами, перетворившись із підприємницької формації на різновид державної служби. За цих умов прийом до армії проходив не в формі групового найму, як було раніше, а одиночного вербунку (добровільного або примусового) й замість договору оформлювався присягою солдата на вірність монарху. Існування певної домовленості між воїном і монархом, що репрезентував державу, мислилося як взаємне виконання

своїх обов'язків (вірною службою – з одного боку і належним її забезпеченням – з іншого).

Застереження служби в охотницькому війську саме як найманої простежується вже в Глухівських статтях 1669 р., які приписували "тому полковнику и тысячи человеком давати [...] по договору на год" відповідне утримання. Втім, жодних письмових контрактів, що могли б засвідчити укладання найманцями двосторонніх договорів, подібних до "капітуляцій" західноєвропейських ландскнехтів або кондотьєрів, ані в цей час, ані пізніше нами не виявлено. Це дає підставу вважати, що в охотницькому війську практикувалася максимально спрощена система, базована на усній домовленості між жовніром і командиром полку чи сотні. Вступ на службу, таким чином, не супроводжувався укладанням письмового договору та був за своєю суттю односторонім актом "ласки реймментарской", яка гарантувала воякові, в разі вірної служби, протекцію й грошову винагороду. Гіпотетично правовий зміст цього акту міг закріплюватися спеціальними гетьманськими універсалами, які затверджували в полкових компутах новобранців та наказували приводити їх до присяги. В універсалах того часу від найманців вимагалося, аби "присягу на вѣрность имь... великимь государемь... и нам рементарови своему на зычливость охочо выконали, обѣцуючи щиро ее до конца живота своего... додерживати, и противь всякого неприятеля такь за достоинство ихь монарше яко и за цѣлость отчизны панной Украины застановлятися"[3]. При цьому охотникам обіцяно "слушным уконтентовати респектом, таковымь, з которого бы вани милости были корыстны"[4].

Втім, перебільшувати значення такого роду "угод" не варто. Швидше за все, в реальному житті вони не мали для жовнірського загалу вирішального значення, тоді як набагато більше важили саме усні, формальні домовленості з урядниками та внесення найманця до полкового компуту, яке гарантувало йому сплату жалування. Ілля Турчиновський, котрий певний час служив у компанійському полку Часника, подає в автобіографії дуже простий механізм вступу на службу: "сотник, по совіту атаманов і козаків, принял (мене. – О. С.) за писаря (ібо оних писар во отлучці був в комісії польській), где і квартиру мні опредѣлено"[5]. Таким само невимушеним був і вихід Турчиновського з полку, що бажав продовжити свою освіту: "і упросил я сотника і атаманов компанійських, чтоби мя отпустили, от яких і отпущен"[6]. Рапорт охочекомонного полковника Ковбаси, датований листопадом 1724 р., на рівні побутової дрібниці описує, як "одишли з полку его" 7 товаришів і на їхні місця зараховано нових вояків[7]. Певна річ,

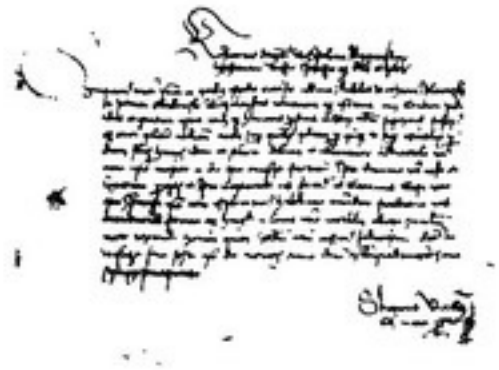

■ Лист приповідний часів Казимира Ягеллончика. 1471.

* АЮЗР. – Т. 12. – С. 216.
2 НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 15–16.
3 АЗР. – Т. 5. – С. 171.
4 Там само. – С. 154.
5 Турчиновський Ілля. Автобіографія // Українська література XVIII ст. – К., 1983. – С. 575.
6 Там само.
7 ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 297. – Арк. 2.

позбавлене найменших формальностей приймання на службу позначалося на дисципліні, особливо в 70–80-х роках XVII ст., коли наймані полки поповнювалися неспокійною правобережною вольницею.

Ця обставина в сумі зі складною військово-політичною кон'юнктурою в регіоні, перебоями в постачанні часто-густо призводила до відтоку вояків, що шукали вигіднішої служби, у зворотному напрямку. Запорукою переходу найманських ватаг з місця на місце була відкритість кордонів Правобережного та Лівобережного гетьманатів – своєрідна данина вірності старожитним "вольностям" Війська Запорозького, згідно з якими товариство мало право на вільний пошук "рицарського хліба"[8]. Переходи вояків від одного наймача до іншого, як показали наведені нами вище приклади загонів Кіяшка та Мурашка, були поширені в Україні так само, як і в Західній Європі.

Цікавим прикладом, який вказує на зв'язок вербункових практик в Україні з їхніми західними аналогами, є приймання на службу втікачів і полонених найманців із супротивних таборів. У березні 1707 р. на вимогу російського уряду компанійський полковник Таиський провів ревізію волохів свого полку, за результатами якої було виявлено "старыхъ волоховъ 86, а новоприбылыхъ, якіи въ время щасливе подъ Калѣшемъ отправованой баталіи од непріятелской стороны передалися и прилучилися до Таиского явилося 35"[9]. І хоча подібні випадки слід вважати радше винятками, до яких вдавалися під тиском обставин, сам факт переходу під гетьманський регімент вояка-чужинця не трактувався як щось надзвичайне.

За формою процедури й масштабами з-поміж затягів можна виділити два види: груповий та індивідуальний. Перший був найбільше поширений в останній чверті XVII ст., коли витворювалося організаційне ядро війська. Спочатку його основу складали вже сформовані наймані полки, що масово переходили з Правобережжя. В цьому випадку від гетьманського правління не вимагалося якихось спеціальних організаційних заходів, позаяк воно мало справу з уже впорядкованими частинами. Влада обмежувалася приведенням їх до присяги, видачею жалування, одягу й заохочувальних універсалів. Після довгої перерви, що настала в кінці XVII ст., нові групові затяги провадилися під час Північної війни. Зокрема, 1706 р. полк Таиського було доукомплектовано кількома волоськими куренями[10]. В той же час Мазепа радився з канцлером Головкіним щодо прийняття на службу полку Гната Галагана, сформованого з січових охотників[11].

Індивідуальний вербунок застосовувався переважно при поточному доукомплектуванні полків, хоча ще в 70–80-х ро-

---

[8] *АЮЗР. – Т. 9. – С. 455.*

[9] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 4. – Спр. 67. – Арк. 1.*

[10] *Там само. – Ф. 124. – Оп. 4. – Спр. 67. – Арк. 1.*

[11] *Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – С. 980, 982–983. Очевидно, саме це формування в майбутньому стало основою компанійського полку, яким командував Галаган. (РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1517. – Арк. 1–1 зв.; спр. 1518. – Арк. 2).*

■ **Вербовка солдатів у Англії.** Карикатура Дайтона. 1781.

Автор шаржу саркастично змальовує той соціальний "матеріал", з якого вибудовувалися більшість найманих армій Європи.

ках XVII ст. і на початку XVIII ст. відомі випадки поповнення полків одразу цілими ватагами охотників. Посереднім підбором найманців на рівні окремої частини відало полкове керівництво в особі полковника й полкового осавула, а зарахування новобранців здійснювалося тільки з гетьманського дозволу. У зв'язку з цим постає питання про правове оформлення вербункових повноважень, які гетьман делегував старшинам. У річпосполитській практиці, до якої українська шляхта й козацтво досить тісно були інтегровані в дореволюційний період, цей акт засвідчувався приповідним листом (litterae inscriptionis stipendii). В такий спосіб королівські офіцери вирізнялися від самозванців, що провадили затяги "на власну руку". Уповноважений документом міг приймати на службу жовнірів і трактувався правом як урядник, що діє від імені володаря[12].

За своїм характером приповідний лист, зберігаючи окремі рудименти старого найманського контракту, стосувався виключно домовленостей між монархом і офіцером, котрому він видавався. Решта найманців, що затягалися на службу, фігурувала в ньому опосередковано, на рівні об'єктів угоди. Складений за усталеною схемою, лист окреслював головні умови служби: чисельність формування, що його мусив найняти офіцер, термін служби, іноді характер озброєння й спорядження вояків і, врешті, розміри жалування з часом його виплати[13]. Крім цього, в листі фіксувалися місце збору й час перепису підрозділу, від моменту якого розпочинався відлік його офіційної служби. Після завершення терміну служби й сплати належного жалування приповідні листи повертали-ся королеві, а ротмістри втрачали право на вербування й командування відділами.

[12] *Górski K. Historia jazdy polskiej. – Kraków. 1894. – S. 14*

[13] *Аналіз формули приповідних листів див.: Grabarczyk T. Piechota zaciężna Królewstwa Polskiego w XV wieku. – Łódź. 2000. – S. 15, 19.*

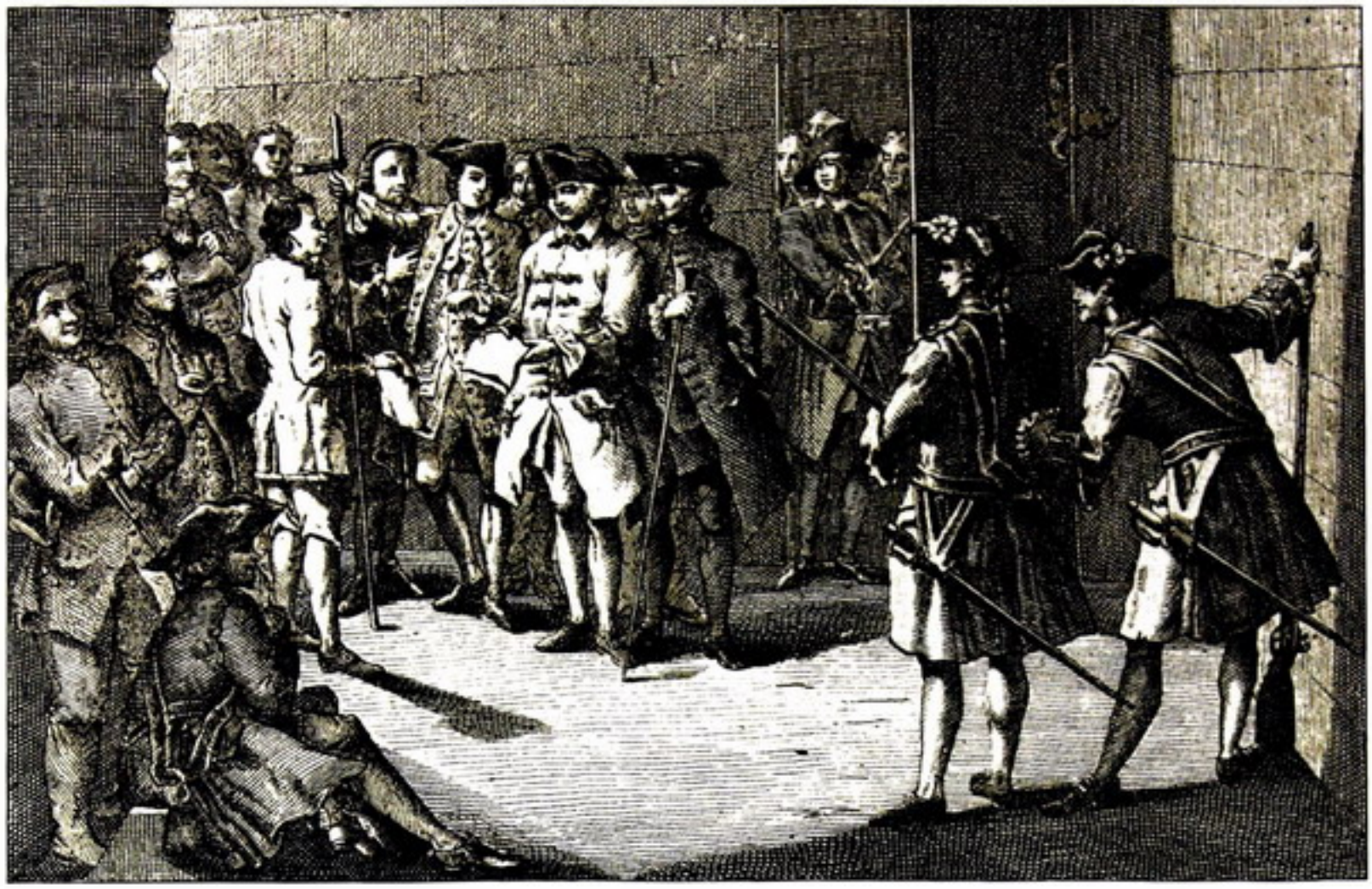

Набір солдатів до французької міліції. Малюнок за гравюрою Жака, кінець XVIII ст.

Поповнення територіальних (міліційних) формувань у деяких державах здійснювалося на засадах, близьких до рекрутських наборів.

Говорити про існування аналогів приповідних листів у гетьманському війську, за браком джерел, вкрай важко. Єдина за весь період його існування згадка про подібний документ міститься в листі Івана Самойловича до царя від 23 грудня 1675 р., де оповідається про історію створення та бойові дії охотницького полку Анастаса Черкеса, якого "по прошению и по достойной похвале многих людей честных, дав ему на ротмистровство универсал, послали было ... в Поднестрие"[14]. Про зміст цього універсалу так само, як і про його оригінальну назву, втрачену в цитованому нами російському перекладі, можна лише здогадуватися. Навіть якщо за основними своїми ознаками він не надто відрізнявся від звичайних приповідних листів, залишається незрозумілою цілковита відсутність аналогічних актів у наступні роки, коли правові засади існування охотних полків і порядок набору до них усталилися остаточно.

Можливо, відповідником приповідного листа виступав гетьманський універсал, що затверджував охотницького полковника на посаді. До нашого часу збереглося кілька документів подібного роду, котрі змістом і дипломатичними ознаками практично не відрізняються від універсалів, що видавалися на адресу козацьких старшин. Зокрема, універсал Іллі Новицькому на "ціле" полковництво з 16 липня 1676 р. засвідчує "неотмѣнное зезволенье" гетьмана "мѣти надъ вами (себто товариством полку. – О. С.) ... полковником... чловѣка въ вѣр-

ности пресвѣтлому царского величества маестатови непохибного, в повинной реймєнтови нашому зычливости сталого". Введення його в управління полком супроводжувалося врученням "знаку войскового", належного "до тосй полковницкой надъ вами зверхности". В заключній частині універсалу містилася власне інавгураційна формула: "По немъ, зась, яко сами держимо, ижъ поступуючи вздлугъ науки єму отъ насъ даной, вѣдати будетъ якъ въ томъ дѣлѣ справитись и зъ вами"[15]. Дещо пізніше зміст таких універсалів доповнився пунктом про складання обов'язкової присяги на вірність цареві[16]. Як бачимо, влада над найманим полком, котра передбачала, між іншим, і приймання до нього новобранців, делегувалася полковникові "з руки" гетьманської, отже, право проведення затягів могло автоматично сполучатися з актом інвеститури, що усувало необхідність видачі спеціального приповідного листа. На початку XVIII ст. за умов політичних обмежень гетьманського правління необхідність у них відпала сама собою.

Практично всі дії щодо поточного доукомплектування частин контролювалися полковниками, ініціатива яких у цій справі мотивувалася різними причинами. З одного боку, тут чимало важили особисті якості охотника, його досвід служби й керованість. Якщо спочатку в полки приймали всіх майже без розбору, то згодом, волюючи бачити в найманцях вояків відданих, статечних і порядних, гетьмани прагнуть відсіювати соціально й політично неблагонадійні елементи. Полковим командирам і осавулам наказувалося докладно розпитувати новозатягнених, "що они суть за люде, чи з осѣдлих, чи з прихожих, чили з полков иншихъ"[17]. Звичайно, коли охотники прибували з-за Дніпра, важливо було дістати від них інформацію про тамтешні події, пересвідчитися, чи не знаходяться серед них підіслані з листами шпигуни. Однак на початку XVIII ст. полковник уже мусив зважати й на наявність вакансій, а також можливість забезпечити новоприйнятого жалуванням і провіантом, відпуск яких контролювалися центральними органами управління як українськими, так і російськими.

Загалом соціальна терапія, закладена в процедурі вербунку українських найманців, мала ті ж самі завдання, що й її західні відповідники – встановлення повного контролю над "тілом" найманства. Задля цього слід було спостерігати й визначати його структуру, налагоджувати нові (корисні – система "статечних" лицарських цінностей) соціальні комунікації, водночас зводячи до мінімуму старі (шкідливі – шукання "рицарського хліба", схильність до кочового життя), стежити за проявами негідних замислів, карати й, нарешті, скеровувати цю стихію в потрібне владі річище[18].

[14] *АЮЗР. – Т. 12. – С. 2.*

[15] *АЗР. – Т. 5. – С. 136.*

[16] *НБУВ.ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482. – Арк. 178 зв. – 179.*

[17] *АЗР. – Т. 5. – С. 177.*

[18] *Ширше про це див.: Сокирко О. Рицарі другого сорту: найманці в "легітимному порядку" Гетьманщини //Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 65–71.*

Посилення контролю з боку російської влади помітно ускладнило процедуру наборів, але тільки в плані її порядку й обліку. Значною мірою цьому сприяв той факт, що з початку XVIII ст. припинився приплив найманих контингентів з Правобережжя, і вербунок з групового остаточно перетворився на індивідуальний. Відтепер поповнення полків проходило під наглядом гетьманів, Генеральної військової канцелярії та органів російської адміністрації. Командири частин мусили звітуватися щодо кількості новонабраних вояків, їхнього походження, поведінки тощо. Керуючись традиціями, витвореними ще в попередньому столітті, але вже мало сумісними з вимогами "добре керованої" російської бюрократії, охотницькі полковники часто наражалися на звинувачення в перевищенні влади. У жовтні 1723 р. Малоросійська колегія закидала компанійському полковникові Андрію Ковбасі, що він прийняв у компут 20 чоловік без "определения" канцелярії[19]. Певним процедурним нововведенням була поява дещо пізніше спеціальних вербункових команд[20]. Попри це, сам процес вербунку, очевидно, так і не змінився, тим більше, що внаслідок спадковості й закріплення довічних привілеїв охотницька служба поступово втрачала ознаки найманої.

Соціальний та етнічний склад. Джерела набору в перші роки гетьманування Дем'яна Многогрішного достеменно невідомі. Частину його найманців становили формування, направлені йому на допомогу від Дорошенка, частину ж, очевидно, вербували все-таки на Лівобережжі. У листі до царя в квітні 1669 р. гетьман писав, що охотники Воронила й Кіянка, послані ним для приборкання Полтавського, Миргородського та Лубенського полків, були "из тех же краев". Отже, ними могли бути безземельні козаки, запорожці та інша "войсковая чернь", значною концентрацією яких завжди відрізнялися південні полки[21].

Так само важко сказати щось більш-менш певне про загони І. Самойловича, який, попри заборону Конотопських статей мати наймані частини, відновив у своєму війську два охотні полки[22]. Цілком можливо, що їхню основу складали охотники з Правобережжя або колишніх загонів Многогрішного. Зокрема, за свідченням у Малоросійському приказі полковника Анастаса Черкеса, з ним служили "охочих людей казаков и Волохов и Поляков с восмь сот человек"[23].

Відновлення охотницького війська після нещасливої оборони від турків Ладижина (серпень 1674 р.), де винищено обидва наймані полки, значно сприяли переходи контингентів від правобережних гетьманів, про що вже згадувалося

---

[19] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482. – Арк. 310 – 310 зв.*

[20] *Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 3. – С. 377.*

[21] *АЮЗР. – Т. 8. – С. 162.*

[22] *Там само. – Т. 11. – С. 176–177.*

[23] *Там само. – Т. 12. – С. 4.*

раніше[24]. Одним з перших, хто відгукнувся на пропозицію гетьмана, був найманий підрозділ Павловського, який перейшов на Лівобережжя, ймовірно, відразу ж після зречення булави своїм патроном Михайлом Ханенком. Прохаючи в липні 1677 р. дозволу царя сплатити їм жалування, гетьман вказував, що охотники Павловського перейшли до нього на службу раніше від інших і "при мне работают, в розных походах воинских будучи"[25]. Протягом 1675–1677 рр., коли влада правобережного гетьмана П. Дорошенка хилилася до занепаду, майже всі його наймані полки передалися до Самойловича[26].

Відтак у другій половині 70-х – на початку 80-х років XVII ст. охотницьке військо значною мірою поповнювалося не з місцевих джерел, а шляхом розміщення на гетьманській службі вихідців з козацьких і найманих полків Правобережжя. З різних причин ці переселенці часто не могли вписатися в повсякденне життя Лівобережної Гетьманщини; крім того, в останній чверті XVII ст. на її теренах вже хронічно не вистачало освоєних ґрунтів для їхнього розселення й забезпечення земельними наділами[27]. Натомість, зберігаючи наймані частини, даючи їм притулок і фінансове забезпечення, гетьманське правління одночасно вирішувало проблему зайнятості мігрантів (інакше вони могли б поповнити собою розбійницькі ватаги) і створення збройного оперття свого режиму. Пишучи в лютому 1676 р. листа до Москви з обґрунтуванням необхідності залишити на службі полк Федора Мовчана, Самойлович зазначав, що його товариство "к воинскому делу великие промышленники, а домов иже и детей у них нет и поисчения ни в чем они о себе не имеют, а ныне кормит их он, гетман"[28].

Однак з середини 80-х років потік охотників з Правобережжя суттєво зменшився, змусивши знову повернутися до місцевих джерел комплектування. Центральна влада уважно стежила за тим, аби до охотницьких полків не потрапляли залежні селяни, а надто – реєстрові козаки, для яких умови найманої служби могли бути дуже привабливими[29]. Соціальна база, що підтримувала фізичне існування війська, в умовах поступового замикання станів, обмеження переходів селян ставала дедалі вужчою[30]. Піклуючись про боєздатність козацького війська, пауперизовані представники якого шукали в найманій службі шматка хліба, гетьмани забороняли охотницьким полковникам приймати реєстровців у свої частини, твердячи, що інакше всі вони до них "тиспутися схочуть". Подібні заборони, які супроводжувалися насильницьким поверненням ослушників до їхнього попереднього стану, видавалися протягом усього XVIII ст.[31] Не менш суворо поводились і з підданськими селянами, яких було наказано повертати їхнім власникам.

[24] *Там само. – Т. 13. – С. 158–160; ИМР. – Ч. 1. – С. 251, 255; Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993. - С. 294.*

[25] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 118, 176–177.*

[26] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 1840. – Арк. 192; АЮЗР. – Т. 12. – С. 216, 587–590; Т. 13. – С. 592–593; Антонович В. Б. Припуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга //Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 222–223.*

[27] *Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 43–45; Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 85.*

[28] *РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 404 зв. – 405.*

[29] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14165; АЗР. – Т. 5. – С. 177.*

[30] *Гуржій О. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994. – С. 28–29.*

[31] *ЦДІАК України. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 6832. – Арк. 12; Спр. 7637. – Арк. 18.; Діпова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1992. – С. 114–116.*

Внаслідок цього чи не єдиним джерелом поповнення охотницького війська за І. Мазепи були запорожці та населення правобережних полків, яке під тиском мінливої військово-політичної обстановки шукало притулку в Гетьманщині. Наприклад, російські джерела повідомляють, що компанійський полк Антона Танського суцільно складався з "наїзників"[32]. Правобережні козаки з фастівської околиці згадуються також у компанійському полку Григорія Пашковського[33]. Основу соціальної бази цієї частини охотників складали представники покозаченого населення, тобто ті, хто вже вийшов за межі свого соціального середовища (міщанського або селянського), брав участь у походах, але не фігурував у козацьких реєстрах[34]. Прикметно, що до збройних формувань покозачених, які вливалися до гетьманського війська протягом 50–60-х років XVII ст., актові й наративні джерела застосовують термін "охочі", а самих покозачених називають "охотниками". На нашу думку, саме він згодом дав назву охотницькому війську в Лівобережній Гетьманщині, що в своїй основі комплектувалося з середовища "охотників". Зокрема, більшість охотницьких полків за Многогрішного складалася з "люзаків" і "гультяїв", завербованих на Лубенщині й Полтавщині[35]. Уманщина й Брацлавщина, як традиційні місця скупчення охотників на Правобережжі, служили стабільними джерелами для поповнення найманих полків Дорошенка, що в середині 70-х років перебралися на Лівобережжя.

Іншу категорію охотників, за рахунок якої поповнювалися наймані частини, утворювали різноманітні "люзаки", волоцюги та інші декласовані елементи. Більшість із них, вписуючись до полкових компутів, служила недовго, тікаючи після вчинення злочинів або просто "йдучи на своєволю". Інших, як-от солдата Київського жилецького полку Андрія Васильєва, що завербувався в сердюки, ловили й повертали[36]. Соціальний портрет пересічного "гультяя" подає допит Левка Іванченка, війманого з краденими волами на прилуцькому ярмарку навесні 1723 р. За його власними свідченнями, "будетъ уже тому годовъ 15, якъ оставивши первую свою жену, Олену Коломійковну, въ Журавцѣ съ двома дѣтми съ нею сложенними, пошолъ съ Журавки и чрезъ чтири года служилъ у компанѣи въ полку пана Кгалагана, одъ которой одставивши, понялъ себѣ другую жонку Ганку Бѣгуновну, увъ Ирклѣеви; и поживши съ нею годовъ два, пошолъ на Донъ и мешкал тамъ годовъ пять"[37].

Отже, основні кадри найманого війська складали "зайві" представники особисто вільного населення Ліво- та Правобережної України (охотники, безземельні козаки, збіднілі міща-

---

[32] *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 359; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. 8. – С. 155.*

[33] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 968. – Арк. 1.*

[34] *Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Прага, 1926. – Т. 1. – Вып. 3. – С. 6; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 72–98.*

[35] *АЮЗР. – Т. 8. – С. 162.*

[36] *Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – С. 434.*

[37] *Лазаревский А. Черты народной жизни в Малороссии в начале XVIII в. //КС. – 1895. – №1. – С. 15–16.*

ни, випищики та ін.), котрі в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. витворили специфічний соціальний прошарок, що існував за рахунок здобичництва й військової служби, "охочих и домов своих неимеючих воинских людей"[38]. У розмові з російським стольником С. Алмазовим гетьман І. Самойлович, характеризуючи соціальне підґрунтя найманства в Лівобережній Україні, зазначав, що "теперь многие люди ищут и желают службы, без войны жить не привыкли, а прокормиться им нечем"[39].

Природно, що влада воліла бачити серед найманців швидше "людей осілих" і "статечних", ніж "прихожих", а відтак непередбачуваних у своїй поведінці й настроях. Заходи, спрямовані на це, мали досить розгалужений характер: від матеріального заохочення й повчань товариства, до "перебру" компутів і прямих заборон вписувати до них "людей непевных". Наприклад, у вересні 1677р., незважаючи на значні втрати компанійських частин, гетьман застерігав полковників Новицького та Павловського від зарахування до них команди запорозьких і донських козаків, котрі своєю розбишацькою вдачею "и добрых попсуют"[40]. Командири постійно мали стежити за тим, аби сотенні старшини "межи меньшими всякъе легкомысльности и недбалости частыми упоминаньями направовали"[41].

Більш жорсткий нагляд за комплектуванням війська встановився за Петра І, коли імперська адміністрація безпосередньо контролювала всі набори. 1710 р., аби хоч якось зміцнити військо напередодні наступу військ П. Орлика та кримського хана, російський уряд погодився на проведення вербунку компанійців[42]. Надалі вони оголошувалися "указом их императорского величества" й проходили під наглядом київського генерал-губернатора. Всі затвердження новобранців у компутах також набували чинності після царського схвалення, причому полковникам не дозволялося доукомплектовувати свої частини без відповідного дозволу вищих інстанцій[43]. Аби до них не потрапляли політично неблагонадійні елементи, спеціальний царський указ 1717 р. забороняв Скоропадському писати в сердюки запорожців, "яко бывших против нас [в] измене и всеждавних самоволников"[44]. Незважаючи на існування постійної воєнної загрози території Гетьманщини, російський уряд фактично ліквідував практику постійного утримання найманців, наказавши розпускати терміново набрані в 1710 р. "затяги"[45]. Все це ускладнювало поповнення охотницьких частин, призвівши, особливо після відчутних втрат протягом 1706–1710 рр., до значного їх скорочення і врешті-решт часткової ліквідації.

---

38 *Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. //КС. – 1901. – №1. – С. 12–13, 19–32; Лазаревский А. Черты народной жизни в Малороссии в начале XVIII в. //КС. – 1895. – №1. – С. 15–16.*

39 *Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – ДАИ). – СПб., 1869. – Т. 11. – С. 166.*

40 *АЗР. – Т. 5. – С. 145.*

41 *Там само. – С. 186.*

42 *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1917. – Арк. 1.*

43 *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482. – Арк. 310 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 297. – Арк. 2–3; Спр. 656. – Арк. 2.*

44 *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – №229 (97 VI). – Арк. 107–108.*

45 *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1917. – Арк. 1.*

Внаслідок структуризації українського суспільства, яка супроводжувалася зміцненням станових бар'єрів, уже наприкінці першої чверті XVIII ст. можна говорити про своєрідне "замикання" інституту найманства. Значною мірою це відбилося й на процесі комплектування війська, яке приблизно на 10–15 % поповнювалося дітьми компанійців і сердюків, про що свідчить формування в полках спадкових династій. Наприклад, у полку Тонконога служили рядові Опанас і Улас Андрієнки, Федір і Василь Щербини, Іван, Остап і Федір Дейнеки, Кость, Остап і Кіндрат Кучми, Тимко й Матвій Ніколаєнки, Іван та Ярема Яковенки, Єфрем і Петро Зеленські[46]. Разом із тим, належність найманців до лицарства й надані їм привілеї не були спадковими, "вічними" і з погляду тогочасного права не носили станового характеру, надаючись лише на час служби. Найманство продовжувало липатися соціопрофесійною корпорацією, хоча в його структурі вже можна помітити ознаки еволюції, котрі приведуть до поступового злиття з козацтвом[47].

Потенційним охотником часто був той, хто вийшов за межі свого стану, тобто за тогочасними уявленнями вважався вигнанцем або не мав чіткої станової чи територіальної належності від початку – був іноземцем. Ще Самовидець вказував на те, що Многогрішний "...назбирал компаній з литви, ляхов и иных немало, жеби оному зичливими били"[48]. Це зауваження літописця, загалом дуже опозиційно настроєного відносно гетьмана, широко побутує в працях істориків і зараз, хоча однозначна вказівка джерел на неукраїнське походження стосується лише товаришів волоської хоругви, присланої на Лівобережжя від Петра Дорошенка, а також полку Муранка, що складався з білоруських і українських козаків[49]. Реконструкції первісного складу охотницького війська на момент його утворення було присвячено достатньо уваги вище (Глава II), тому ми лише зауважимо, що наявність у ньому чужинців не утворювала критичної маси, достатньої, аби вслід за літописцями твердити про його неетнічний склад[50].

Загалом, проблема визначення етнічної належності найманців, як і інших соціопрофесійних груп населення України, має комплексний характер[51]. Завдання, які в таких випадках ставить перед собою дослідник, у ході своєї реалізації неминуче зіштовхуються з цілим рядом труднощів, пов'язаних із фрагментарністю джерельної бази, смисловим "герметизмом" термінів і необхідністю широко тлумачити етнонімічний ряд, вживаний у тогочасному діловодстві. Приміром, у документах XVII ст. майже неможливо відрізнити білорусів і українців, що мали ідентичні імена, до того ж у московській

---

[46] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 55692. – Арк. 295 зв.; Спр. 55694. – Арк. 311 зв., 313 зв., 315 зв., 320, 323, 324, 326, 327 зв., 329 зв., 330.*

[47] *Сокирко О. Рицарі другого сорту: найманці в "легітимному порядку" Гетьманщини //Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 71–79.*

[48] *Літопис Самовидця. – С. 106.*

[49] *АЮЗР. – Т. 7. – С. 88; Т. 9. – С. 579; Крип'якевич І. П. Серби в українському війську. 1650–1660 рр. – С. 89.*

[50] *АЮЗР. – Т. 8. – С. 162.*

[51] *Спроби окреслення етнічного складу окремих груп населення України ранньомодерної доби див.: Білоус Н. Київський магістрат XVI – пер. пол. XVII ст.: організація та структура влади //СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 29–30; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 240–243.*

канцелярській мові нерідко називалися "литвою"[52]. Не слід забувати також, що в переважній більшості документів етнічна належність або походження того чи іншого вояка спеціально не фіксувалася. У виняткових випадках, коли така інформація існує, важко визначити, що саме розумілося під термінами "порода" чи "нация", котрі, як буде продемонстровано нижче, увібрали в себе цілий спектр означень, включно з мовною та конфесійною характеристиками.

Виходячи з цих застережень, спробуємо принаймні зіставити й прокоментувати наявні в нашому розпорядженні відомості про чужинців у найманому війську. Найчастіше згадувану в джерелах групу становили серби й волохи, які служили в найманій кінноті ще від часів Хмельниччини, утворюючи іноді окремі полки[53]. Очевидно, в 60-х роках XVII ст. їх приплив на Лівобережжя скоротився настільки, що не дозволяв провадити масштабні вербунки, тому волоські "компанії" й поодинокі товариші традиційно поповнювали тільки компанійську кінноту. Окрім уже згаданих волоських хоругов, зарахованих до охочекомонних полків Многогрішного, маємо згадки про існування в 90-х роках XVII ст. у полку Новицького "волоських курсней", частина рядових і старшин яких, втім, мали українські прізвища[54]. Ці підрозділи становили не більше 5% від усього війська. В той же полк 1680 р. було зараховано рядових "лядское породы" Бучаського й Кодлевського, які незабаром покинули службу[55].

Окремі волоські прізвища, які трапляються в джерелах пізніше, дозволяють зробити висновок, що ці найманці зазнавали поступової мовно-культурної асиміляції, а їхня служба набувала спадкового характеру. Так, у 90-х роках XVII ст. в полку Михайла Кузьмовича значився Арсеній Волошин, син якого Іван Арсенійович служив у 20–30-х роках XVIII ст. в полку Карпа Часника. Прикметно, що в цей час він був дуже старий, отже, міг почати службу ще в минулому столітті разом із батьком. Представниками одного роду можна вважати Константина, Івана й Данила Великих, відповідно ротмістра, курінного отамана й товариша компанійських полків, чиї прізвища згадуються джерелами протягом майже тридцяти років[56]. Реєстр "Чужинного" компанійського полку Григорія Тонконога за 1725 р. згадує лише кількох компанійців волоського походження, судячи з імен, уже повністю асимільованих, отже, "чужинність" полку зберігалася швидше в традиційній назві, ніж в етнічному складі його вояків[57].

Мішаний склад мала протягом 1674 р. "компанія" Анастаса Черкеса, до складу якої входили "охочих людей казаков и Волохов и Поляков с восмь сот человек"[58], хоча внесено

---

[52] *Лешчанка Р. Ф. Ідэнтыфікацыя тэрмінаў, якімі абазначалі выхадцаў з Беларусі у Рускай дзяржаве XVII ст. //Весці Акадэміі навук БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1982. – №3. – С. 68–75.*

[53] *Крип'якевич І. П. Серби в українському війську. 1650–1660 рр. – С. 81–93.*

[54] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14486; Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т. 6. – С. 31.*

[55] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр.14186.*

[56] *Там само. – Ф. 1. – Спр. 53763 (Лаз 15 2). – Арк. 20 зв., 499, 505; Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 616.*

[57] *Там само. – Ф. 1. – Спр.53763 (Лаз 15 2). – Арк. 20 зв., 499; Спр.54482. – Арк. 310-310 зв.; ЦДІАК України. – Ф.53. – Оп.2. – Спр. 860. – Арк. 6; Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – СПб., 1871. – Т.1. – С. 617.619.*

[58] *АЮЗР. – Т.12. – С.4.*

спиратися на такі лапідарні свідчення навряд чи можливо. Чимало питань виникає при з'ясуванні етнічного складу полку славнозвісного Федора Мовчана. Гетьманські листи до царя за лютий 1676 р. свідчили, що в ньому "все иноземцы волохи, мунтяне, ляхи и к воинскому делу великие промышленники"[59]. Однак ця інформація викликає серйозні сумніви, оскільки в списках сформованих у той же самий час оригінальних рот полку бачимо прізвища* виразно місцевого походження. Так, із 60-ти їх, внесених до присяжного реєстру (сюди, очевидно, потрапила переважно старшина), найбільше закінчується на -ич (Павлович, Микитович, Іванович, Васкович, Петрович, Климович, Омелянович) – 36; ще 7 – на -ко (Іваненко, Василенко, Порожненко); 5 – на -ий (Гекаловский, Вонсацкий, Хмелецкий); сім прізвищ мають форму іменників – загальних назв (апелятиви): Бут, Жолудь, Товкач та ін.[60]

Твердження про виключно польське або волоське походження найманців, окрім свідчень Самовидця, базувалися на присяжному реєстрі компанійського полку Якова Павловського за 1682 р., який, на думку його публікатора В. Модзалевського, містив головно "фамилии польские по звуку и окончанию", тобто із закінченнями на -ський та -цький (50 прізвищ з 60)[61]. На жаль, реєстр зафіксував прізвища далеко не всього формування, а лише старшини[62]. Крім того, насправді йдеться не стільки про полк, а швидше про надвірну хоругву гетьмана Самойловича. А перебування іноземців у надвірному війську було звичайним явищем.

Аналіз антропонімів із закінченням на -цький, -ський на матеріалах Зборівського реєстру 1649 р., проведений мовознавцями, засвідчив, що ототожнювати більшість їхніх носіїв з поляками некоректно, оскільки аналогічні прізвищеві назви були однаково поширеними й в українському середовищі[63]. Натомість більш вірогідним показником є хрещальні імена, котрі, як правило, відносно достовірно вказують на конфесійну (й до певної міри етнічну) належність[64]. З реєстру, опублікованого Модзалевським, видно, що всі імена традиційно перебували в обігу в православному середовищі й мають канонічні календарні (Іоанн), прості календарні або народно-побутові форми (Іван, Андрій, Михайло, Самуйло, Федір, Фесько, Грицько). Виняток становить хіба що Константій (Константцій Крушельницкій). Більшість іменувань двочленні, прізвищеві назви в основному утворені від антропонімів (Яков Павловский, Гріцко Федорович, хоч трапляються й апелятиви – Попіл, Коробка, Лоза) та містять ім'я/прізвисько носія і родове прізвище/прізвисько або патронім. Тож етнічна належність їхніх носіїв не може трактуватися однозначно як неукраїнська. До-

---

* *У сучасній історичній антропонімії термін "прізвище" вживається переважно стосовно особових назв, що мали спадковий, незмінюваний характер і були офіційними іменуваннями з точки зору юридично-адміністративної практики. Витворення таких прізвищ в Україні, на думку мовознавців, припало на кінець XVIII – початок XIX ст., тож особові назви, що вживалися до цього часу, не були прізвищами в сучасному розумінні. Для визначення "домодерних" іменувань (т. зв. додаткових ідентифікуючих лексем) здебільшого послуговуються терміном "прізвищева назва". В нашому дослідженні ми використовуватимемо обидва поняття, вживаючи "прізвище" в його "староукраїнському", а не сучасному сенсі. Детальніше про це див.: Єфименко І. В. Українські прізвищеві назви XVI ст. – К., 2003. – С. 9–12.*

[59] *РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 404 зв.*

[60] *РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 361 зв. – 362.*

[61] *Модзалевский В. Л. К истории компанейских полков //Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 181–182. Оригінал присяжного списку див.: РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 648–649.*

[62] *За інформацією паралельних джерел, під командуванням Павловського знаходилося щонайменше 150 товаришів: АЮЗР. – Т. 13. – С. 176–177.*

[63] *Осташ Р. І. З історії дослідження "Реєстру Війська Запорозького 1649 року" //Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 576; Непокупний А. П. Культурно-історичні обрії "Реєстру Війська Запорозького 1649 року" //Там само. – С. 570.*

[64] *Дзира Я. Іван Вигівський як реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології //Конотопська битва 1659 року: Збірник наукових праць. – К., 1996. – С. 46, 52–56.*

сить упевнено можна твердити, що стосовно мовно-писемної практики Лівобережної України всі антропоніми є стилістично нейтральними й нормативними. Прізвище апелятивного типу Волошин, що могло походити від етноніма носія (волоха, мунтяна), очевидно, належало вже асимільованим з мовно-культурного погляду воякам, значно відрізняючись від оригінальних волоських іменувань (пор., наприклад, імена волохів, найнятих російським урядом у 1711–1714 рр.: Живан Шипрате, Каража Булгаре, Жига Вагаражанин)[65].

У загальних рисах аналогічна картина спостерігається в присяжних списках 1682 р. інших охотницьких полків – компанійського Іллі Новицького й сердюцьких Василя Івана та Андрія Ребриковського. Щоправда, через неуніфікованість протоколу роти мають різну інформативність, часто не досить високу. Так, якщо в полку Новицького до них внесено всю старшину від полковника до курінного отамана включно (що відповідає тодішній традиції, коли в присяжних ротах замість рядових товаришів підписувалися курінні урядники чи писарі), то в полку Ребриковського занотовано лише полкову й сотенну старшину, а в полку Івана – тільки імена старшин без прізвищ[66]. Всі без винятку імена, згадані в списках, належать до загально поширених в українській хрещальній практиці й мають побутові варіанти – Максим, Іван, Василь, Петро, Яков, Андрій, Михайло, Самуйло, Пасько, Ілляш, Кузьма, Гаврило, Кондрат тощо. У закінченнях прізвищевих назв переважають групи на -ко (8 у полку Новицького), -ич (3 у полку Новицького, 6 у полку Ребриковського) та -ий (2 у полку Новицького (Новицкий, Скаржинский), 3 – у Ребриковського (Ребриковский, Грановский, Козицкий)). Поширеними є також відапелятивні прізвища (Сербин).

Імена й прізвищеві назви полкової старшини, згадувані в наказах і реєстрах кінця XVII – початку XVIII ст., мають виразно українські сполучення: полкові осавули Іван Рубан, Іван Ковальчук[67]; обозні Прокіп Товкач, Петро Улізко[68]; писарі Леонтій Верховський, Роман Ананьєв[69]. Сотники Лук'ян Скребешенко, Іван Москаленко, Яків Конотоп, Іван Михайлович, Гордій Левченко, ротмістри Сава Безпалько, Василь Адамович[70], сотенні осавули Петро Блаватський, Ярема Головко, Яків Щербиненко[71], хорунжі Пасько Гриценко та Василь[72]. З-поміж курінних отаманів маємо відомості про Івана Близнюка, Івана Бородавку, Семена Родного, Івана Дужаненка, Корнія Чолганського, Івана Реліковського, Ілляша Ясченка, Прокопа Дроб'язка, Данила Малишенка[73]. Нарешті, імена рядових також свідчать про їхнє українське походження: Яким Третяк, Іван Шидленко, Семен Коритинський, Федір

■ Печатка компанійського сотника Гордія Левченка, 1690.

65 *Доклады и приговоры, состоявшиеся в Правительствующем Сенате в царствование Петра Великого. – СПб., 1892. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 294–298.*

66 *РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 642–643, 654–654 зв., 662.*

67 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14314, 14772.*

68 *Там само. – Спр. 14592, 14643.*

69 *Там само. – Спр. 14605; Материалы Военно-ученого архива... – Т. 1. – С. 714.*

70 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14481, 14485, 14486, 14504, 14508; Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – М., 1872. – Т. 1. – С. 312; Четыре документа к истории украинского козачества // КС. – 1905. – № 6. – С. 236.*

71 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14486, 14598.*

72 *Там само. – Спр. 14486; Документы Северной войны... – С. 128.*

73 *НБУВ, ІР. – Ф. 2. – Спр. 14578, 14628, 14644, 14486; Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – Т. 1. – С. 309.*

Король, Іван Кліщенко, Григорій Коджан, Ярко Коротченко, Григорій Колок, Федір Дереберко, Іван Білий, Яцько Веділо, Фесько Мороз, Михайло Москаль, Василь Нетяга, Кирил Дзиба, Карпо Ткач, Іван Івановський, Свирид Неребендя, Михайло Янушенко, Корній Семененко та ін.[74]

З періоду Північної війни збереглися відомості про затяги волохів на компанійську службу: 1707 р. з наявних у полку Танського 121 вояка 86 належало до "старого затягу", а 35 – до нового 1706 р.[75] Судячи з усього, їх було небагато і вони майже повністю розподілилися між полками Танського й, можливо, Малами, котрі в подальшому стали своєрідними осідками волоського й мунтянського товариства[76]. Біографічні дані самих полковників дозволяють припустити, що формування їхніх частин стало наслідком потужних міграційних хвиль з придунайських князівств: першої – в 1704–1706 рр., і другої – після подій Прутського походу 1711 р., обидві з яких супроводжувалися напливом молдавського дворянства і простолюду на землі Гетьманщини[77].

Вичерпну інформацію про склад охотницьких полків дають полкові реєстри початку – середини 20-х років XVIII ст., де абсолютна більшість антропонімів старшини й рядових так само мають українські композити: в полковій старшині – Прокіп Сидорченко, Іван Іванов, Тимофій Лопатинський, Стефан Нередерієнко, Федір Хорольський, Іван Чемерис, Гарасим Лук'янов; в сотенній – Остап Редька, Федір Нестеров, Павло Неверовський, Тонофа Шуличенко, Петро Кулаба, Іван Сухина, Іван Левенець, Василь Лаврінович, Андрій Безпалий, Іван Яковлєв; рядові – Семен Проценко, Євфім Бут, Василь Думенко, Семен Ігнатенко, Василь Конопенко, Іван Жадан, Артем Кучер, Василь Чуринов, Левко Михайленко, Трохим Чорній, Іван Красовський, Никита Хомович, Іван Богуш, Стефан Наконечний, Іван Чорномурец, Алєксєй Татарчук, Федор Щербина, Ігнат Лоза, Конон Онищенко, Алєксєй Попович, Савка Тимошенко, Яцко Ємченко, Лаврін Петров, Стефан Миколаєв, Афанасій Фесенко та ін.[78]

Рідко згадується в цей час про "людей полской нации", котрих до того ж важко однозначно ідентифікувати[79]. Так, зарахований в червні 1723 р. до компанійського полку Ковбаси "поляк" Антон Скринський ("ибо и прежде сего подобные тому в службу в охотницкие полки прийманы были"), був родом з Полоцького воєводства (білорус?), маючи при цьому родичів і знайомих у Корсуні[80].

Наведені вище міркування, звичайно, не розставляють всіх крапок над "і" та є, швидше, спостереженнями, що можуть передувати окремому спеціальному дослідженню ст-

---

74 *НБУВ. ІР. – Ф. 2 – Спр. 14166, 14186, 14319, 14377, 14380, 14388, 14427, 14432, 14486, 14491, 14511, 14525, 14526, 14541, 14549, 14584, 14598, 14635, 14638, 14643, 14647; Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 616; ПИБ. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 1050–1051; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 43; Стороженки. Фамильный архив. – Т. 6. – С. 37, 66; Четыре документа к истории украинского козачества... – С. 236.*

75 *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 4. – Спр. 67. – Арк. 1.*

76 *Частина волоського товариства могла потрапити до компанійських полків і до цього, разом із охотниками Палія, які переселялися на Лівобережжя. Відомо, що фастівський полковник давав притулок волоським громадам: Листи Івана Мазепи... – Т. 1. – С. 276.*

77 *Андріяш (Андрій Малама) "выехал" з Волощини та вступив на службу 1706 р.: Малама В. В. Род Малама. Родословная роспись. Семейный архив. Родословное древо. – Екатеринослав, 1912. – С. XXII. Антон Танський став полковником не пізніше 1704 р.: Лазаревский А. Антон Танский, полковник киевский (1712–1734 гг.) //КС. – 1894. – № 4. – С. 146–147.*

78 *НБУВ. ІР – Ф. 1. – Спр. 55692 (Лаз 41 5). – Арк. 293–309; ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 10–27 зв.*

79 *М. Яременко на прикладі студеїв і ченців київських монастирів указує на смислову амбівалентність цього терміну: Яременко М. Чернецтво київських чоловічих монастирів (1721–1740 рр.): спроба колективного портрета //КС. – 2001. – №6. – С. 48–50; його ж. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусії у XVIII ст. (постановка проблеми) //СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 130–134.*

80 *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 175. – Арк. 29; Спр. 860. – Арк. 6.*

носоціальної проблематики в Гетьманщині. У більш-менш значних, з кількісної точки зору, допливах до війська іноземців можна виділити кілька етапів. Перший, як було показано вище, припав на початковий період формування війська (60 – середина 70-х років XVII ст.) й пов'язувався зі службою "литви", волохів і меншою мірою поляків. При цьому варто зазначити, що волохи становили чи не наймасовішу групу іноземців у гетьманському війську й у попередні часи; їхня служба та посідання урядів у козацькій адміністрації сприймалися як досить звичне явище, а самі переселенці швидко асимілювалися. Тож не виключено, що до охотницьких полків потрапляли не тільки переселенці "першої хвилі", а й їхні нащадки. Наступний доплив (орієнтовно 1705–1706 рр.) спричинився затягами кількох волоських сотень на терени Польщі й Білорусії, коли в ході Північної війни наймані полки опинилися відірваними від звичних баз поповнення, і переселенням емігрантів з Придунав'я в 1704–1706 та 1711 роках.

Отже, основний масив найманців, які служили в Лівобережній Україні, переважно походив з етнічного українського середовища. Значною мірою цьому сприяла система комплектування війська, відокремлена, в силу геополітичного становища Гетьманщини, від західних ринків найманства. Ототожнення охотників із чужинцями та загальна зневага до них з боку населення мали, швидше, соціально-психологічні, ніж етнічні причини. В умовах домінування понять про військову службу як про шляхетний становий обов'язок (у першу чергу козаків), її переведення на грошові рейки розглядалося як принизливе ремесло суспільних покидьків. Крізь таку призму світобачення сприймали й описували службу найманців козацькі літописці та автор "Истории Русов". Не в останню чергу на ставлення до найманців з боку соціальних низів впливали й соціально-політичні суперечності, в яких жовніри виступали на боці панівних верств, після чого "народ не считал их даже соотечественниками"[81]. Пізніше, вже у XVIII ст., цьому могло сприяти існування в компанійських полках декількох волоських куренів, а також поодиноких вихідців з Правобережжя ("полской нации").

Чисельність війська. При підрахунках чисельності охотницького війська дослідники часто-густо стикались із значними труднощами, позаяк, за тогочасною традицією, вони іменувалися по прізвищах своїх полковників і, отже після заміни командира автоматично змінювали назву. Очевидно, що подібні проблеми виникали й у офіційному діловодстві, змушуючи писарів давати в документах пояснення на кшталт: "полк

[81] *Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. – К., 1875. – Вып. 1. – С. 32.*

конной Молчановской над которым ныне полковничествует Илья Новицкой"[82]. Суттєві ускладнення пов'язані також із тим, що в нашому розпорядженні немає більш-менш цілісного масиву фінансово-облікової документації. Реєстри укладалися лише для обрахунків жалування й стаційних виплат, що йшли на утримання охотників. На сьогодні подібні документи збереглися лише по полку Новицького та окремих його сотнях, тоді як решта, найімовірніше, загинула разом із архівами центральних установ Гетьманщини в 1708–1709 рр. Свого часу В. Дядиченко запропонував вираховувати кількість полків через переліки царських подарунків, виданих українській старшині протягом 1677–1699 рр., де вказувалася кількість охотницьких і городових полковників. З цього випливало, що протягом вказаного періоду існувало 7 сердюцьких і компанійських полків, до яких, вважаючи 8-м полком, іноді не зовсім правомірно додавали гетьманську надвірну хоругву І. Ростковського[83].

Як бачимо, ці висновки стосуються досить обмеженого періоду історії охотницького війська й носять надто загальний характер, не даючи уявлення ані про співвідношення охочепіхотних і охочекомонних частин, ані про абсолютну чисельність охотницького війська. Зокрема, виведення останньої з простого встановлення кількості частин, як це пропонував В. Дядиченко, не уявляється можливим, оскільки відомо, що їхній приписний склад був не однаковим і далеко не завжди підлягав обліку. На нашу думку, більш продуктивним є встановлення конкретного числа найманців, що дозволить ґрунтовніше розкрити процес еволюції охотницького війська, повніше осягнути масштаби й характер його участі в бойових діях.

Зокрема, в перші роки існування охотницького війська в джерелах згадуються 3 наймані полки: кінні – Андрія Муранка, Михайла Кіяшка та піший полк Петра Воронила[84]. Прибулі до Москви в травні 1669 р. члени українського посольства розповідали, що "послал де гетман казаков охотников конных с 1000, да пеших с 2000 человек и больши, под Ромен", маючи на увазі полки Кіяшка та Воронила. Окрім них, ще один кінний полк (Муранка), чисельність якого невідома, діяв на північно-західних кордонах Гетьманщини. Навіть припустивши, що він нараховував від 500 до 1000 чоловік (оптимальна чисельність для кінної частини того часу), можемо твердити, що загальна кількість найманців у 1669–1672 рр. становила 3,5–4 тис. чоловік.

Про кількість найманців у відновленому І. Самойловичем, попри заборону Конотопських статей 1672 р., полку А. Муранка в джерелах жодних відомостей не міститься. На-

---

82 *Часто це вводить в оману й сучасних істориків. Так, В. Заруба виділяє як окремі сердюцькі полки "Герасима" та "Василенка", хоча насправді йдеться про один і той самий полк Герасима Василевича, котрий в одному випадку згадувався під іменем, а в іншому – під прізвищем полковника: Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 111–112. Пор.: Листи Івана Мазепи. – Т. 1. – С. 146, 364, 369.*

83 *Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 442–444.*

84 *АЮЗР. – Т. 8. – С. 190, 202, 205, 260, 271; Т.9. – С. 69, 75, 81. 161, 327, 662. 674, 751; ИМР. – Ч. 1. – С. 207; Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 119, 132.*

томість відомо, що полк Анастаса Черкеса, що був сформований дещо пізніше, налічував 800 компанійців[85]. Очевидно, що після поголовного їх знищення турками в обложеному Ладижині влітку 1674 р. в Гетьманщині певний час охотних частин не існувало взагалі. Лише з переселенням на Лівобережжя затяжних і козацьких полків Ханенка та Дорошенка розпочався процес відновлення. В інструкції посольству, відправленому в березні 1677 р. до Москви, Самойлович просив царя вислати гроші, щоб забезпечити "пехоту ту охочюю полков трех, в которых полтрети тысячи... и конной четвертый полк охочей же, 500".

Разом з тим, у найбільш значних тогорічних боях згадується 7 охотницьких полків (не рахуючи найманого надвірного війська): сердюцькі – Данила Жеребиловського, Герасима Василевича, Петра Кожуховського, Данила Рубана, Герасима Ясликовського й компанійські – Іллі Новицького та Якова Павловського. Зокрема, сердюцькі частини Василевича та Кожуховського, виряджені для посилення чигиринської залоги, нараховували "с полпяты тысечи людей". У самій фортеці перед початком бойових дій перебували охочепіхотні полки Ясликовського та Рубана, чисельність яких невідома. У складі головних сил знаходилося 1000 сердюків полковника Жеребиловського та компанійці Новицького й Павловського. У своєму донесенні в Москву про них писав дяк І. Леонтьєв: "а при гетмане Иване Самойловиче войска тысяч с двадцать... да кампанейщиков его с 1000 человек, да сердюков тожь число"[86]. Отже, кількість найманців у 1677 р., за дуже приблизними підрахунками, дорівнювала щонайменше 3,5 тис. чоловік піхоти й кінноти. Однак під впливом постійних переходів найманих частин з Правобережжя чисельність війська невпинно зростала. Вже в ході безпосередніх приготувань до кампанії 1678 р. Самойлович, інформуючи царського резидента В. Тяпкіна, згадував про затяжні полки, "которых ныне будет 4 тысячи, кроме конницы, и тех тысячи с 2"[87]. Таким чином, чисельність охотницького війська, об'єднаного в 5 піхотних і 2 кінних полки, в другій половині 70-х – на початку 80-х років XVII ст. становила близько 6 тисяч чоловік.

Наведені вище дані списків роздач царського жалування кінця XVII ст. щодо 7 охотних полків підтверджуються листами Мазепи до князя Голіцина з лютого–березня 1688 р. В них, зокрема, перераховано 3 компанійські (Іллі Новицького, Григорія Пашковського, Михайла Кузьмовича) та 4 сердюцькі (Стефана Яворського, Герасима Василевича, Яреми Андрієвича й Петра Кожуховського) полки[88]. Втім, вирахувати бодай приблизну кількість найманців у них практично немож-

■ **Лист компанійського полковника Григорія Пашковського до Івана Мазепи, 1694.**

[85] *АЮЗР. – Т. 12. – С. 4.*

[86] *Там само. – Т. 13. – С. 274.*

[87] *Там само. – С. 40–41, 527, 592–593.*

[88] *Листи Івана Мазепи... – Т. 1. – С. 122–123, 146. Згадана тут же "компанея Гордиціна" – не окремий полк, а польова ватага компанійського сотника Гордія Левченка з полку Новицького (НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14504).*

Лист сердюцького полковника Петра Кожуховського до Івана Мазепи, 1691.

ливо, оскільки лишається невідомою чисельність окремих полків. Відсутні також відповідні дані й за найближчі роки.

Не менш складно говорити про загальну чисельність охотницького війська після вступу Гетьманщини до Північної війни, оскільки полки на довгий час відривалися від звичних джерел поповнення, а процес їхньої доукомплектації проходив не так рівномірно, як у попередні часи, до того ж не завжди відбиваючись у документах. У розпису жалування старшини українських формувань, що брали участь в кампаніях 1701–1702 рр., названо 6 компанійських і сердюцьких полків[89]. Однак ця цифра видається занадто малою з огляду на те, що в останньому десятиріччі XVII ст., за даними джерел того самого типу, в Гетьманщині існувало щонайменше 7 охотних полків[90]. У листі до боярина Головіна (серпень 1703 р.) Мазепа надіслав відомості про дислокацію всіх наявних на той час охотних полків: 2 компанійських (800 чол.) були направлені до Пропойська, один компанійський і два сердюцьких (2000 чол.) знаходилися при гетьмані, ще один комонний був на вимогу царя виправлений на Дон[91]. Два кінні полки, точну чисельність яких тут не вказано, могли нараховувати щонайбільше по 600 чол. кожен, отже, загальна кількість найманців могла становити від 3,5 до 4 тис. чол.

Наступна, "найцільніша" група даних щодо чисельності найманців припадає на період мазепинського виступу. Протягом 1708 р. в документах постійно згадуються назви 10 частин: компанійських – Гната Галагана, Юрія Кожуховського, Антона Танського, Андрія Малами, Федора Степановича, сердюцьких – Якова Покотила, Гаврила Бурляя, Максима Самойловича, Дмитра Чечеля та якогось Дениса (Синиці?)[92]. Ці відомості додатково підтверджуються відповіддю української старшини, складеною для Малоросійської колегії в серпні 1722 р., у якій зазначено, що "сердюков за бивших гетманов для службы государевой било пять полков, компанейцов також пять полков". Реметвуючи на те, що всі документи щодо загальної чисельності найманців "за изменником Мазепою увезени и пропали", урядовці не могли визначити точну чисельність усього війська, бо "били оные полки один против другого комплектом неравни"[93].

Отже, спробуємо підрахувати їхню чисельність. Сердюцькі полки (4 полки – Дмитра Чечеля, Якова Покотила, Максима Самойловича й Дениса), сконцентровані в Батурині, очевидно, налічували біля 1,5–2 тисяч[91]. Разом із гетьманом у королівському таборі перебували 3 компанійські полки – Юрія Кожуховського (500 чол.), Гната Галагана (за різними оцінками від 500 до 1000 чол.) й Андрія Малами (останній

---

[89] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – № 228 м(97). – Арк. 114.*

[90] *ИМР. – Ч. 2. – С. 14–22: Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – М., 1872. – Т. 1. – С. 99, 321, 334.*

[91] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1325. – Арк. 1–2 зв.*

[92] *Крман Даніел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). – К., 1999. – С. 36.*

[93] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – №55585 (Лаз 41 5). – Арк. 13.*

фігурує в джерелах як Андріяш) (150 чол.)[95]. Ще один сердюцький полк (Гаврила Бурляя), що налічував 800 чоловік, стояв залогою в Білій Церкві[96]. Чисельності ще двох компанійських полків (Антона Таиського й Федора Степановича) ми точно не знаємо, однак навряд чи вона перевищувала 1000 чол. Таким чином, загальна чисельність найманого війська на цей час дорівнювала 5–5,5 тис. чол.

Особливо тяжкими виявилися втрати, яких наймани зазнали в ході повстання Мазепи. Частина вояків була знищена в ході бойових дій 1708–1709 рр., частина пішла разом із гетьманом у вигнання. Організаційну єдність зберегли лише ті полки, котрі присягнули на вірність Петру I й Скоропадському. Зокрема, з 10 колишніх полків у Лівобережній Гетьманщині залишилося 4: 1 сердюцький та 3 компанійських. На жаль, точну чисельність залишків війська в цей час встановити важко. Докладні відомості про неї збереглися тільки стосовно другої половини 20-х років XVIII ст., коли російський уряд вдався до ретельного обрахунку жалування й стаційних виплат, готуючи поступове скорочення частин, за "которыми ныне службы никакой нет". Зведені цифри, одержані після перепису на "генеральном смотре" в Глухові в листопаді 1726 р., наведені нами у таблиці[97]:

☐ **Чисельність охотницького війська в 1726 р.**

Назва полку	Чисельність чол.
Сердюцький Бурляя	*248*
Компанійський Чечюка	*359*
Компанійський Ковбаси	*100*
Компанійський Тонконога	*277*
Разом	*984*

Підсумовуючи наведені кількісні показники, зауважимо, що гетьманам так і не вдалося істотно збільшити охотницьке військо (до першої чверті XVIII ст. воно нараховувало 7 тис. чоловік, у той час як чисельність козацького дорівнювала 30 тис.). На його кількість впливали особливості системи комплектування, які разом з усталенням соціальної структури суспільства й зміцненням міжстанових бар'єрів перешкоджали приливу до нього добровольців з числа особисто вільних прошарків населення. На межі XVII–XVIII ст. це призвело до звуження соціальної бази найманства й стагнації чисельності війська. Після відчутних втрат, яких воно зазнало в Північній війні, та знищенні більшості полків, що підтримали повстання І. Мазепи, кількість охотних частин лишалася майже незмінною аж до реформи 1726 р., у результаті якої було скасовано останній сердюцький полк, а з 3-х компанійських

---

94 *Там само. – Ф. 8. – №1802. – Арк. 72 зв.; ПИБ. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 1050: Глухів і Лебедин. 1708–1709. Подав О. Грушевський //ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т. 92. – С. 61.*

95 *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 886, 980, 985, 1046.*

96 *Там само. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 710.*

97 *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 10–27 зв.*

ських утворено 2. Іншу групу причин, як уже зазначалося, становила економічна слабкість гетьманського правління.

Особливо невтішно виглядає порівняння цих даних із розвитком постійних армій у тогочасній Європі. Якщо в останній чверті XVII ст. держави з розвинутим фінансовим господарством і бюрократичним апаратом мали змогу утримувати в мирний час армії чисельністю 30–70 тис. чоловік (Швеція, Священна Римська імперія, Бранденбург), то на початку наступного століття їхня чисельність сягала вже 100–150 тис. чол.[98] Безумовну першість серед них трималa французька монархія, дозволяючи собі в найспокійніші роки мати в гарнізонних і польових полках 138 тисяч чоловік, а під час війн – близько 400 тис.[99] Найближчі сусіди Гетьманщини обмежувалися досить невеликими найманими контингентами. Наприклад, Річ Посполита після закінчення війни з турками в 1699 р. виділяла гроші на 12 тис. чол. коронного та 6 тис. литовського війська. Їхня чисельність збільшувалася в період козацьких війн і "Потопу", не перевищуючи проте на початку XVIII століття 90 тис. чол.[100] Московська держава, де комплектування шляхом найму не прижилося, мала змогу постійно утримувати в солдатських і стрілецьких полках до 70 тис. чоловік. Щоправда, вже після реформ Петра I польова російська армія нараховувала понад 60 тис. чол.[101] В перебігу цілої серії війн за переділ сфери впливу, котрі розгорнуться на початку XVIII ст., держави з "мікроарміями", подібні до Гетьманщини й Речі Посполитої, вже не могли розраховувати на здобуття вирішальних успіхів. На них чекала доля спочатку військових, а згодом і політичних аутсайдерів.

3.2. Особливості управління та внутрішньої структури

Питання про управління збройними силами гетьманату наразі не поставлено в українській історіографії як самостійна проблема. Дослідники, що торкалися її опосередковано, зупинялися лише на функціях генеральної та полкової старшини у військових питаннях. При цьому на детальний розгляд управлінських повноважень і компетенцій здобулася власне перша група урядників – генеральних обозних і осавулів, діяльність яких, у порівнянні з іншими старшинами (наприклад, писарями чи суддями), була більною мірою пов'язана з арміею. Розмежування функцій між ними ґрунтувалося на керуванні різними сферами організації та забезпечення діяльності збройних сил – матеріальної (генеральний обозний) та власне

---

[98] *Parker G. The 'Military Revolution' 1560–1660 – a Myth //Journal of Modern History. – 1976. – Nr. 6 (48). – P. 206.*

[99] *Lynn J. The Growth of the French Army during the Seventeenth Century //Armed Forces and Society. – 1980. – Nr. 6. – P. 576.*

[100] *Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny Północnej (1700–1717). – Warszawa, 1965. – S. 75–76.*

[101] *Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958. – С. 41–42.*

бойової, адміністративної (генеральний осавул), а також різними родами війська (як відомо, обозний опікувався станом артилерії, а осавул – головне піхоти й кінноти). Втім, як такого поділу на роди війська в гетьманській армії, котра складалася з формацій, відмінних між собою юрисдикційною належністю, становим походженням і місцем в службовій ієрархії, не існувало. Звідси виникає питання, у який спосіб ці повноваження поширювалися й, зокрема, на наймане військо.

Управління військом. Загальне керівництво охотницькими полками належало особисто гетьману. Він номінував полковників і старшин, призначав стації, сплачував жалування тощо. Як свідчать джерела, під час бойових дій безпосереднє управління полками могло доручатися генеральному осавулу або наказному гетьману. Так, при відбитті татарських нападів на Лівобережжя взимку 1679–1680 рр. групи компанійських полків очолювалися наказним гетьманом Семеном Самойловичем[102]. Під час посольства Мазепи до Москви у вересні 1689 р. інформацію про внутрішній стан охотних полків, їх пересування й охорону кордонів було зосереджено в генерального хорунжого Івана Ломиковського, хоча формально наказним гетьманом був Михайло Вуяхевич[103]. При облозі Азова в 1696 р. компанійцями й сердюками командував призначений наказним гетьманом чернігівський полковник Яків Лизогуб[104].

Однак є всі підстави вважати, що належність найманців до компетенції саме генерального осавула мала більш регулярний характер, стосуючись як воєнного, так і мирного часу. В березні 1675 р. загонами козаків і охотників, що відбивали набіги татар на Лубенський полк, командував генеральний осавул Іван Лисенко[105]. На початку 1692 р. "Гетман послал в поход Генералного Ясаула Андрея Гамалея с компанею Рутковского, да с нимъ же конных сердюков триста человек, и велел с ним же быть Полковнику Киевскому, Переяславскому, Нежинскому и Пашковскому Лубенскому"[106]. В 1711 р. компанійським полком Тонконога, висланим у складі гетьманського корпусу на Правобережжя, командував генеральний осавул Стефан Бутович[107]. Опріч цього, генеральні осавули часто порядкували найманими частинами в силу своїх постійних обов'язків, шикуючи їх до бою в лавах гетьманського війська або організовуючи пересування й забезпечення[108]. За спостереженнями Л. Окиншевича, саме генеральним осавулам гетьмани делегували права управління й контролю за охотницьким і надвірним військами, що часто виступали невіддільно одне від одного[109]. Під час Другого Чи-

[102] *АЗР. – Т. 5. – С. 157–158, 160–162.*

[103] *Листування І. Ломиковського з І. Новицьким, а також розпорядження генерального хорунжого див.: НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 13960, 13961, 13963, 13964; Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992. – С. 43.*

[104] *Літопис Самовидця. – С. 157; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 196–197; Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. – Харків, 1930. – С. 372–373.*

[105] *АЮЗР. – Т. 12. – С. 85.*

[106] *Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини... – Ч. 2. – С. 196. Після першого Кримського походу наприкінці 1687 р. охотницькі полки разом з іншими військами гетьманського регіменту, призначеними для захисту від татарських набігів, було розподілено на 3 чати, командували якими Ілля Новицький, переяславський полковник Думитрашка Райча та генеральний осавул Вуйца Сербин (Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – С. 100). Див також інші випадки: Листи Івана Мазепи. 1687–1691. – К., 2002. – Т. 1. – С. 217 (1688 р.).*

[107] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 55692. – Арк. 293.*

[108] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 640*

[109] *Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини... – Ч. 2. – С. 195–196.*

гиринського походу 1678 р. на генерального осавула Леонтія Полуботка покладався контроль над укріпленням Чигирина й переправленням туди козацьких і сердюцьких частин[110]. У липні 1701 р. генерального осавула Івана Скоропадського було вирядженo до Пскова "з деньгами и с платьем, с сукнами за прошлой год заслуженой компаніи и сердюкам"[111]. Так само роздаванням жалування найманцям Мазепи на квартирах у Гадячі в липні 1709 р. опікувався генеральний осавул Дмитро Максимович[112]. Все це вказує на значно ширше коло повноважень генеральних осавулів щодо охотницького війська, ніж просто ситуативне керування окремими полками. Очевидно, практика опосередкованого управління гетьманом найманими полками через генерального осавула зводилася не тільки до управління ними в походах, але й організації матеріально-технічного постачання й була перенесена з Правобережної Гетьманщини, де подібні прецеденти фіксуються вже за правління Дорошенка.

Разом із тим, така система не забезпечувала достатньої централізації в управлінні, оскільки інститут генеральних осавулів продовжував обмежуватися владою гетьмана, а пізніше Генеральною військовою канцелярією й російськими владними установами, сфери компетенції яких фактично не були розмежованими. Ця ситуація для останньої чверті XVII ст. дуже добре ілюструється розпорядчими документами, що надсилалися до компанійського полку Новицького. Акти стосовно адміністративного, господарського й військового життя полку виходили переважно від гетьманського правління, лише в окремих випадках згадуючи генеральних старшин або військових канцеляристів як виконавців розпоряджень. Таким чином, генеральні осавули не виступали чинними командувачами найманого війська, залишаючись на рівні виконавців гетьманських доручень, позбавлених адміністративної ініціативи.

Подібний стан речей зберігався упродовж першої чверті XVIII ст. аж до гетьманування Данила Апостола, коли опікування нечисленними, як на той час, компанійськими полками було остаточно ввірено генеральним осавулам і бунчужним. Протягом 50–60-х років, поряд із наглядом за жолдацькими ротами й надвірною хоругвою, їм надавалося право безпосередніх зносин з Генеральною військовою та Скарбовою канцеляріями з питань адміністративного й господарського управління охотницькими полками й видання на адресу їхніх командирів відповідних розпоряджень[113].

Неузгодженим питанням у системі управління охотницьким військом було співвідношення повноважень найманих

---

[110] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 549.*

[111] *Окиншевич Л. Вказ. праця. – Ч. 2. – С. 196*

[112] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 1802. – Арк. 70 зв.*

[113] *Окиншевич Л. Вказ. праця. – Ч. 2. – С. 196–197; Про характер вирішуваних ними питань див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1255. – Арк. 3; Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 1–6.*

і козацьких полковників. Причиною цього можна вважати невизначеність взаємного статусу перших і других у загальновійськовій ієрархії Гетьманщини. На практиці це означало, що у випадках, коли в похід виходив відділ війська, укомплектований і найманцями, і козаками, липалася невирішеною проблема службового старшинства між реєстровими й охотницькими полковниками. Як було показано вище, гетьманське правління зробило спробу розв'язати цю дилему шляхом запровадження посади генерала охочепіхотного строю, але новація з цілого ряду причин так і не прищепилася.

Пояснення цьому треба шукати не тільки в контекстуальній площині, але й у царині свідомості. Її специфіку найвиразніше демонструє спосіб мислення тогочасного воєначальника, базований на народжених ще за Середньовіччя традиціях і принципах "доброї поради", "совѣтного поступованя". Вірність їм, що виключала відсепарування управлінських функцій охотницької старшини від реєстрової, чітко засвідчує видана І. Мазепою напередодні казикерменського походу 1690 р. "Информацiя Пану Илiи Новицкому, полковникови комонному, якъ маетъ справитися въ поступкахъ военнихъ". Разом із найманцями участь у рейді мали взяти козаки Палія, а також Переяславського й Лубенського полків. У заключній частині документа, який застерігав особисті повноваження Новицького, зокрема, йшлося: "Тутъ докладаемъ, не тылько радячи, але и велцѣ просячи, жебы старшiи надъ тымъ войскомъ будучiи не розныlися для своихъ приватъ мыслями своими, и одинъ надъ другого чести своее не преносили, але сполною братерскою вяжучися любовью, цирымъ совѣтомъ дѣло тое Божое и монарше орудовали, уходячи того, жебы, уховай Боже, чрезъ нелюбовъ и чрезъ нещирость не приiшолъ въ порушенье порядокъ, походу тому належитый, а за тымъ и скутокъ въ надѣи нашой будучiй не обылъбыся"[114].

Відсутність єдиноначальності, чи точніше своєрідний службовий паритет в середовищі старшини є промовистим свідченням домінування старих засад військового управління й субординації. А з початком Північної війни загальний дрейф української політики Москви багато в чому спричинився до поступової втрати гетьманатом контролю над польовим управлінням своїми військами на користь російських воєначальників[115].

Внутрішня структура. Ще до моменту свого об'єднання в окреме військо, затяжні полки мали поділ за родами війська – піхоту (сердюцькі полки або охочепіхотні) й кінноту (компанійські або охочекомонні). Кількісне співвідношення

[114] *АЗР. – Т. 5. – С. 236.*

[115] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Паз 1). – Арк. 16 зв.; Ф. 8. – Спр. 235. – Арк. 164.*

між ними протягом останньої чверті XVII ст. не зазнавало суттєвих змін, весь час складаючись на користь піхоти. Навесні 1669 р. у двох компанійських полках перебувало до 1500 чол., тоді як у єдиному на той час піхотному – 2000[116]. Упродовж 1672–1676 рр. охотники, внаслідок невизначеності свого статусу і важких бойових втрат, взагалі не мали сталої чисельності. За цей час ми маємо згадки лише про кінні полки.

Домінування піхоти знов стає реальністю після масових переходів найманих формувань з Правобережної України середини 70-х років. При обороні Чигирина в 1677 р. в гетьманській армії було 7 охотних полків, з яких 2 – компанійські (28,5%), 5 – сердюцькі (71,5%). Наступного року чисельність кінноти дещо зросла, втім, не змінивши загальної ситуації. Самойлович, інформуючи царського резидента про стан полків, писав, що їх "ныне будет 4 тысячи, кроме конницы, и тех тысячи с 2"[117]. Таким чином, піхота, становлячи від 60 до 80% загальної кількості найманців, утворювала основу війська.

Спеціальних штатів в організації війська не існувало. Найвищою тактичною й адміністративно-господарською одиницею в ньому виступав полк, про склад і структуру якого ми можемо судити головне з нечисленних реєстрів. Найперші з них навіть не є реєстрами у власному розумінні – це переліки полкової й сотенної старшини, що містяться в присяжних книгах Війська Запорозького 1676 та 1682 рр.[118] На жаль, до них внесено далеко не всі наймані частини, а в наявних відсутні списки рядових охотників; зі старшини перераховані лише ті, що склали присягу на момент свого перебування при полку. При всій своїй лапідарності тексти присяг ("роти") все ж таки дають більш-менш повне уявлення про загальну структуру полків і номенклатуру їхніх чинів.

В головних рисах вона збігалася з реєстрово-козацькою. Полк – основна військово-адміністративна одиниця – складався з сотень, що в свою чергу поділялися на курені. У джерелах другої половини XVII – початку XVIII ст. паралельно з назвою "сотня" також вживалися "рота" (в піхоті й кінноті) й "хоругва" (виключно в кінноті)[119]. Менш окресленими з точки зору чисельності й статусу одиницями були "компанії" та "ватаги". Швидше за все, так називалися відповідно сотні й курені.

Загальна чисельність полку могла бути різною і здебільшого залежала від справності поточного доукомплектування. Постанови Глухівських і Коломацьких статей, що приписували мати в охотницькому полку 1000 чоловік, як випливає з реального стану найманих частин, не грали жодної регулюючої ролі. У відповідях на пункти, надіслані з Малоросійської колегії у серпні 1722 р., українська старшина зазначала,

---

[116] *АЮЗР. – Т. 8. – С. 162.*

[117] *Там само. – Т. 13. – С. 40–41, 527, 592–593.*

[118] *Реєстр полку Якова Павловського, опублікований В. Модзалевським, теж не є типовим реєстром, а одним з варіантів присяжної "роти", виконаної в тому ж таки 1682 р.: Модзалевский В. К истории компанейских полков //Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 180 – 183.*

[119] *"Рота" (з нім. Rotte > з лат. rota) буквально – "коло осіб", "почт" (дискусії довкола походження й семантики терміна можна знайти в: Grabarczyk T. Piechota zaciężna Królewstwa Polskiego w XV wieku. – Łódź, 2000. – S. 38). В тогочасних російських перекладах гетьманських листів замість слова "хоругва" часто вживалося буквалістичне "знамя" (АЮЗР. – Т. 13. – С. 176–177, 234, 248).*

що охотницькі полки були "един против другого комплектом исравни..., однак ниже шестисотного числа козаков в оних небило"[120]. Окремі частини, які мали приписний склад менший від середнього, існували недовго, зливаючись з іншими[121].

Традиційно піхотні полки були більшими за кавалерійські, що відбивало загальну різницю в засадах організації цих двох родів війська: з практичної точки зору використання й утримання кінних формувань вимагало їх відносно невеликої чисельності, тоді як у піхоті – навпаки, більша кількість вояків забезпечувала ефективніше застосування їх у бою. Так, навесні 1677 р. компанійські полки Новицького й Павловського налічували відповідно 500 і 150 вояків[122]; полк Галагана в 1708 р. за різними оцінками – від 500 до 1000 чол.[123]; полки Степановича та Пашковського, що перебували протягом 1700–1702 рр. у Ліфляндії, параховували по 500 чол. кожен. У сердюцьких полках Кожуховського й Василевича, направлених для посилення чигиринської залоги, разом було "полняти тысечи людей". Полк Чечеля при обороні Таванська складався з 500 чоловік[124]. Приблизно таку саму чисельність мали в 1700 р. полки Чечеля та Шульги[125]. Частини Покотила та Самойловича в битві під Кльоцьком 1706 р. налічували по 600 чол.[126]

Однак різнобій у чисельності залежав не тільки від роду війська, він був зумовлений браком стабільних джерел поповнення, відсутністю штатів при формуванні. На кількісний склад полку істотно впливали два чинники: бойові втрати й рівень дезертирства. Ще на початку 80-х років гетьманське правління через фінансові труднощі не могло відновити їхню довоєнну чисельність, констатуючи, що після Чигиринських походів "те полки зостали умалены".

Кількість особового складу катастрофічно зменшилася в перші роки Північної війни, коли полки через відірваність від традиційних баз постачання несли втрати від голоду й хвороб, не маючи можливості приймати поповнення. Відпускаючи в березні 1702 р. в Україну компанійські полки Степановича й Пашковського, командувач російського корпусу генерал-фельдмаршал Б. Шереметєв зазначав, що обидва вони параховували 570 чол., втративши майже половину початкового складу[127]. Величезні втрати понесли компанійські та сердюцькі полки з корпусу Д. Апостола в "Кльоцькому погромі" у квітні 1706 р., коли "едны трупом там же пали, а другие в полон досталися, а третии розбеглися, и любо еще тое расположенное войско совершенно неприслялося и число (загиблих. – О. С.) в баталеи людей подлинно неизвестно"[128]. Некомплект найманих полків в ході Північної війни зробився хронічним явищем[129].

---

[120] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 55585 (Лаз 41 5). – Арк. 13.*

[121] *АЗР. – Т. 5. – С. 140.*

[122] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 140, 176–177.*

[123] *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 358; Вып. 2. – С. 1041.*

[124] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 1314.*

[125] *Материалы Военно-ученого архива Главного штаба... – Т. 1. – С. 64, 69, 77; Бантыш-Каменский Д. История Малой России... – С. 564.*

[126] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 6960. – Арк. 13 зв.; ПИБ. – Т. 4. – Вып. 2. – С. 862.*

[127] *Материалы Военно-ученого архива Главного штаба... – Т. 1. – С. 64, 69, 77; Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала... графа Бориса Петровича Шереметева. – М., 1778. – Ч. 1. – С. 87; Бантыш-Каменский Д. История Малой России... – С. 564.*

[128] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 6960. – Арк. 2–2 зв.*

[129] *Пор.: Материалы Военно-ученого архива Главного штаба... – Т. 1. – С. 69; ПИБ – Т. 8. – Вып. 2. – С. 1050.*

Характеризуючи стан найманого війська після подій 1708-1709 рр., українська старшина писала до Малоросійської колегії: "...А за покойного гетмана Скоропадского полки сердюцкие и компанейские зостали умалени для того, что едни во время нашествия на Малороссийской край неприятелского шведского врозь розбежались, а другие поумирали, а толко осталось з компанейских полков три, а з сердюцких полков один толко одержался полк Бурляев в котором всего пехотного товариства опроч старшини нине на лице 320" чоловік[130]. За даними спеціального "ведения", складеного Генеральною військовою канцелярією, напередодні реформи охотницького війська восени 1726 р., сердюцький полк Бурляя налічував 248, компанійський Топконога – 277, Ковбаси – 100, Часника – 359 чоловік[131].

Ще одним фактором, що впливав на комплектність охотницьких полків, було дезертирство. На рубежі XVII–XVIII ст. втечі з війська можна розглядати як своєрідну данину "духу вольності" в середовищі найманців, котрі звикли міняти місце служби, переходячи цілими "ватагами" з одного боку Дніпра на інший[132]. У 1685 р. компанійський полковий осавул І. Рубан "скрыто" тримав під Чигирином кілька застав, що мусили перехоплювати полчан, які "пошли на своеволю"[133]. Дезертирству сприяли не тільки зазивні листи правобережних гетьманів чи польських регіментарів, але й підбурювання "людей лозних", волоцюг і злодіїв, котрі потрапляли в полкові компути[134].

Іншу групу причин складали незадовільні умови служби – затримки жалування, погане харчування тощо. Від них однаково потерпали всі найманці, однак найбільше – піхота, котра в силу специфіки служби не мала постійної змоги розживатися трофеями та продовольством. За інформацією полковника Чечеля, і без того "малий компут войска" Таванської фортеці, блокованої татарами взимку 1696–1697 рр., весь час зменшувався через зимову негоду й нестачу продовольства. Частина його сердюків навіть після роздачі жалування, "плату побравши повтѣкали"[135]. Незвичність театру воєнних дій, вороже ставлення місцевого населення й важкі умови служби далися взнаки в ході кампаній 1701–1707 рр. Дезертирство в гетьманських полках, котрі "презрев тое свою службу и радение, а нашу государскую к себе милость, от регементарев своих отлучились и в домы свои не пошли, а пристали к другой стороне", стало причиною видання спеціальної царської грамоти від 9 січня 1702 р., зверненої до перебіжчиків[136]. Нарікаючи на бідування компанійців, котрі забезпечували поштові маршрути на Правобережній Україні, полковник Марко Леонович писав до канцлера Головкіна в січні 1707 р.,

---

[130] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 55585 (Лаз 41 5). – Арк. 13.*

[131] *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 14а, 15а зв., 22 зв, 27.*

[132] *Дополнения к актам историческим. – СПб., 1869. – Т. 11. – С. 76.*

[133] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14404.*

[134] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14186.*

[135] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1089. – Арк. 1–1 зв.; Спр. 1063. – Арк. 1.*

[136] *ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 4. – С. 183–184.*

[137] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 4. – Спр. 61. – Арк. 1.*

[138] *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 1050.*

[139] *За даними присяжних списків 1682 р., у компанійських полках Новицького та Павловського було відповідно 3 і 4 сотні, а в сердюцьких Ребриковського та Іванея – 6 і 5 (РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 642–643, 648–648 зв., 654–654 зв., 662).*

[140] *Складено за: ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 10–27. При підрахунках компанійських сотень враховано також молодиків.*

"же згола самъ с коровамы остануся; козаки усѣ розойдутся от такой незносной бѣды"[137]. Паренті, численними втечами позначалися події осені 1708 р. під час переходу Мазепи на бік Карла XII, коли найманці опинилися немов між двох вогнів, шукаючи вже не стільки матеріальних вигод, скільки елементарного порятунку в кривавому вирі репресій і розправ. Допитуваний у грудні 1708 р. сердюк Корній Семенешко оповідав дякам Посольської похідної канцелярії про залишки 4-х полків, котрим пощастило врятувалися після взяття Батурина ("в тех де четырех полках сердюков, част он, что и трехсот человек не будет"): "уговорились было их, сердюков, бежать к войску царского величества человек с тридцать, токмо учинити было им того невозможно, потому что стоят в Гадяцком замку на караулах нивсды"[138].

Звичайно в сердюцькому полку було 6–10 сотень, а в компанійському від 3 до 5[139]. Встановити їхню точну кількість для останньої чверті XVII ст. наразі не уявляється можливим. Можна лише припускати, що в компанійців вона сягала 100–120 чоловік, тоді як у сердюцьких полках могла бути значно більшою – до 200. Згідно з переписами війська 1726 р., сотні в компанійських полках Тонконога й Часника налічували від 70 до 110 чол., а в сердюцькому Бурляя – від 30 до 60 чол.

□ **Чисельність сотень в охотницьких полках 1726 р.**[140]

Назва полку	Кількість товаришів у сотнях				
	1	2	3	4	5
Сердюцький Бурляя	*42*	*44*	*44*	*28*	*61*
Компанійський Часника	*43*	*74*	*109*	-	-
Компанійський Ковбаси	*60*	*44*		—	—
Компанійський Тонконога	*94*	*66*	*94*	*74*	-

Полки, сотні й курені наприкінці XVII ст., відповідно до традицій, іменувалися за прізвищами командирів або, в рідкісних випадках (це стосувалося здебільшого куренів), за національною приналежністю охотників (наприклад, "грицкувский курень", "сотня гордієва", "волоський курінь" тощо)[141]. Діловодні назви могли мати по декілька відмін, що часом ускладнює ідентифікацію та розрізнення полків. Зокрема, назва могла утворюватися не від прізвища полковника, а від імені – "Максимов полк" (сердюцький Максима Самойловича), "Федьков" (компанійський Федора Степановича). Цікаво, що в 1716–1726 рр. кінний полк Григорія Тонконога згадується в джерелах то під прізвищем свого дійсного командира (щоправда, він був лише наказним полковником), то під іменням колишнього – Василя Чуги – "Чугин" або "Чужин", "Чужиний"[142]. Одночасно "чужинним" іменувався й компанійц-

[141] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14380, 14486, 14551, 14598, 14643, 14709.*

[142] *Там само. – Ф. 1. – Спр. 55692. – Арк. 293; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686. – Арк. 4.*

ський полк Андрія Ковбаси, у складі якого, очевидно, було декілька волоських куренів[143].

Перша сотня називалася "полковою" – вона являла собою свого роду штабний підрозділ. Організаційно до неї входив "курінь полковий", що "ходив" у почті полковника й біля полкового прапора[144]. Кількість куренів у сотні не була визначеною: "курѣнныхъ атамановъ в сотнѣ неровно по пят и по шест а в кождом курснѣ рядовыхъ человекъ по сороку и по пятдесятъ, також неровно"[145].

В загальних рисах ця організація не зазнала жодних змін аж до редукційної реформи війська 1726 р. Єдиною новацією, яка фіксується в цей час, було присвоєння сотням порядкових номерів, що замінили їхні колишні іменування за прізвищами сотників. Детальніші формули реєстрів дозволяють також зауважити різницю в організації нижчих підрозділів, зумовлену особливостями родів війська. З них, зокрема, випливає, що наймана піхота, подібно до козацької, ділилася за десятковим принципом, об'єднуючись у курені[146]. Цей же принцип зберігався й у кавалерії, з тією лише відмінністю, що курені тут були більшими (від 15 до 30 чоловік) і складалися з вояків двох категорій – тих, що несли службу самостійно ("товаришів поединковых") і тих, що служили з почтами "молодиков" ("товаришів подвойных")[147]. Підставовою одиницею в організації другої категорії найманців був почт – найменший військовий підрозділ, що складався з "товарища подвойного" та молодика-слуги, який виконував допоміжні функції, навчаючись азів військової справи.

Подібний принцип і пов'язані з ним форми організації війська – в першу чергу кінноти – були за своєю природою суто середньовічними явищами, характерними для кварцяного й козацького війська, традиції яких успадкували охотницькі формування. Щоправда, в гетьманських полках інститут товариства не мав такого сильного відмежування від молодиків, як це було в Польщі чи Литві, де переважна більшість товаришів мала шляхетське походження, а нахолки – селянське чи міщанське. На відміну від челяді й люзаків, молодики не були винесені за службову драбину війська, а навпаки, включені до неї. Молодик ("козак повозатягненний", "повутний"[148]) відбував при полку певний термін випробування й навчання, щоб у майбутньому самому стати товаришем. Так, у гетьманському листі до полковника Новицького від 30 травня 1684 р. йшлося: "...Молодиков, которые при товариству полку вашей милости служили и вже могут быти взяты за товаришов, можешь ваша милость упевнити ласкою панною, же тогды кгды всім чинити маем уконтентованье, и их

[143] *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686. – Арк. 5 зв. 1724 р. датується згадка про перебування в попку "товариства, прозываемого чюжынским" (Там само. – Арк. 3).*

[144] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 55692. – Арк. 295; 55694. – Арк. 312.; Ф. 2. – Спр. 14292; ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 10, 14 зв, 16, 23.*

[145] *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 87. Це стосується головним чином компанійців. Чисельність сердюцьких куренів насправді не перевищувала 10–12 чол.; однак у реєстрах, на основі яких було складено "Віденіе" 1726 р., вони не виділялися окремими заголовками, тому в писарів, що робили підрахунки, складалося враження, начебто в кожній сотні існував лише один курінь. При уважному прочитанні списків неважко помітити, що товариші куреня заносилися до них одразу після прізвищ отаманів. Таким чином, насправді до кожної сотні входило 4–6 куренів по 10–14 чол. у кожному.*

[146] *В сердюцькому полку Бурляя (1726 р.) чисельність куреня разом із отаманом не перевищувала 10–14 чол.: ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 23–27.*

[147] *Див., наприклад, реєстр компанійського полку Часника (1726 р.): там само. – Арк. 16–22 зв.*

[148] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14533.*

удовольствовати роскажем"[149]. Таким чином, "молодикування" було першою сходинкою в службовій ієрархії[150]. Додержання подібної практики надавало товаришам статусу військових звань у відповідності з службовим становищем, професійною підготовкою й вислугою років кожного найманця.

Так само підвищенням вважалося переведення поєдинкових товаришів у подвійні[151]. За відсутності штатів вони не були прямо пов'язані з наявністю вакансій, тому, роз'яснюючи цю систему російським урядовцям, Генеральна військова канцелярія писала: "А сколько в сотні кождой товариства и подвойних и посдинкових, о том совершенного определения небывало, ибо по заслугах и по згодности до служби... з рядовых козаков в подвойние бывало произвождение"[152]. Тому співвідношення між старшими й меншими товаришами в полках не було однаковим. Судячи з реєстру полку Григорія Тонконога за 1725 р., кількість перших складала не менше 20 % від загальної чисельності полку. Число молодиків, прикріплених до товариша, так само могло бути різним. При чинах полкової старшини, тобто "старшого товариства", їх перебувало від двох до чотирьох, при рядових подвійних товаришах – звичайно не більше одного.

Окрім власне бойового складу, при частинах перебували візники й обозні слуги, на яких покладалася допоміжна робота. До них, очевидно, можна віднести й полковницьких челядників, і старшинських "курінчиків", котрі супроводжували своїх господарів у походах й іноді діставали натуральне утримання[153]. Чи перебували вони на полковому забезпеченні офіційно, сказати важко (відомий лише один випадок, коли у реєстрі компанійського полку Новицького згадано цирульника, найм якого, безсумнівно, був приватною ініціативою самого полковника)[154]. Все це є свідченням того, що служби забезпечення при найманих полках виникали стихійно й існували на приватних засадах, не маючи правового оформлення.

Полкові підрозділи, які об'єднували рядових товаришів, відігравали в їхньому побуті величезну роль, але її конкретний вияв з'ясувати досить важко: "безголосість" найманців у тогочасних джерелах є чи не найголовнішою причиною цього. Тож нам лишається хіба що здогадуватися про форми та функції їхніх корпорацій. У першу чергу, охотницькі сотні й курені були тими колективами, в межах яких вояк проводив більшу частину свого активного соціального життя. Наявні в нашому розпорядженні дані не дозволяють поставити знак рівності між охотницькою "компанією", сотнею, куренем і "бандою" західноєвропейських найманців XVI – першої половини XVII ст. – самоврядним колективом на чолі з під-

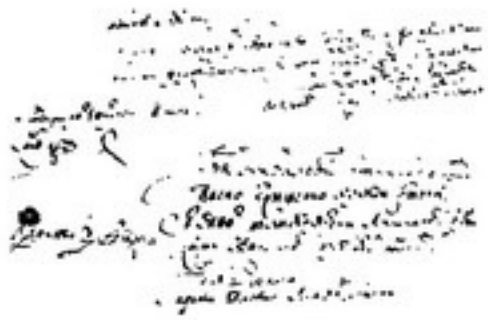

Автографи сотенної старшини та курінних отаманів компанійського полку Новицького, 1678.

Представники цієї частини старшини були найважливішою сполучною ланкою між полковниками та загалом рядових найманців, виразниками інтересів "жовнірської вольниці".

[149] *АЗР. – Т. 5. – С. 176 (1684 р.); Див. також інші приклади: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686. – Арк. 7 зв., 8 (1725 р.); Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 656. – Арк. 2 (1726 р.).*

[150] *Невідомо, однак, чим спричинювалися супліки компанійців про переведення їх з товаришів у молодики: ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686. – Арк. 9.*

[151] *Там само. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 657. – Арк. 2–2 зв.*

[152] *Там само. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 87–87 зв.*

[153] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14525, 14622; Документы Северной войны: Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 гг.)... – С. 128.*

[154] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14299.*

Поховання померлого у військовому таборі. Французька гравюра середини XVIII ст.

Обряд полювання як офіцерів, так і солдатів в умовах воєнного часу часто-густо зводився до банального "закопування" небіжчика без надання жодних почестей.

приємливим ватажком, що займався військовим заробітчанством. Очевидно, якісь елементи цього інституту, властиві, наприклад, запорожцям, поширювалися й на охотників. Саме на імпровізованих полкових радах сердюками приймалися "звабливі" листи, присланні навесні 1675 р. від Самойловича[155]. Вже під час перебування на Лівобережжі в піхотних полках нерідко зчинялися легкі заворушення, що, ймовірно, так само інспірувалися на радах і колах за участю товариства[156]. Разом із тим, ми нічого не знаємо про закони цього середовища, котрі б проливали світло на роль найманського колективу в зміні володаря, місця й умов служби. Швидше за все, однією з найголовніших їхніх функцій був контроль за дотриманням застережених гетьманом і полковниками умов служби й відстоювання порушених прав.

Опріч суто військово-організаційної, функція підрозділів, у які об'єднувалися охотники, полягала й у регулюванні способу життя їхніх членів, формуванні уявлень про жовнірське ремесло, закони війни, взаємини з цивільним населенням. У перші роки перебування на Лівобережжі ці формації забезпечували групову ідентичність і організаційну окремішність охотників, яким доводилося вживатися в нові умови службового й приватного побуту. Навіть у подальшому, коли асиміляційні процеси в найманському середовищі поступово набирали темпів, саме сотенні й курінні корпорації продов-

жували виступати оборонцями своїх товаришів у судах, посередниками в конфліктах з козаками й посполитими.

Від імені "товариства як старшого так и меншого" складалися петиції полчан до гетьманів і полковників з проханням про виплату заборгованого жалування, розгляд "кривд и долгливостей". Здебільшого посилання на товариство в таких випадках було шаблонним зворотом, але, наприклад, розпачлива супліка компанійців Таńського на адресу російського царя (жовтень 1708 р.) з реалістичними й щирими описами бідувань не залишає сумнівів у своєму колективному авторстві[157].

Крім цього, курені й сотні завжди виділяли своїх представників до складу міщаних судів – "зуполних урядов", де вирішувалися справи найманців з представниками інших станів. У численних записах актових книг лівобережних ратуш знаходимо "на врядї" не тільки сотенну й курінну старшину, але й "многих козаков ѣхъ же товариства полку комонного"[158]. Між іншим, часто-густо й самі злочини, від пограбувань і аж до бійок з козаками й посполитими, вчинялися ними "купно"[159].

За цими випадками, опріч примітивного чуття "ліктя" воякої спільноти, прослідкується значно серйозніший інститут найманського побуту – охотницька ватага (артіль). Її основою був той-таки курінь, який під час походу виступав ще й як господарська одиниця з власним возом, саперним ремансентом, запасом провіанту, а отже, й продовольчим котлом з якого харчувалися товариші[160]. Доречно припустити, що в межах куреня могла існувати спільна каса, а сам він був промислово-ремісничою артіллю. Так, у блокованій 1697 р. татарами Таванській фортеці ватаги сердюцького полку Чечеля ходили на Дніпро ловити рибу[161].

Курінне товариство виступало й колективним виконавцем духівниць своїх членів[162]. У 1686 р. компанійці на чолі з курінним отаманом Іляшем Ясченком зверталися до полковника Новицького за порадою, як чинити з конем, що лишився по смерті їхнього однополчанина Стефана, "которого то коня небожчикъ леговалъ на манастиръ"[163]. Приклади подібних стосунків зустрічаємо й у старшинському середовищі, де полкові, сотенні й навіть курінні урядники грають роль свідків при укладенні торгівельних угод, купчих, виконанні заповітів тощо[164].

Наведені нами приклади з життя охотницьких корпорацій дозволяють стверджувати, що вони виконували подвійну функцію, обидві складові якої були тісно переплетені між собою: агрегативну, що гуртувала членів одного колективу, зміцнюючи між ними зв`язки, допомагаючи вижити, й суто адміністративну – адже за допомогою них влада впорядковувала й управляла найманцями, скеровуючи їх у вигідне для себе річище.

[155] *АЮЗР. – Т. 12. – С. 107–108.*

[156] *Там само. – С. 216.*

[157] *Пор.: НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14321 (1694); 14689 (1692); Четыре документа к истории украинского козачества // КС. – 1905. – №6. – С. 236–237 (1708).*

[158] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14627; 14628. – Арк. 252; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986. – С. 175. 177; Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т. 6. – С. 31. 37.*

[159] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14310 (1684 р.); 14479 (1685 р.); 14489 (бійка компаній ців Новицького з уласівським сотником В. Крецупенком (1686 р.)); ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 656. – Арк. 10 – 11 (бійка в корчмі за участю компанійців з полку Часника).*

[160] *Віз виділявся звичайно на 5 або 10 товаришів. Див.: НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 235 (II). – Арк. 12 зв.; РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 7. – Кн. 398. – Арк. 443.*

[161] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1089. – Арк. 1.*

[162] *НБУВ. ІР. – Ф. 2 – Спр. 14643.*

[163] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14578.*

[164] *Там само. – Ф. 201. – Спр. 73. – Арк. 8. 9–9 зв., 23 зв. – 24 зв., 48 зв.*

Чини й посади. Номенклатура чинів охотницького війська, так само, як і його структура, мала багато подібного з козацькою, але природа професійного вояцького формування накладала ряд особливостей на ієрархію й механізм заміщення посад, їхній зміст і функції. Оскільки реєстровий полк поєднував у собі військову частину й територіальну одиницю одночасно, його старшина часто опікувалася проблемами, котрі не мали військового характеру (господарство, торгівля, судочинство тощо). Це призводило до перевантаженості козацької адміністрації, неорганізованості її роботи й негативно позначалося на боєздатності полку. Заклопотана адміністративними, судовими та економічними проблемами, полкова й сотенна старшина дуже повільно проводила збір козацького ополчення і сама йшла до війська з неохотою.

Командний склад охотницьких полків, котрі не мали постійної осілості й забезпечувалися за рахунок скарбниці та місцевого населення, виконував мінімальні функції адміністративно-господарського управління, зосереджувався переважно на військових. Саме ця обставина сформувала тут владну вертикаль, орієнтовану на потреби виключно військового життя. Не варто забувати й про ті особливості, котрі спричинювалися специфікою найманського життя з його постійною небезпекою, пошуками кращої долі, "жовнірського хліба". Командири охотницьких ватаг, хоругв чи полків мусили насамперед відзначатися рисами вправного ватажка, лідера, наділеного не тільки бойовим досвідом, але й певними політичними, організаційними якостями, підприємливістю та рішучістю. Контроль над такими старшинами, згода з ними означала в свою чергу й контроль над усім найманим військом. Гетьмани одразу ж доклали максимальних зусиль, аби зосередити в своїх руках вирішення кадрових питань, зокрема, право надання чинів. Усі найманці від полковника до рядового помінувалися виключно гетьманами, "смотря по реккомендацыи полковых и их комендиров, гетманскими и сперaлной воисковой канцеллярии указами"[165].

Розуміючи важливість цього важеля впливу в процесі ліквідації українських автономій, російська влада прагнула повністю зосередити в своїх руках розподіл посад і чинів. Спочатку відповідна практика стосувалася командної ланки, коли наприкінці 1708 – на початку 1709 р. замість призначених на уряди городових полковників Г. Ґалагана й А. Танського царські урядовці займалися підбором "добрых" кандидатур на їхні місця[166]. З січня 1715 р. заміщення урядів в охотницькому війську відбувалося під наглядом російського резидента Ф. Протасьєва, який мав "приводить тех новооп-

[165] *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 87 зв.*

[166] *Документы Северной войны... – С. 125.*

ределенных в полковую старшину и сотники к вере по обычаю". Ця практика зміцнилася настільки, що вже в 20-х роках XVIII ст. старшина найманих полків зверталася з клопотаннями й чолобитними через голову полкового начальства й гетьманських установ безпосередньо до імператорського Кабінету, Сенату або Малоросійської колегії. Все це не найкраще відбивалося на службових стосунках між командирами й підлеглими, порушувало субординацію. Так, 1723 р. в конфлікті, що виник через особисті причини між охочекомонним полковником А. Ковбасою і полковим писарем Г. Лепацьким, останній апелював до імператора з проханням втрутитися й поновити його на посаді, з якої його буцімто незаконно звільнив полковник[167].

До кінця XVII ст. важко говорити про якусь більш-менш сталу номенклатуру старшини в охотних полках. Уявлення про її склад маємо головним чином з присяжних списків 1676 та 1682 рр. і розпорошених по наказах та приватному листуванню згадках. У їхньому світлі посадова драбина виглядає таким чином[168]:

Полковник

Полкова старшина:

Обозний полковий
Осавул полковий
Хорунжий полковий
Писар полковий
Довбиш

Сотенна старшина:

Сотник
Хорунжий сотенний
Писар сотенний
Осавул сотенний
Курінний отаман

Ієрархія всередині полкової та сотенної старшини мала доцю умовний характер. Формально про рівень посади свідчило місце урядника в полковому реєстрі, у цьому випадку – в "ротах" присяг, де найманці розписувалися за старшинством. На справжню роль старшини вказувало коло його обов'язків і стосунки з полковим командиром.

Перелік посад на початку XVIII ст. практично не змінився, маючи лише тенденцію до усталення. Цьому сприяв пильний адміністративний і фінансовий контроль з боку Малоросійської колегії та Сенату. У вересні 1726 р. Генеральна військова канцелярія уклала "известие" кількості компаній-

---

[167] *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 656. – Арк. 3.*

[168] *Складено за: РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 361 зв. – 362 (1676 р.): Спр. 54. – Арк. 642–662 (1682 р.). Як одиничний випадок фіксуємо посаду судді в компанійському полку Якова Павловського, яка надалі не згадується ані серед охочепіхотної, ані охочекомонної старшини (Там само. Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 648). Упродовж декількох років загін Павловського був надвірною хоругвою Михайла Ханенка, тож існування в ньому судді може пояснюватися впливом практики коронного або козацького війська, де існували аналогічні уряди.*

ських "чинів", які мали бути в кожному полку: полковник, полкові старшини – обозний, осавул, хорунжий, писар, довбиш; сотенні старшини – сотник, осавул, хорунжий, писар. При цьому чітка кількість старшинських вакансій стосувалася лише вищої та середньої ланки, тоді як "курінных атаманов в сотні неровно по пят и по шест"[169].

На цей же період загальна кількість старшини всіх рівнів в охотницькому війську становила[170]:

☐ **Кількість старшини охотницького війська в 1726 р.**

Чини	Охочепіхотні	Охочекомонні
Полковники	*1*	*2*
Полкова старшина:		
Обозні	*1*	*3*
Осавули	*1*	*3*
Хорунжі	*1*	*2*
Писарі	*1*	*2*
Довбиші	*1*	*2*
Сотенна й курінна старшина:		
Ротмістри	–	*2*
Сотники	*5*	*5*
Осавули й підосавули	*5*	*8*
Хорунжі	*5*	*7*
Писарі	–	*6*
Отамани	*21*	*27*
Разом	*42*	*69*

Найвищим чином у найманому війську було звання полковника, який звичайно титулувався "полковник охочепіхотний" або "полковник охочекомонний". У загальній структурі гетьманського війська та службовій ієрархії охотницький полковник посідав цілком особливе місце хоча б через те, що обирався й затверджувався на посаді самим гетьманом. Цей акт оформлювався спеціальним універсалом із вручінням відповідних клейнодів, що символізували владу над полком (прапора і литавр)[171].

Джерела кінця XVII ст. містять доволі суперечливі відомості щодо статусу охотницьких полковників та старшини взагалі. За інформацією російських послів, у 1678 р. під час роздачі жалування "при гетмане же были полковники охотные пехотные, Петр Кожуховский да Андрей Ребриковский. И гетман тем полковником Великого Государя, Его Царского Величества, жалованья давать не велел, а говорил, что те полковники люди обычные и Великого Государя жалованье даст им он гетман по совему разсмотрению, а всего им дать много"[172]. Цей епізод разом із хронологічно пізнішим "Степенным Малороссийских воинского звания чинов порядком" (1744 р.), що прирівнював охотницького полковника до обозного реєстрового полку, давав підстави дослідникам

---

[169] *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 86–87. Серед чинів, котрі "не вписувалися" в традиційну ієрархію, згадується також полковий підосавул (полк Часника). Цікаво, що в реєстрі він записаний не з полковою старшиною, а в полковому курені 1-ї сотні: там само. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 16. Ще раніше підосавул зафіксований у реєстрах виплати жалування компанійського полку Новицького за 1679 р. (АЗР. – Т. 5. – С. 159). Судячи з цих двох згадок, рознесених у часі майже на п'ятдесят років, уряд підосавула не належав до категорії постійних. Цілком можливо, що його поява була пов'язана із злиттям й переформуванням малих підрозділів з метою збереження існуючих в них старшинських посад.*

[170] *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 2 зв. – 3 зв.*

[171] *АЗР. – Т. 5. – С. 136.*

[172] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 739*

стверджувати про "чиновну другорядність" охотницької старшини взагалі[173]. Однак такий висновок, на нашу думку, занадто категоричний. Як свідчить "Выписка с 1677 по 1700 год о разных посылках к Малороссийским Гетманам и старшине соболей, клейнот и полковых материй, с показанием услуг и дел, за которыя к ним таковыя отправляемы были дачи Государева жалованья", в цей період царське жалування відпускалося як реєстровим, так і охотницьким полковникам. З 1688 до 1699 р. включно "Выписка" фіксує 10 таких виплат, причому 7 з них рівні за розміром для козацьких і найманських урядників, і лише 3 (за 1688, 1690 і 1692 рр.) менші для охотницьких полковників, що не дає права однозначно говорити про їхнє низьке положення в старшинській ієрархії[174].

Цілком очевидно, що за своїм впливом, фінансовими й військово-адміністративними можливостями наймані полковники не могли конкурувати з козацькими. Матеріальна потуга козацьких родів, зміцнена мережею сімейних зв'язків і родового авторитету, робила їхніх представників повновладними господарями держави, з інтересами яких мусили рахуватися навіть гетьмани. Попри це, саме охотницькі полковники, як безпосередні речники гетьманської політики, могли претендувати на особливий службовий статус, який би мінімалізував вплив на них козацьких "партій". Більшість із них починала або продовжувала службу як гетьманські "конфіденти", що вірно виконували волю своїх володарів. Належність до прогетьманського табору а іноді й безпосередня участь в двірській партії гарантувала їм, окрім гетьманського заступництва, ще й певні матеріальні вигоди, земельні пожалування й уряди для дітей. Хоча цього було замало, коли йшлося про ліквідацію військової монополії козацької старшини, котра під час воєнних дій не бажала миритися з роллю й статусом полковників-"некозаків".

У вітчизняній історіографії життєписи окремих старшин охотницького війська, особливо таких як Ілля Новицький, Федір Мовчан, Гнат Галаган, Дмитро Чечель, Петро Кожуховський, часто ставали об'єктом спеціальних досліджень[175]. Хоч кількість таких студій на сьогоднішній день відчутно зросла, вони так і не переросли рамки генеалогічних розвідок. Залишаючи осторонь створення спеціального дослідження з історії інституту охотницьких полковників, нижче ми обмежимося лише кількома штрихами до їхнього "колективного портрета", аби виразніше прослідкувати особливості його розвитку на тлі владної системи Гетьманату.

Від початку свого перебування на Лівобережжі переважна більшість полковників опинялася в ролі старшини

---

[173] *Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1998. – С. 547. Див. також інші "табелі" й "порядки" 30–50-х років XVIII ст.: НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 55759 (Лаз 41 6). – Арк. 5 зв. – 6; Ф. 8. – Спр. 232 (99 II). – Арк. 308 зв. У другій третині – середині XVIII ст., коли укладалися подібного роду "табелі про ранги малоросійських чинів", статус і сутність охотницької служби, так само як і суспільно-правове становище її членів зазнали значних змін, які за характером фактично зрівняли її з козацькою (Сокирко О. Рицарі другого сорту: найманці в "легітимному порядку" Гетьманщини //Просеминарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 77–79.*

[174] *ИМР. – Ч. 2. – С. 17–22.*

[175] *Антонович В. Прилуцкий полковой есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 219–237; Бровко А. С., Бровко Б. А. Яків Новицький та його іменити предки. – Запоріжжя, 1997; Заруба В. М. Архів компанійського полковника Іллі Новицького //КС. – 1992. – №4. – С. 12–19; Кривошея В. Полковник Дмитро Чечель і його рід //Наукові записки з історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. К. Винниченка. – Кіровоград, 1997. – Вип. 6. – С. 10–12; Кривошея В., Кривошея І. Палії, Самусі, комонники //Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 11–16; Лазаревский А. Очерки истории малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. //Русский архив. – 1875. – №3. – С. 318; Стороженко Н. Охоче комонный полковник Илья Федорович Новицкий //КС. – 1885. – №7. – С. 430–457. Біографічні довідки про інших полковників увійшли до фундаментальних праць: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1908–1914. – Т. 1–4; К., 1996. – Т. 5; Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 1–2.*

без посад, не маючи змоги претендувати на уряди в козацькій адміністрації. Єдиною стежкою, котра з часом могла допровадити їх до високих кар'єрних щаблів і матеріального добробуту, таким чином, лишалася військова служба. Її успішність при цьому залежала не лише від природних здібностей полковника, а й від прихильного ставлення гетьмана, зв'язки з яким налагоджувалися і в офіційній (службовій), і в приватній сфері. Чи не найбільш красномовним свідченням міцності цих уз є приклад сердюцького полковника Стефана Яворського, котрий спочатку був уманським полковником. У 1674 р. його полонили татари, а згодом викупив гетьман Самойлович, призначивши згодом на охотницьке полковництво[176].

Вже в ході самої служби гетьманська протекція обіцяла якщо не стрімке підвищення, то принаймні певні матеріальні статки й вигоди, пов'язані з близькістю до рейментарського двору. Частина полковників, особливо "правобережців", у 70–80-х роках XVII ст. взагалі починала службу саме з придворних посад – дворян, слуг або значних товаришів[177]. Вони супроводжували гетьманський двір у походах і посольствах, несли варту в Батурині. Випадків переведення на більш вливові й прибуткові посади в реєстровому війську знаємо не так багато, але всі вони пов'язувалися із певними політичними "вислугами" старшин: перший з них – компанійський полковник Михайло Кіяшко[178], другий – сердюцький Федір Мовчан[179]. У XVIII ст. уряди київського та чигиринського (згодом прилуцького) полковників посіли відповідно Антін Танський та Гнат Галаган[180]. Характер зміни центрів політичної ваги в Гетьманщині та її вплив на кадрову політику видно з двох останніх призначень, що випливали вже не з гетьманської ласки, а з царського веління. Симптоматично, що, як і в попередньому столітті, обидва номінанти мали значні політичні заслуги, помножені на безсумнівну відданість монарху, засвідчені в ході придушення мазепинського виступу.

Надійним способом соціальної адаптації, котрий до того ж сполучався із досягненням матеріального благополуччя, були шлюби. Найбільш вдалими з обох перспектив можна вважати шлюбні союзи Іллі Новицького з Меланією Забілою, удовою генерального обозного Петра Забіли, Стефана Яворського з удовою ніжинського полкового осавула Кільдея[181]. Компанійський полковник Антін Танський одружився з донькою фастівського полковника Палія Марією[182]. Цікаво, що й у цій сфері гетьманське опікунство давалося взнаки аж ніяк не менше, аніж у службових справах. У 1685 р. тоді ще генеральний осавул Іван Мазепа листувався з невідомим на прізвище, але судячи з усього, дуже багатим і вливовим

[176] *АЮЗР. – Т. 11. – С. 538, 584.*

[177] *На час прийняття присяги гетьманом, генеральною старшиною й батуринськими урядниками в 1682 р. майбутні полковники Дмитро Чечель та Григорій Пашковський були записані військовими товаришами в складі рейментарського двору (РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 413–413 зв.). Син сердюцького полковника Петра Кожуховського Юрій перед своїм призначенням на охотницьке полковництво теж посідав аналогічний уряд, виконуючи гетьманські доручення (Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – С. 429).*

[178] *За одними даними, Многогрішний призначив Кіяшка на миргородське полковництво (АЮЗР. – Т. 9. – С. 281 (1670 р.)); втім, пізніше він згадується як гадяцький полковий осавул, вбитий козаками під час заворушень на Коломаку в 1687 р. (Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 286, 345).*

[179] *Призначений на прилуцьке полковництво. Антонович В. Прилуцкий полковой есаул Михайло Мовчан и его записная книга //Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 224.*

[180] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 229 (97 VI). – Арк. 54; Лазаревский А. Антон Танский, полковник киевский (1712–1734 гг.) //КС. – 1894. – №4. – С. 148–150; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 3. – С. 35–36; його ж. Очерки истории малороссийских фамилий... //Русский архив. – 1875. – №3 – С. 318–320.*

[181] *Заруба В. Архів компанійського полковника Іллі Новицького //КС. – 1992. – №4. – С. 13; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 42.*

[182] *Лазаревский А. Антон Танский, полковник киевский... //КС. – 1894. – №4. – С. 146 (у статті його помилково названо Михайлом); Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1996. – Т. 5. – Вип. 1. – С. 2.*

[183] *Мицик Ю. З матеріалів до «Українського православного дипломатарія» XVII–XVIII ст. //Наукові записки Києво-Могилянської академії. Серія «Історія». – К., 2001. – Т. 19. – С. 12.*

[184] *Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 166.*

київським міщанином Василем, ведучи шлюбні пересправи на користь Іллі Новицького[183]. Дружина сердюцького полковника Якова Покотила – туркеня, викуплена з полону й охрещена, була засватана йому теж самим ясновельможним[184].

Важливим показником успішної "коренізації" полковників були шлюбні зв'язки й кар'єри їхніх дітей. Зокрема, старший син Іллі Новицького Григорій доводився зятем і свояком відповідно полтавському клану Герциків і майбутньому генеральному писарю Пилипу Орлику. Сини Іван та Яків взяли шлюби з представницями родів Журахівських і Райч. Донька Марія була видана заміж за Михайла Забілу, а Ганна – за небожа Мазепи Степана Трощинського. Скромнішими у порівнянні з наведеними вище прикладами виглядають шлюби решти полковників, котрі "вростали" до середовища сотенної чи полкової старшини тих регіонів, де їхні частини мали "звыклые становиска" або родичалися й свячилися між собою[185]. Так, Григорій Пашковський через доньок Анастасію та Мотрону породичався з Раковичами та Стороженками, Стефан Яворський – із Кожуховськими й Батуринцями[186]. Діти компанійського полковника Карпа Часника взяли шлюби з Забілами й Турковськими[187].

Прикметними, з огляду на тогочасні уявлення про престижність служби, є кар'єри синів охотницьких полковників, практично жоден з яких не пішов батьківською дорогою. Для них, залежно від власної спритності й становища, яке посідав батько, відкривалося кілька імовірних варіантів подальшого шляху. Частина починала службу при гетьманському дворі на урядах дворян або значних товаришів, як наприклад сини Покотила й Кожуховського[188]. Завдяки придворній службі й родинним зв'язкам вивищився на початку XVIII ст. старший син Новицького Григорій, виконуючи під час Північної війни відповідальну місію резидента Мазепи при великому коронному гетьмані Адамі Сенявському[189]. Втім, більшість полковників намагалася одразу ж пристосувати своїх нащадків на хай і менш помітні, але спокійніші й "хлібні" уряди військових канцеляристів, сотників, а пізніше – бунчукових і значкових товаришів. Середній і молодший сини Новицького – Яків та Іван – служили в козацьких полках і завершили свій життєвий шлях з титулами бунчукових товаришів. Діти Петра Кожуховського Григорій та Іосиф уже замолоду мали титули значних військових товаришів, згодом обійнявши посади тональського сотника й хорунжого в Стародубському полку[190]. В тому ж полку на посаді полкового осавула служив син сердюцького полковника Стефана Яворського Павло[191].

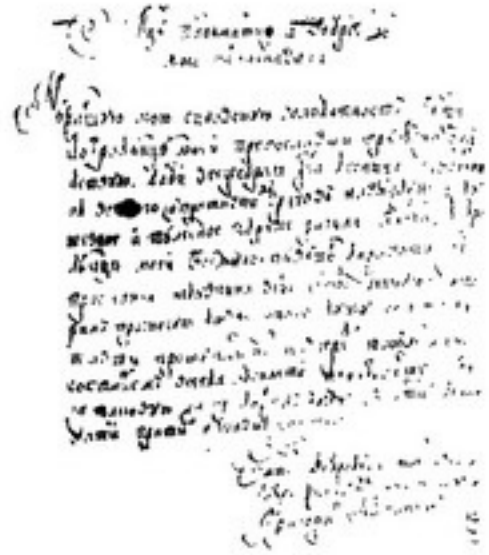

■ **Власноручний лист Григорія Новицького до матері,** 90-ті роки XVII ст.

Характерний приклад листа додому київського студея, яким на той час був син компанійського полковника Іллі Новицького.

[185] *На прикладі сотенної старшини Переяславського полку це простежила І. Кривошея: Кривошея І. І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 1998. – С. 11–12.*

[186] *НБУВ. ІР. – Ф. 12. – Спр. 18822 (картотека В. Модзалевського). – Картка №148: Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии. (Раковичи. Оболонские. Мануйловичи) //КС. – 1887. – №8. – С. 629–630: Стороженки (Фамильная летопись) //КС. – 1884. – №2. – С. 210.*

[187] *Кривошея В., Кривошея І. Палії. Самусі, комонники //Сіверянський літопис. – 1998. – №4. – С. 13.*

[188] *Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 167; Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 386–388.*

[189] *Материалы Военно-Ученого Архива Главного штаба. – Т. 1. – С. 648–649. 651.*

[190] *Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 2. – С. 386–388.*

[191] *Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 1. – С. 101.*

Печатка компанійського полковника Івана Рубана, 90-ті роки XVII ст.

Таким чином, охотницьке полковництво не належало до особливо почесних і жаданих урядів у владній системі Гетьманату. Його власники – в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. здебільшого мігранти з Правобережжя, які спочатку не мали значного впливу, зв'язків і матеріальних статків, – розглядали свою службу як зручний спосіб для вкорінення до середовища місцевої козацько-старшинської еліти.

Що ж конкретно відомо про повноваження й обсяги влади полковників? Командир полку підпорядковувався особисто гетьману в дисциплінарному, військовому й адміністративному плані. Специфіка війська, як залежного від центральної влади інституту, відбивалася й на доборі полковницьких кадрів до нього. У той час, як у реєстрових полках посади полковників надавалися за ознакою належності до того чи іншого родового клану, політичної спритності (що часто-густо не передбачало особливих військових талантів), то мірилом придатності для командування охотницьким полком була обізнаність у військовій справі, наявність практичного досвіду. Гетьмани воліли бачити в командирі найманого полку "чоловіка в вірности пресвітлому царского величества масстатови непохибного, в повинной реймєнтарови нашому зычливости сталого, и в ділности рыцерской досвідчоного"[192].

Цікавим є той факт, що на відміну від козацької служби, в найманому війську не склалося традиції успадкування полковницького уряду від батька до сина[193]. З одного боку, це пояснювалося відносно невеликою престижністю самої посади, яку як ми бачили вище, воліли використовувати як трамплін для швидкого кар'єрного росту й продовження служби в реєстровій ієрархії. З іншого боку, тут очевидно далася взнаки політика гетьманів, для яких на першому місці стояли особисті якості старшини, його вірність і досвідченість у "справах марсових". У літературі маємо лише дві досить туманні звістки щодо наслідування посад. Перша з них стосується сина Іллі Новицького Григорія, яка, крім свідчень М. Костомарова, не підтверджується жодним із джерел[194]. Принаймні абсолютно точно відомо, що Іллю Новицького в командуванні полком заступив колишній полковий осавул Іван Рубан, тож Григорій аж ніяк не міг безпосередньо успадкувати полк від свого батька[195]. Другий випадок, пов'язаний із сином сердюцького полковника Петра Кожуховського Юрієм, так само не дає підстав вважати, що командування полком перейшло від батька до сина. Згідно з інформацією джерел, батько очолював піхотний полк, а його син – кінний. Крім того, між часом відставки Петра (близько 1701 р.) й першими згадками про полковництво Юрія (1703–1704 рр.) мусило пройти

---

192 *АЗР. – Т. 5. – С. 136.*

193 *Детальніше про "спадковість" реєстрових урядів див.: Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1995. – С. 88–89.*

194 *Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – М., 1995. – С. 770.*

195 *Іван Рубан, колишній полковий осавул, вперше згадується як командир компанійського полку, яким раніше доводив Новицький, у травні 1697 р.: НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14625.*

196 *Остання згадка про Петра Кожуховського припадає на другий Азовський похід 1696 р. (Літопис Самовидця. – С. 157). У серпні 1703 р. на вимогу царя Мазепа вирядив на Дон для придушення повстання Булавіна компанійський полк, ім'я командира якого невідоме (РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1325). Виходячи з того, що під 1708 р. маємо відомості про перебування на його чолі саме Юрія Кожуховського, вважаємо, що він командував цим полком від початку виправи (Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 4. – С. 187–188).*

не менше двох років, що теж виключає пряме успадкування полковницького місця[196]. Та все-таки це не виключає тенденції до переростання уряду охотницького полковника як спадкового в рамках певного роду (але не спадкового в усіх його поколіннях). Зауважимо лише, що, позначившись на початку XVIII ст., ця практика переросте в систему тільки з його другої третини, коли після фактичної ліквідації найманого війська його залишки перетворяться на частину особистої гетьманської гвардії, а власне компанійська служба – на один з різновидів козацької, забезпеченою спадковістю "лицарських" прав і привілеїв[197].

Окрім так званого "цілого" полковництва, існувала також практика його надання "до часу", в якій простежується чимало аналогій з наказним полковництвом у козаків[198]. Універсал 1676 р. до полку Новицького повідомляв осавулові, сотникам, курінним отаманам і всьому товариству про "неотмінное зезволенье наше (гетьмана І. Самойловича – О. С.) міти над вами цілим полковником пана Ильяша Новіцкого", який перед цим виконував свої обов'язки "до часу". Від найманців вимагалося, аби вони полковникові, "знаючи его за старшого над собою, належитое в том и во всем послушенство, при выражанью ему звыклой чести, без жадного спротивства отдавали..."[199].

Полковник, окрім загального керівництва частиною, відав підбором поповнення, приймав звіти полкового осавула й писаря, координував дії відділених сотень, котрі несли прикордонну або залогову службу. Він очолював судовий уряд (суддівська посада в найманому війську була відсутньою), вів допити, розправи й затверджував вироки. Нерідко охотницькі полковники брали участь у "обопольних" (змішаних) судах, які розглядали конфлікти між найманцями, козаками й посполитими. Таку практику активно підтримувало й гетьманське правління, особливо в політичних процесах, що гарантувало гетьманській владі повний контроль за слідством і вироками[200].

З розрізнених повідомлень рубежу 80–90-х років XVII ст. відомо, що охотницький полковник досить часто міг керувати одразу кількома частинами. Так, в одній з недатованих гетьманських цидул, звернені до охотницьких старшин, їм дозволялося "припровадивши полки ку Тясмину и на слушном там мѣстцу поставившы, отєхати в домы свои. А порядокъ войсковый и владу мѣти над полками всѣми Комонными Пану Михайлу Кузмовичу, а над полками пєхотными Пану Кожуховскому"[201]. В процесі підготовки очаківського походу 1688 р. Кожуховському було ввірено всю артилерію рейдової партії, яку привезли з Батурина[202].

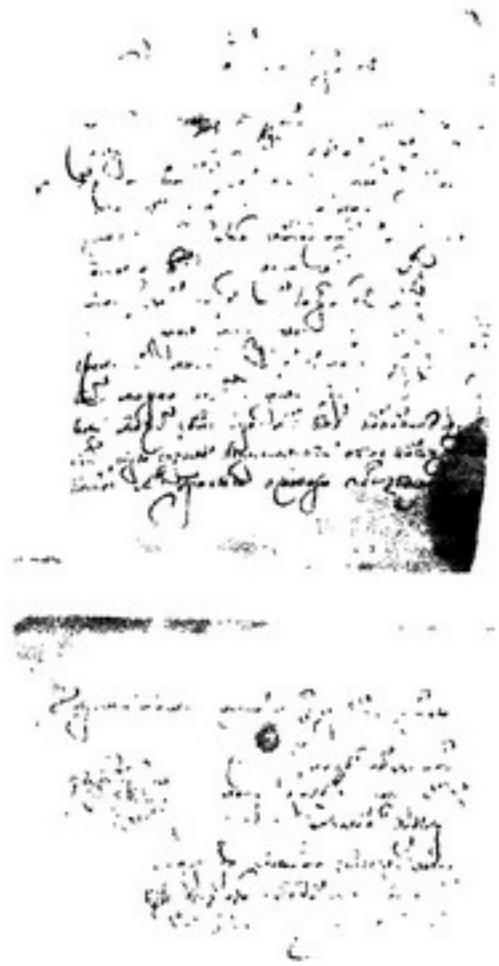

■ **Лист компанійського полковника Івана Рубана до Іллі Новицького. 1697.**

[196] *Див. приклади з історії успадкування урядів родинами Часників і Павлових: Кривошея В., Кривошея І. Папії. Самусі, комонники //Сіверянський літопис. – 1998. – №4. – С. 13–16.*

[198] *АЗР. – Т. 5. – С. 136.*

[199] *Там само.*

[200] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 62; Мотыженский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. – К., 1890. – С. 125.*

[201] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14734. – Арк. 152.*

[202] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14742.*

Відомо, що управління одразу кількома найманими полками доручалося не тільки Кожуховському, але й іншим полковникам. Окрім уже згаданого Кузьмовича, аналогічні права надавав гетьман і Новицькому. Його спеціальний статус при цьому було названо не завжди, але на нього опосередковано вказує те, що деталі планування й організації походів, їхній перебіг ставали предметом обговорення гетьманського правління саме з Новицьким. Не випадково, що універсали й листи, котрі могли адресуватися одразу кільком охотницьким полковникам, передавалися Новицькому й зберігалися в його особистому архіві. Такі приклади маємо, зокрема, стосовно очаківського походу 1688 р. та казикерменського 1690 р. Через Новицького проходила також господарська документація, що дозволяє припустити його безпосередню причетність до виплат жалування, стаційних зборів або розташування на лежі не тільки власного полку, але й інших частин[203]. Попри зміни й новації у сфері військового управління, не йшлося про відмову від колегіального способу ухвалення рішень, а відповідно й здійснення командування, бо на рівні свідомості старшини "добра рада" і "совѣтне поступованіе" були неодмінною ознакою лицарських чеснот воєначальників.

"Штаб" полку складався з обозного, осавула, хорунжого і писаря. Спільною особливістю всіх урядів було те, що вони заміщалися з числа найбільш здібних і досвідчених найманців, забезпечуючи їм висхідну соціальну й службову траєкторію. При цьому до уваги брався досвід служби, особисті якості номінанта, його стосунки з полковим керівництвом, і меншою мірою – християнські "цноти", що у жовнірському середовищі важили небагато. Саме так можна пояснити той факт, що старшинські посади часто-густо обіймали здібні вояки, але "пияницы окрутные и гвалтовники". Однією з найбільш яскравих ілюстрацій подібної практики є кар'єра компанійця Прокопа Товкача, бешкети й знущання котрого над мешканцями Яблунева на Лубенщині стали предметом неодноразових скарг лубенського полкового осавула Леонтія Свічки. В своєму посланні до компанійського полковника Новицького той писав, що "атаманъ яблонувский и вуйтъ плачливе скаржаться, на тогож Товкача, що всѣмъ городкомъ якъ волкъ с овцами колотивъ"[204]. Майже в той самий час Новицький відправляв Товкача як довірену особу до Пустинно-Миколаївського Рихлівського монастиря, а за чотири роки підвищив до полкового обозного[205].

Функції й повноваження старшин не відбилися в спеціальних правилах, тож судити про них маємо лише з відомостей, поданих у діловодних матеріалах, порівнюючи їх

[203] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14747.*

[204] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14377.*

[205] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14592; Чистович И. Письма к полковнику запорожского войска Илии Новицкому // ЧОИДР. – М., 1863. – Кн. 1. – С. 34, 36.*

із козацькими відповідниками. Опосередкованим показником ієрархії полкових урядників є їхнє місце в реєстрах грошових виплат і клятвоприводних записах, що з кінця XVII й до першої чверті XVIII ст. подають майже незмінну картину. Першим після полковника йшов уряд полкового обозного, старшини, відповідального за організацію, розташування й укріплення табору, порядок у ньому, керування обозом[206]. Однак звернення до поточного листування охотних полків свідчить, що насправді його роль значно поступалася осавулу, який заступав полковника в усіх найважливіших справах частини (стежив за складанням компуту найманців, безпосередньо добирав новобранців, інспектував матеріально-технічну частину тощо) і фактично був його правою рукою. У разі відсутності полковника осавулові доручалося наказне полковництво, а в окремих випадках він міг виконувати обов'язки старшого по команді у відділених охотницьких загонах. "А на своєм зась местцу – писав Іван Самойлович у листі до компанійського полковника в жовтні 1678 р., – тамъ над товарыством хоч асаула своего полкового хоч якого иншого товарыша пристойного и здобного остановсте. Который жебы в трезвости заховуючися знав як порядок всему полкови вести"[207]. Весь обсяг делегованих йому функцій добре видно на прикладі листування компанійського осавула Івана Рубана з Іллею Новицьким[208]. Так, упродовж 1684–1693 рр. він очолював наймансьні чати й відділи, які несли сторожову службу на Правобережжі. Починаючи з 1694 р., коли хворий Новицький уже не міг супроводжувати свою частину у воєнних виправах, керуючи нею зі свого маєтку в Снятині, фактичне командування посів саме полковий осавул. У листі до Новицького один зі старшин навіть переповідав про те, що Рубан "подал (гетьману. – О. С.) способъ сторони зложения Вас Мосцъ Пану полковництва часу сего"[209]. Прикметно, що хоча й не внаслідок цих інтриг, для яких Новицький був надто сильною й недосяжною мішенню, але згодом Іван Рубан все ж таки став його наступником, обійнявши наприкінці 1696 – на початку 1697 р. полковницький уряд[210].

Наступне місце після осавула займав полковий хорунжий – урядник, який відповідав за полкову корогву й, можливо, керував полковим курінем, що утворював почет при полковникові й полковому прапорі. У джерелах згадується вкрай рідко, переважно коли йдеться про виконання незначних полковницьких доручень; очевидно, в полковій ієрархії реальне його становище було невисоке[211].

Натомість набагато важливішою була роль полкового писаря, котрий за своїм формальним статусом стояв нижче

---

[206] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14295. Щодо суддівських повноважень обозного див.: Там само. – Ф. 2. – Спр. 14307.*

[207] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14096.*

[208] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14289, 14294, 14291, 14298, 14301, 14312, 14317, 14319, 14394; АЗР. – Т. 5. – С. 182, 191, 196, 215–217, 273.*

[209] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14626.*

[210] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14625.*

[211] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14486.*

від хорунжого, посідаючи останню сходинку, але за обсягом повноважень і значенням у житті полку дорівнював полковому осавулу. Основним завданням писаря було ведення полкових реєстрів і облік наявних найманців, згідно з яким вони одержували грошове жалування й натуральне утримання[212]. Крім цього, він керував канцелярією, через яку проходило офіційне листування командира частини з гетьманом, органами центральної та місцевої влади, а також його приватними кореспондентами. Приклад "збірок Новицького", у складі яких поєдналися обидві групи листування, засвідчує цілковиту відсутність в охотницьких полках кінця XVII ст. такої інституції, як архів. Можливо, писар вів лише незначну кількість облікових і фінансових документів та готував до них матеріали, необхідні у повсякденній роботі. Істотне розширення потоку діловодства, спричинене ускладненням адміністративно-управлінської системи в 20-х роках XVIII ст. значно поповнило перелік і різновид справ, ведених у полках. Згідно з реєстром, складеним після ліквідації частини охотних полків у 1726 р., їхні канцелярії мали "книги вечистие дачи денежного жалованя", "ведения" (реєстри) старшини й товариства, а також справи, пов'язані з фінансово-господарським і адміністративним життям полку, комплекти урядових розпоряджень, за якими укладалися "виписки" й екстракти[213].

При розташуванні полків на "становиська" писарі разом із осавулами й місцевими козацькими, ратушними або сільськими урядниками займалися влаштуванням найманців на квартири, слідкували за видачею належного їм провіанту, фуражу й одягу. Маючи, таким чином, і значні адміністративні повноваження, полкові писарі керували сотенними писарями, збираючи в них інформацію стосовно чисельності товариства, місць їхнього квартирування й характеру поведінки, часто засідали в судових урядах, вели слідство й дізнання[214].

На відміну від осавулів, писарі зазвичай не прагнули до продовження кар'єри на військовій службі, пояснення чого слід шукати в дефіцитності їхнього фаху, на який існував значний попит в усіх владних сферах гетьманату. Пліднє поєднання цієї специфіки з протекційними можливостями бачимо на прикладі виходця з пінської шляхти Дмитра Бобохи-Романовича, що скінчив разом із старшим братом Василем "школи латинські", довгий час служив у Генеральній військовій канцелярії Петра Дорошенка, а згодом перейшов на Лівобережжя. Іван Самойлович призначив його полковим писарем у сердюцький полк, звідки той, користуючись зв'язками Василя, що на той час був уже стародубським полковим писарем, одержав переведення спершу до Стародуба, а потім став по-

[212] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14607.*

[213] *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686.*

[214] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14594, 14605, 14627; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686. – Арк. 3 зв., 53 зв.*

гарським сотенним писарем[215]. Шлях до уряду чигиринського полкового писаря Дмитра Щербака був не таким коротким. Від 1695 р. він служив спочатку сотенним писарем у компанійському полку Новицького, діставши 1701 р. підвищення до рангу полкового, після чого залишався на службі ще вісім років. Тільки 1709 р. після призначення його патрона Гната Галагана на чигиринське полковництво, Щербак, очевидно, не без сприяння полковника став чигиринським писарем[216].

Сотенну старшину очолював сотник, який за своїм статусом, обсягом прав і повноважень прирівнювався до чинів полкового штабу, зокрема, дістаючи таке ж саме жалування[217]. Загалом функції сотників були досить широкими: вони могли, з дозволу полкового начальства, вести вербунки й навіть заступати полковників. Так, наприклад, досить довгий час наказне полковництво над "Чужинним" компанійським полком здійснював сотник Григорій Тонконог[218]. Нерідко сотників відправляли з важливими повідомленнями, рапортами про перемоги, захопленими "язиками" до гетьманів та в Москву[219].

Особливості служби в компанійських полках, котрі посідали важливе місце в системі охорони кордонів Гетьманщини, були причиною того, що їхні підрозділи, задіяні в сторожах і чатах, часто діяли окремо, у відриві від основних сил полку. Ця обставина сприяла вироблению в сотниках особливого типу командира, здатного до прийняття самостійних рішень, оцінки оперативної обстановки, підготовки й організації всіх етапів бою. Недарма відомі за джерелами 80–90-х років XVII ст. "польові ватаги" (Гордій Левченко, Яків Конотоп) були саме компанійськими сотниками[220].

Сотництво, до якого вислужувалися з рядового товариства, являло собою найбільш перспективний варіант службового, а відтак і соціального просування, для низів найманства. Його посідання відкривало шлях до полкових урядів (у деяких випадках – навіть полковництва), а після відставки – можливість продовження служби в реєстровій ієрархії, хоча й на значно скромніших щаблях. До числа найбільш успішних, з цього погляду, ротмістрів можна віднести Василя Базилевського, що вислужився в полку Новицького з рядових товаришів до сотника. В 1676 р. його призначено на білоцерківське сотництво, а трохи згодом – миргородським полковим обозним[221].

Командний склад підрозділу доповнювали сотенні осавул, обозний, хорунжий та курінні отамани, на яких покладалися обов'язки аналогічні тим, що мали полкові старшини[222]. Дещо специфічним було становище курінних отаманів, котрі, посідаючи однаковий статус із сотенними урядниками, грали виключно важливу роль у старшинській ієрархії полку, очолю-

---

215 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 18317. – Арк. 6–7.*

216 *Там само. – Ф. 2. – Спр. 1673. – Арк. 378–379 зв.*

217 *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 20 зв., 31 зв.; оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 80–85.*

218 *Григорій Тонконог походив з компанійських курінних отаманів (1696 р.), вивищений у сотники 1710 р.: НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14628. – Арк. 252; Ф. 8. – Спр. 1839. – Арк. 184 зв.*

219 *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14491.*

220 *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14485, 14504.*

221 *Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках. Апостолы. Базилевские //Русский архив. – 1875. – Кн. 1. – С. 95–97.*

222 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14598; Заруба В. Охотницьке (наймане) військо... – С. 239–240.*

ючи найдрібніші воєцькі організми – курені. Власне, в їхніх руках перебували всі важелі впливу на настрої рядових найманців, рівень їхньої дисципліни та бойової підготовки. У ротах присяг охотницьких полків 1676 та 1682 рр. курінні отамани власноручно розписувалися за своє товариство. Їм належало право безпосереднього звернення до полковника в справах заборгованого жалування, суплікування за своїх підлеглих у кримінальних справах тощо[223]. Всі ці обставини недвозначно вказують на високий авторитет отаманів у найманському середовищі, становище яких можна порівняти зі становищем "солдатських старост" (амбозатів) німецьких ландскнехтів XVI ст.

Огляд системи управління та внутрішньої ієрархії найманого війська спонукає до ряду висновків. У порівнянні з городовими, охотницькі полки мали меншу чисельність і чіткий поділ за родами війська, що до певної міри визначало їхню рухливість, кращий вишкіл і організаційну єдність. На відміну від адміністративно-посадового апарату Гетьманщини з його паралелізмом та неврегульованістю функцій, у найманих полках стабільно було розмежовано обов'язки урядників, розраховані виключно на військові потреби. Саме в цій більш досконалій керованості полягала одна з вирішальних переваг охотницького війська.

3.3. Постачання та забезпечення

Постійний характер служби обумовлював відірваність найманців від господарської діяльності та громадського побуту решти суспільства, адже перебування при полку чи в походах, що було неодмінним обов'язком кожного воїна, практично не залишало часу й можливостей для додаткового заробітку. Через це особливо важливим джерелом їхнього існування мусило бути натуральне й грошове утримання. Загалом, першорядне місце жалування, як чи не найбільш знакової компоненти "жовнірського хліба", складало одну з принципових відмінностей найманства як соціо-професійної корпорації, від решти служилих прошарків населення Гетьманщини, матеріальні умови служби яких випливали з їхнього статусу, станової приналежності й обов'язків. Саме тому платня гіпотетично мусила грати важливу роль у становленні інституту найманства, багато в чому визначаючи його характер і напрям розвитку.

Більшість статей утримання охотницьких полків знаходилося у віданні військового скарбу, єдиним розпорядником якого протягом довгого часу був гетьман. Ця обставина допомагала йому зосереджувати в своїх руках не тільки функції

---

[223] НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14578.

[224] Там само. – Ф. 1. – Спр. 55585 (Лаз 41 5). – Арк. 12.

[225] РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 422 зв. – 423; АЮЗР. – Т. 12. – С. 589.

[226] РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 405–405 зв.

[227] АЗР. – Т. 5. – С. 211.

[228] У кварцяному війську жолд (платня) встановлювався коронівськими приповідними листами. Великі гетьмани коронні мали право видання "устав" зі ставками натурального забезпечення (фуражу, провіанту) для окремих родів війська (переважно піхоти).

[229] Спабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Ч. 1.: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Одесса. 1922. – Т. 4. – С. 4–9, 149–151.

військово-адміністративного, але й господарського управління військом, контролюючи його існування як військового організму[224]. Вільні у витраті коштів, гетьмани використовували матеріальний фактор як один із найпотужніших важелів впливу на найманців. Так, зазиваючи до себе на службу сердюків Дорошенка, лівобережний гетьман Самойлович ставив їм у приклад "иные компанеи пехотные полки", які "не без хлеба и достойного призрения при нас живут"[225]. Доводячи у листуванні з царем важливість служби охотників, котрі "попечения ни в чем... о себе не имеют", гетьман спеціально підкреслював важливість для них регулярного натурального й грошового жалування[226]. Особливо актуальними подібні звернення були під час внутрішньополітичних криз і переворотів. Зокрема, при скиненні з гетьманства І. Самойловича новообраний І. Мазепа, потребуючи підтримки охотницьких частин, у серпні 1687 р. обіцяв у спеціальному посланні до них "всі слушные жаданья и потребы ваши контентовати", не забуваючи видавати "належитую нагороду"[227].

Забезпечення найманого війська складалося з двох основних статей: грошова (власне жалування) й натуральна (харчі, одяг та боєприпаси). Кожна з них, у залежності від економічної ситуації й розвитку господарського управління, надходила з різних джерел – військового скарбу чи місцевих ресурсів. У матеріальному вимірі гетьманське жалування вкладалося в звичну тріаду "гроші" – "хліб" – "барва" (однотипний одяг), яка, ставши традиційною, набула в свідомості охотників мало не символічного характеру. Співвідношення між ними, роль у житті вояка, вплив на боєздатність війська ми спробуємо простежити нижче.

Грошове жалування. У європейських арміях упродовж довгого часу командири найманих відділів самостійно визначали обсяги й порядок сплати грошового жалування для своїх підлеглих. Для найманих полків Лівобережної України платня встановлювалася гетьманом, як головним розпорядником скарбу й командувачем збройних сил, подібно до кварцяного війська Речі Посполитої. Її обсяги для урядників і товариства, диференціація по родах війська, час видачі потувалися в спеціальній "уставі"[228].

Грошове жалування за періодичністю виплат поділялося на дві категорії: "дорочное" ("рокове"), виплачуване зі скарбниці раз на рік, кошти на яке надходили від різноманітних зборів, стягуваних на користь казни й "місячне", що збиралося з податного населення тих місцевостей, де квартирували найманці, – відповідно сплачувалося щомісяця, або раз на квартал[229].

■ **Універсал Івана Мазепи до товариства компанійських і сердюцьких полків з обіцянкою сплатити жалування за службу,** вересень 1690.

"Дорочні" гроші надсилалися в полки з військового скарбу відповідно до реєстрів, котрі складалися гетьманськими посланцями або полковими писарями. На відміну від західноєвропейської практики, полкове начальство не було наділене фінансовими повноваженнями, що зменшувало до мінімуму ймовірні зловживання в цій сфері. Здебільшого роздача жалування доручалася генеральним старшинам або урядникам гетьманського двору й центральних установ. Так, у травні 1680 р. "рокову" плату до полку Новицько-

го привіз значний військовий товариш І. Ломиковський[230]. У таборі Мазепи в Гадячі гроші видавали генеральний осавул Максимович і військовий канцелярист Г. Григор'єв[231]. У 1723 р. плату компанійцям полку Часника роздавав значний військовий товариш І. Забіла[232]. Після сплати жалування, яка звичайно припадала на вересень-жовтень, полковник видавав гетьманському відпоручнику "квит". У рідкісних випадках, коли гроші видавалися особисто полковнику, контроль за їхньою видачею покладався на сторонніх "віри годних і статечних" осіб. У січні 1690 р. одержану на свій полк двотисячну суму ("на чоботи"), Ілля Новицький передав для обрахунку лохвицьким крамарям Григорію Остапенку й Івану Ющенку, після чого гроші було роздано "през... Ивана Безугаваго бурмистра и Михаила Григорьевича писара мѣского лохвицкого ведлугъ реестру... кому що належало такъ старшому яко и меншому през руки наши (себто крамарів. – О. С.)", а залишок "до скарбу воискового при реестрахъ отослано"[233].

Виплати "місячного" утримання могли здійснюватися в різний спосіб – раз на місяць, на два чи на три місяці, що в кожному випадку залежало від воєнної ситуації та економіч-

[230] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14111. У листі полкового осавула Рубана до Новицького (листопад 1694 р.) згадано "при роздачі" жалування генерального підскарбія: Там само. – Ф. 2. – Спр. 14321.*

[231] *Там само. – Ф. 8. – Спр. 1802. – Арк. 70 зв., 74 зв.*

[232] *Там само. – Ф. 8. – Спр. 235. – Арк. 129–129 зв.*

[233] *Там само. – Ф. 201. – Спр. 73. – Арк. 24 зв.*

них ресурсів регіону, звідки ці виплати стягувалися. У 20-х роках XVIII ст. вперше фіксуються згадки про обрахунки виплат грошового й натурального утримання на "треть", себто квартал, які, судячи з усього, були запроваджені з ініціативи російського фіску для зручності обліку. Згідно з ними, рік починався з січневої, а закінчувався, відповідно, грудневою "третью". Здебільшого акордні видачі грошей, на кілька місяців наперед, припадали на весняно-літній період, коли гетьманське правління готувало наймані полки до сторожової

■ **Монети, що перебували в обігу на українських землях XVII ст.: швейцарський таляр, нідерландський патагон, польський таляр, австрійський таляр, тосканський таляр, австрійський ріксдальдер.**

служби або походів. В решті випадків їхня регулярність залежала від стосунків полкового начальства з місцевими урядниками, котрі відали зборами продовольства й грошей для найманців. Часті конфлікти між ними, особливо з приводу ставок оплати та їхньої кількості, призводили до перебоїв у постачанні[234]. Іншим приводом для непорозумінь виступали нерівномірні розкладки грошових поборів з населення. Унаслідок зловживань старшини, котра намагалася уникнути обкладання податками й повинностями підданських селян, до них часто потрапляли реєстрові козаки або посполиті, господарства яких були економічно неспроможні утримувати охотників[235].

Ще одним джерелом конфліктів ставала свавільна поведінка самих найманців, котрі вимагали більшої, ніж їм належало, платні. Старшина Глинської сотні, скаржачись у листопаді 1689 р. на здирства компанійців, писала: "Не зрозумѣемос, хто межи ними певним сотником називается, бо ест их товаришов коло пяти, що і своего сотника нѣвчом не слухают"[236]. З приводу "долегливості" стацій лубенський полковник Максим Ілляшенко в листі до Іллі Новицького

[234] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14517, 14529, 14577*

[235] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14478, 14581, 14661, 14663.*

[236] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14603.*

■ **Універсал Івана Самойловича про "послушенства" в майбутніх бойових діях компанійського товариства полковнику Іллі Новицькому, 1677.**

навіть іронізував, що "як мисй городкув в полку нашом, так много в полку Вашої Милості сотников и иных старших ест, которим своим старшинством людям бѣдним великая од них дѣется долетливост так в датках грошовых, в горѣлках и иных лигкаминах"[237]. Такого роду ускладнення, що їх як найбільш характерні приклади ми навели вище, були результатом відсутності в Гетьманщині адміністративно-господарської вертикалі влади, орієнтованої на потреби забезпечення постійної армії. Брак спеціального інтендантського відомства, функції якого були розпорошені між місцевими і центральними владами, ускладнював процес забезпечення війська, базований на більш ніж скромних матеріально-грошових ресурсах.

Зіставлення розписів виплат піхотним і кінним частинам свідчить про те, що останні мали вищу платню. Це було традиційним для родів війська й пояснювалося значно більшими витратами компанійців на купівлю коней, кавалерійського спорядження, а також утримання почтів.

Всередині кожного роду війська платня диференціювалася в залежності від звання. На відміну від практики коронного війська, в Гетьманщині не прижився обрахунок жалування "ставками", себто для товаришів – посадовим окладом, який видавався з розрахунку на кількість коней у почті, а для старшини – у кількості, кратній кільком ставкам, залежно від звання. Всі посадові оклади у найманих полках були фіксованими. Виняток певний час становили тільки полковники, яким до початку XVIII ст. жалування встановлювалося персонально, з урахуванням їхніх заслуг, а точніше, стосунків із гетьманами. Подібна спрощена система дозволяла мінімалізувати надужиття старшини при перерозподілі коштів, маніпулюванні т. зв. "сліпими ставками", залишаючи значні прерогативи в руках гетьманів.

Визначити співвідношення посадових окладів полкової, сотенної старшини й рядового товариства у "дорочній" платні наразі немає можливості через відсутність відповідних "устав". Стосовно ж різниці по "місячних" виплатах, то уявлення про них можна скласти за "уставою" компанійського полку Новицького з 1679 р.[238]:

☐ **Ставки грошового жалування чинам сердюцьких і компанійських полків 1722–1723 рр.**

Звання	Грошовий оклад (зол.)
Осавул полковий	*20*
Обозний полковий	*9*
Хорунжий полковий	*10*
Писар полковий	*10*
Сотник	*9*
Курінний отаман	*4*
Товариш	*3*

З наведених даних випливає, що платня старшини була вищою від рядового товариства в три–сім разів. Очевидно, таке ж співвідношення можна прийняти й для сердюцьких полків, точна інформація по яких відсутня.

Ширші порівняння можна зробити на основі даних, підготованих Генеральною військовою канцелярією на вимогу Малоросійської колегії в 1722–1723 рр.[239]:

☐ **Ставки "місячного" жалування чинів компанійських полків 1679 р.**

Чини	Грошове жалування			
	Компанійці		Сердюки	
	"Дорочное"	"Місячне"	"Дорочное"	"Місячне"
Полковник	*26 руб.*	*4 руб.*	*20 руб.*	*6 руб.*
Обозний полковий	*14 руб. (8)*	*3 руб., 20 грн.*		–
Осавул полковий	*14 руб. (8)*	*3 руб., 20 грн.*	*6 руб.*	*2 руб., 13 алт., 2 д.*
Хорунжий полковий	*14 руб. (8)*	*3 руб., 20 грн.*	*6 руб.*	*2 руб., 13 алт., 2 д.*
Писар полковий	*14 руб. (8)*	*3 руб., 20 грн.*	-	–
Підосавул полковий	*7 руб. (8)*	*1 руб., 20 алт.*	–	–
Довбиш	*6 руб.*	*80 грн.*	-	
Сотник	*14 руб. (10)*	*8 зол.*	*6 руб.*	*2 руб., 13 алт., 2 д.*
Осавул сотенний	*7 руб. (4)*	*8 зол.*	*1 руб.*	*26 алт., 1 д.*
Хорунжий сотенний	*– (4) руб.*	–	*1 руб.*	*26 алт., 1 д.*
Писар сотенний	*7 руб. (4)*	*8 зол.*	–	–
Курінний отаман	*7 руб. (4)*	*8 зол.*	–	–
Товариш подвійний	*6 руб.*	*8 зол.*		
Товариш поодинковий	*4 руб.*	*8 зол.*	*2 руб.*	*26 алт.*
Молодик	*2 руб.*	*8 зол.*	-	–

Як бачимо, різниця в ставках оплати між старшиною й рядовим товариством збереглася на тому ж рівні, коливаючись у межах від двох до шести окладів.

Істотну проблему становить питання про жалування молодиків. Практика тодішньої військової служби передбачала, що їхнім забезпеченням мусять піклуватися товариші, до почту яких вони входили. Ситуація змінювалася, коли молодика вписували до полкового компуту й він уже на правах товарища починав отримувати всі види довольства нарівні з іншими. Згадка Самойловичем у листі до Новицького (травень 1684 р.) про молодиків, "которые при товариству полку ваной милости служили и вже могутъ быти взяты за товариновъ" і в майбутньому, "кіды всѣмъ чинити масмъ укоптентованье, и ихъ удовольствовати роскажемъ", недвозначно свідчить саме про такий порядок[240].

Щоправда, це не знімає питання про жалування у пізніший період, коли чітко фіксується поділ компанійців на поєдинкове та подвійне товариство, котрий вказує, що молодики довгий час перебувають поза компутовим товариством. Спеціальна промеморія Генеральної військової канцелярії

[237] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14175.*

[238] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14101.*

[239] *Там само. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз 1). – Арк. 19 зв. – 20; Спр. 55585 (Лаз 41 5). – Арк. 13; ЧИОНЛ. – Т. 12. – С. 134. З даними промеморії сходяться суми виплат полку Часника (ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1140. – Арк. 2–3), але відрізняються по полку Тонконога, де вони менші за обсягом (ці цифри наводяться в таблиці в дужках): ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 31–31 зв.*

[240] *АЗР. – Т. 5. – С. 176.*

1723 р. містить повідомлення про ставки річних і місячних грошей молодикам, причому цікаво, що вони дорівнюють тій сумі, котра становила різницю в жалуванні подвійного та поєдинкового товаришів. Зі змісту документа важко зрозуміти, чи молодики одержували ці гроші безпосередньо зі скарбу, чи вони включалося до ставки подвійних товаришів, котрі просто вираховували зі свого жалування суму, встановлену на їхню користь[211]. Очевидно, на практиці побутував саме другий варіант, що опосередковано підтверджується "ведениями" 1726 р. з роз'ясненнями щодо аналогічних виплат молодикам полкової та сотенної старшини: "полковник и старшина полковая (и) сотники получают жалование годовое з давних давен по старине на свою рангу, а с того годового жалования настоящею ценою платятся своей челяди"[212].

Відомості про розміри річного жалування, які містяться в документах, не дозволяють скласти панорамну картину його коливань і змін упродовж кінця XVII – початку XVIII ст. З одного боку, це пояснюється специфічністю джерельної бази, яка подає історикові значно більше інформації про місячні виплати, зафіксовані у краще збереженому листуванні охотницької та козацької старшини, приватній епістолярії та діаріушах. Натомість розпорядження гетьманського правління, до компетенції якого належала сплата "рокових" грошей, дійшли до нашого часу в мізерній кількості й стосуються переважно компанійських полків. Наявні в нашому розпорядженні відомості зіґруповано в таблиці, наведеній нижче[213].

☐ Річне жалування товаришам компанійських і сердюцьких полків 1677–1725 рр.

	1676 р.	1677 р.	1682 р.	1709 р.	1716 р.	1722 р.	1723 р.	1725 р.
Товариш подвійний		*20 25 зол.*	*20 зол.*	*1,5 руб. 3 грн.*	*3 руб.*	*6 руб.*	*6 руб.*	*6 руб.*
Товариш поєдинковий		–	–	*1 руб. 2 грн.*	*1 руб.*	*1 руб.*	*4 руб.*	*4 руб.*
Сердюк	*30-50 зол. (невідомо, що виплачено)*	*15 зол.*				*2 руб.*		

Наведені дані мають значні хронологічні лакуни, що зменшує їхню репрезентативність: у середньому відстань між джерельними згадками не перевищує 5–7 років і лише на рубежі XVII–XVIII ст. є дуже значною, становлячи майже 20 років. Крім того, практично невідомою лишається динаміка й обсяги жалування в охочекінних полках.

Разом із тим, попри висловлені нами застереження, спробуємо прокоментувати одержану картину, сприймаючи її не як чіткий зліпок реальності, а певне наближення до його контурів і сутності. В першу чергу звертає на себе увагу відсутність ко-

ливання обсягів жалування наприкінці XVII ст. і його різке падіння в розпал Північної війни, коли бойові дії точилися на теренах гетьманату. Протягом 1709–1716 рр. його відмітка сягнула критичного мінімуму, що при переведенні на рахункову систему, прийняту на той час в Україні, становило від 5 до 7 золотих. В кінці цього періоду істотно підвищилося жалування лише подвійного товариства, що піднялося майже до довоєнного рівня в 15 золотих. Здається, така динаміка цілком відповідає загальним тенденціям розвитку фінансового господарства Гетьманщини, в якому період відносно стабільного існування змінився важким колапсом у час воєнних лихоліть початку XVIII ст. На початку 1720-х років спостерігається стабілізація грошових виплат, що можна пояснити, з одного боку, загальним поліпшенням економічного життя, що входило до мирного річища, а з іншого – відновленням системи зборів на військо, чітким дотриманням фінансової дисципліни, за якою стежили новозасновані російські органи влади.

Адекватність наших спостережень дозволяє перевірити зіставлення з показниками по виплатах місячного жалування[244]:

□ **"Місячне" жалування товаришам компанійських і сердюцьких полків 1679–1726 рр.**

	1679 р.	1681 р.	1689 р.	1692 р.	1693 р.	1694 р.	1696 р.	1704–1706 рр.	1722 р.	1723 р.	1725 р.
Компанійці	*3 зол.*	*2,5 зол.*	*2 зол.*	*5 зол.*	*4-4,5 зол.*	*3,3-4,3 зол.*	*5 зол.*	*4 зол.*	*8 грн.*	*4-4,5 зол.*	*2,66-4 зол.*
Сердюки	–	–	–	–	–	–	–	–	*26 алт.*	*4-4,5 зол.*	

На жаль, імовірність похибок у репрезентативності одержаної картини, пов'язана з відсутністю даних за перше десятиріччя XVIII ст., теж є досить високою. Однак "щільніша" інформація за 80–90-ті роки XVII ст. підтверджує наш попередній висновок стосовно стабільності найманського жалування протягом цього часу. Коливання тут не досить значні, причому наприкінці періоду навіть спостерігається стійке зростання ставок виплат. На прикладі виплат 20-х років XVIII ст. так само можна зауважити виявлену нами вище тенденцію до зростання й стабілізації.

Рівень цих цифр вимагає послідовного порівняння їх з обсягами жалування, прийнятими в інших формуваннях військ гетьманського регіменту. Попри те, що Березневими статтями 1654 р. реєстровому товаришу встановлювалася плата у 30 зол. на рік, добре відомо, що насправді козаки не отримували платні за винятком тих випадків, коли їм доводилося брати участь у тривалих і далеких походах. За досліджуваний період нам відомий лише один такий випадок, коли в січні 1701 р. козакам корпусу І. Обидовського, що воював у Ліфляндії, роздавали продовольство та по 1 руб. місячної

[241] *ЧИОНЛ. – Т. 12. – С. 134.*

[242] *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 78 зв.*

[243] *Складено за: НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз 1). – Арк. 19 зв. – 20; Спр. 55585 (Лаз 41 5). – Арк. 13; Спр. 55692 (Лаз 41 5). – Арк. 293–293 зв.; Спр. 55694 (Лаз 41 5). – Арк. 310–333 зв.; Ф. 2. – Спр. 14101; РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 404; АЮЗР. – Т. 13. – С. 40–41, 177; ЧИОНЛ. – Т. 12. – С. 134.*

[244] *Складено за: НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14175. 14478, 14582, 14603. 14609. 14626. 14639, 14661, 14692, 14788. 14792; Ф. 8. – Спр. 235. – Арк. 12. 147. 162–162 зв., 205–206 зв.; Спр. 1804. – Арк. 86 зв.*

плати[245]. Стабільне грошове, а також натуральне утримання, де в чому подібне до найманського, діставали деякі козацькі старшини й "полкові служителі" – артилеристи, польові ватаги, музиканти та ін. категорії допоміжних служб козацьких полків. Таку саму системи оплати мали служителі Генеральної військової артилерії та музики, зведені дані по яких за 20-ті роки XVIII ст. наводимо нижче[246]:

Річне жалування козацьких урядників, чинів полкової артилерії, музики й охотницьких полків у 1722–1724 рр.

	Козацькі урядники	Артилерійські служителі	Музиканти	Компанійці	Сердюки
Сотенний хорунжий	*11 руб., 12 коп.*			*4 руб.*	*1 руб.*
Сотенний осавул	*5 руб., 54 коп.*	*10-20 руб.*		*4-7 руб.*	*1 руб.*
Отаман		*4 руб.*	*24 руб.*	*7 руб.*	
Пушкар		*3-10 руб.*			
довбиш			*15-22 руб.*	*6 руб.*	
трубач			*15-16 руб.*		
Товариш				*4-6 руб.*	*2 руб.*

Отже, полкові служителі, принаймні в першій чверті XVIII ст., мали вищий рівень платні в порівнянні з найманцями. Це пояснювалося, з одного боку, тим, що кошти на їх утримання виділяла місцева влада, і це дозволяло оперативніше реагувати на коливання цін і купівельної спроможності грошей, аніж це робив військовий скарб, затиснутий в лещатах бюрократичної тяганини численних канцелярій. З іншого боку, давалася взнаки дефіцитність таких спеціальностей, як гарматні, музиканти й цирульники, з якими укладалися індивідуальні контракти з високою платнею. Представники двох останніх фахів до того ж користувалися незмінною протекцією полкового начальства, лікуючи козацьких урядників або звеселяючи грою гостей на полковницьких чи сотничих подвір'ях під час свят – їхнє утримання, таким чином, було необхідною ознакою соціального престижу, "символічного капіталу" чиновних осіб.

Особливий інтерес становить порівняння найманського жалування з грошовою та матеріальною винагородою козаків "християнської міліції" Правобережної України, котрі з 80-х років XVII ст. винаймалися урядом Речі Посполитої на засадах, спільних із іншими затяжними контингентами. В силу ряду військово-політичних причин, а також організаційних труднощів служба цих полків, так само, як і жалування, були непостійними. За даними, виявленими Т. Чухлібом, річна плата рядовому козакові регіменту А. Могили в 1684 р. становила 9 зол. Козаки С. Палія одержали в 1690 р. по 10 зол., Абазина у 1693 р. – по 5, а Самуся в 1695 р. – 12 зол.[247] Незадовільні умови служби й значно нижча платня були однією з найва-

гоміших причин переходу тамтешнього козацтва до охотницьких полків лівобережних гетьманів, про що йшлося вище.

Ведучи мову про жалування, як фактор, що принаймні теоретично мусив складати матеріальну підвалину корпоративної окремішності його одержувачів, ми неминуче стикаємося з проблемою їхніх доходів і витрат, аби максимально коректно оцінити роль жалування в інституційному аспекті. Простіше кажучи, задаймося питанням: наскільки високим був рівень оплати професійного вояка? Чи платня, котру він одержував, задовольняла його запити й потреби?

Перш ніж взятися до розв'язання цієї проблеми, слід застерегти, що власне грошове жалування було лише частиною утримання вояка, гарантованого йому державою, і решта видів забезпечення, в першу чергу харчове, посідали не менш важливе місце. Тож з'ясування фінансової ситуації гетьманського найманця вимагатиме в свою чергу взаємного порівняння одразу кількох складових системи забезпечення. Інше застереження стосується "шкали", за якою визначатимемо, наскільки високим було жалування, – її конструювання з урахуванням абсолютно всіх факторів соціально-економічного життя є надзвичайно складним завданням хоча б з огляду на те, що сучасний дослідник має в своєму розпорядженні лише фрагментарні джерельні повідомлення. По-перше, майже неможливо відтворити структуру доходів і витрат більшості тогочасного суспільства, в якому ведення персональної бухгалтерії, не кажучи вже про податкові декларації, було явищем незнайомим. По-друге, навіть за умов побудови такої "ідеальної" структури, яка вимагає копіткої роботи з актами й епістолярією, одержана картина стосуватиметься здебільшого вищих прошарків суспільства – старшини й духовенства, тоді як решта середніх і нижчих верств, не інтегрованих або недостатньо інтегрованих до писемної культури, лишиться "поза кадром" дослідження. Найприкріше, що саме вони – переважні мешканці Гетьманщини – в нашому випадку є найбільш цінною категорією населення з точки зору порівняння їхніх фінансових можливостей із майновою ситуацією найманців. Ще менше шансів матиме спроба порівняльної характеристики жалування сердюків і компанійців із професійними вояками армій сусідніх держав, що пояснюється цілковитою невивченістю у вітчизняній історіографії коливань грошового ринку й фінансового господарства гетьманату, їхньою неспіввідносністю з регіональними та загальноєвропейськими тенденціями. Ми не ставимо перед собою подібних завдань, бо вони мусять стати предметом самостійного дослідження, і обмежуємося лише спробою

[245] *Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С. 487.*

[246] *Там само. – С. 420, 436, 464–465.*

[247] *Чухліб Т. Документи про фінансування козацьких полків Річчю Посполитою та Ватиканом у 80–90-х рр. XVII ст. //Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 345, 347–349.*

Сплата жалування у французькій армії. Гравюра Ж. Каллo, XVII ст.

Щільна черга солдатів вишикувалася до столу, де роздачею грошей відають полковник, капітани і сержанти.

подати "в першому наближенні" картину фінансового становища охотників та роль одержуваного ними жалування з погляду інституційного статусу професійної військової служби.

Як було показано вище, середнє річне жалування товариша компанійського полку на рубежі XVII–XVIII ст. дорівнювало 15 зол. До цієї суми слід долучити "місячні гроші", які не перевищували 4 зол. на місяць, що дає близько 48 зол. Себто на рік всі види виплат становили 60–70 зол. Беручи до уваги, що платня сердюка була на третину меншою, його річний доход дорівнював орієнтовно 40–50 зол.[248]

На жаль, нам невідомо, якою саме сумою з наведених вище річних доходів могли реально розпоряджатися найманці, адже при її обрахунках ми виходили з того, що місячне жалування заощаджувалося ними в повному обсязі. Навряд чи так було насправді – "місячні гроші", що видавалися разом із харчами, призначалися для купівлі "присмаків" і "легкомин", себто додаткових продуктів (овочів, спецій, пива й горілки), відсутніх у раціоні казенної "кормової устави". Скільки саме витрачалося на них, сказати важко, але навіть якщо вирахувати з річного доходу не більше третини, виходить, що "вільних" грошей, призначених на перелічені нами вище основні статті витрат, залишалося не більше 35 зол. у сердюків і 50 зол. у компанійців.

З фінансового погляду найважливішими статтями витрат вояка були ті, що безпосередньо пов'язувалися з його службою. В першу чергу йдеться про закупівлю зброї, спорядження, амуніції, а для компанійців – ще й коней. Боєприпаси, продукти харчування й фураж постачалися за рахунок місцевих і центральних засобів, тож у розрахунки витрат ми їх не включаємо. Ціни на зазначені вище групи товарів, їх рух і обсяги споживання вимагають спеціальних досліджень, тож

ми спиратимемось лише на ті відомості джерел, котрі подають "пересічну" ціну, більше наближену до низької. Відповідно, перелік і сума витрат на одного вояка мала становити:

Мушкет – 10 зол.
Шабля – 5–7 зол.
Амуніція – 1 зол.

Разом – бл. 20 зол.

Сюди ж слід додати вартість верхового коня, котра наприкінці XVII ст. коливалася в межах від 15 до 35 зол., а також кінської збруї[249].

Варто зауважити, що охотники не мали потреб власним коштом споряджати вози й обозних коней, господарський ремонент (кіс, сокир, заступів та ін.), котрі згідно з гетьманськими розпорядженнями постачали домогосподарі. Натомість потреба в додатковому одязі, окрім барви, яка в повному обсязі видавалася лише сердюкам, мусила відчуватися досить гостро, особливо в тих видах, які швидко зношувалися – чоботах, панчохах, кошулях (сорочках) тощо. Одяг, таким чином, мав становити ще одну статтю витрат, втім, можливо, вже й не таку велику: устава, видана Генеральною військовою канцелярією в 1699 р., комплект у 2 кожухи, 2 пари чобіт, 2 шапки, 2 пари рукавиць і панчіх оцінювала в 4 золотих[250].

Так чи інакше, але співвідношення річних доходів найманця з основними статтями витрат показує, що грошове жалування покривало більшу частину видатків, пов'язаних зі службою.

Фінансова ситуація охотників істотно погіршилася протягом перших років Північної війни, набувши мало не катастрофічного характеру в 1708–1711 рр. На це недвозначно вказують ставки річного жалування з 1709 р. (у перерахунку на тодішню обрахункову систему – до 8 зол.), наведені у таблиці, підтверджуючи загалом низький рівень боєздатності найманих полків, що залишилися при боці Скоропадського й за рішенням царя навіть були "отставлены" від бойових дій[251]. 1716 р. ця відмітка сягнула 15 зол., себто довоєнного рівня платні, але оцінити це підвищення власне як якісне зростання, з огляду на імовірну в той час інфляцію, навряд чи можливо. Все це промовисто свідчить про те, що постачання війська трималося переважно на натуральних виплатах, звівши до критичного мінімуму готівкові виплати. "Чого ради, – писав у відчаї Іван Скоропадський канцлеру Головкіну в листопаді 1710 р., – не малая в том мне деется прикрость, понеже оны компанея

[248] *Тут і далі ми виходимо з купівельної спроможності золотого як обрахункової одиниці. Прийняті в спеціальній літературі й додатково верифіковані нами за актами початку XVIII ст. його співвідношення з іншими грошовими й обрахунковими одиницями становлять: 1 таляр – 3 зол., 1 руб. – 5 зол., 1 копа – 2,5 зол. (Дані подано за: Зварич В. Нумізматичний словник. – Львів, 1972. – С. 68, 123; Николайчик Ф. Цены на сукна... // КС. – 1894. – №9. – С. 452).*

[249] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14608; Материалы по истории Малороссии. – Черниров. 1912. – Вып. 1. – С. 19.*

[250] *Стороженки. Фамильный архив. – Т. 6. – С. 83.*

[251] *ИМР. – Т. 2. – С. 235.*

■ **Монети, що перебували в обігу на українських землях XVIII ст.: російські рубль, алтинники, гривеник та копійки.**

и сердюки будучи безплатни и безодежни, безпрестанно мне о том... докучали и теперь... докучают, а мне им дати нечого"[252].

Остання група цифр з 1722–1726 рр., як згадувалося вище, подає картину матеріального добробуту найманців в умовах господарської стабілізації. Користуючись попередньо застосованою схемою обрахунків (сумування річних та місячних грошей), можемо твердити, що річний доход подвійного товариша складав 25,2 руб., поєдинкового – 13,6 руб., сердюка – 11,6 руб. Враховуючи, що як мінімум третина цієї суми "з'їдалася" протягом року купівлею додаткових продуктів, одягу й іншими непередбачуваними витратами, реальний бюджет охотників складав відповідно 17,64 руб., 9,52 руб. та 8,12 руб. При цьому від першої цифри мусимо ще відняти певну суму, котру подвійний товариш мав сплачувати своєму молодикові. Слід також застерегти, що тридцятивідсотковий рівень таких витрат тут має ще більш умовний характер, ніж у попередньому періоді: ріст цін на основні групи товарів протягом 20-х років XVIII ст., пов'язаний у тому числі й з підвищенням податей, був вельми відчутним.

Тепер порівняймо ці кошти з найнеобхіднішими статтями витрат, аналогічними тим, що ми наводили для попереднього періоду[253]:

Фузея – 2–5 руб.
Шабля – 1–2 руб.
Амуніція – 2–3 руб.

Разом – бл. 7 руб.

Ціни на верхових коней коливалися від 5 до 20 руб., а на сідла й збрую – від 1,2 до 4 руб.[254] Поповнення гардеробу найнеобхіднішими предметами мало обійтися не менше ніж в 7 руб.[255]

Навіть побіжного погляду на співвідношення цих цифр достатньо, аби зрозуміти, що грошове жалування в цей період не могло забезпечити всіх необхідних витрат найманців, балансуючи на тонкій грані дефіцитності їхнього бюджету. Якщо ж додати до цього зволікання з виплатами, а в часі воєнних розрух ще й занепад господарства, який спричиняв дорожнечу на сільськогосподарські продукти й голод, ці фактори з усією очевидністю прояснюють причини дезертирства й грабунків мирного населення, до яких вдавалися найманці.

Цілком зрозуміло й те, що навіть у відносно бездефіцитні періоди мусили діяти певні компенсаторні механізми, котрі б урівноважували фінансове неблагополуччя жовнірів.

Серед джерел "несосновних" прибутків на першому місці стояла, звичайно ж, військова здобич – лупи. Реляції охотницьких полковників рясніють численними повідомленнями про "виграних" зі степових походів полонених, худобу, трофейні зброю, одяг і кінськовності. Ці fructus belli, згідно з тогочасними уявленнями, становили невід'ємну частину матеріального виразу "воєнного щастя", залишаючись після переділу здобичі ("дувану") в руках переможців[256]. Найбільшу вартість з-поміж них мала не "рухлядь" (хай навіть і кінська), а бранці й "билло" (худоба, коні). Згідно з тодішніми правилами, "найзначніших" полоняників полкове начальство й охотники мусили надсилати до гетьманської ставки за гарантовану винагороду, з рештою ж чинити на власний розсуд[257]. Нерідко й перших, і других без відома влад обмінювали на полонених або перепродували донським козакам чи грекам у південних полках, що межували з Диким Полем і здавна мали налагоджену систему торгівлі ясиром.

Походи в пониззя Дніпра, на кримські улуси й прикордонні турецькі санджаки кінця XVII ст. ("промисли воєнні"), як і в попередні часи, окрім суто військової функції, яка западто буквально тлумачиться істориками, таким чином, мали й суто прагматичну мету – захопити здобич. В зимово-осінній період, своєрідне міжсезоння, коли масштабні бойові дії згортались, в козацьких і охотницьких полках формувалися спеціальні партії ("чати"), до яких збиралася "охоча" до грабіжницьких виправ "братія". "Чати" оперували в гирлах річок, заплавах і байраках, на великих торгівельних трактах, перебиваючи шляхи відступу татарським чамбулам, які поверталися зі здобиччю, виловлюючи контрабандистів, волоцюг, а іноді й мирних переселенців, дрібних торгівців. Нарікаючи, що їхніми жертвами часто стають безневинні люди, тоді як кордони залишаються без надійної охорони, гетьмани забороняли найманим полковникам без великої необхідності відпускати "на низ" великі партії охотників[258].

Ставлячи лупи на перше місце в ієрархії додаткових прибутків найманців, не варто забувати, що в силу специфіки родів війська, вони мали далеко не однаковий доступ до них. Звичайно, "вершки" діставалися швидкій і маневровій кінноті, яка, перебуваючи у розвідці, несла бойову охорону, вела переслідування відступаючого ворога і першою натрапляла на покинуте майно. Піхота вдовольнялася тим, що лишалося після неї, або, в кращому випадку, здобиччю, взятою у ворожому таборі. Нерідко траплялися й сутички довкола трофеїв, що особливо часто зчинялися між московським і українським військом у Прибалтиці та Білорусі під час Північної війни[259].

[252] НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 1840. – Арк. 195. Див. ще один лист аналогічного змісту до Петра I від 16 лютого 1710 р.: Там само. – Ф. 8. – Спр. 1820. – Арк. 126 зв.

[253] ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 175. – Арк. 3 зв.

[254] Там само. – Ф. 53. – Оп. 2. · Спр. 175. – Арк. 2 зв., 3 зв.

[255] З розрахунку: чоботи – 0,6–0,8 руб., каптан – до 3 руб., кожух – 4 руб., сорочка – 0,5 руб. Ціни наведено за актовими матеріалами ГВК та сотенних правлінь першої половини 1720-х років: ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 175. – Арк. 3 зв.; Спр. 311. – Арк. 2 зв. – 3.

[256] Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 192–197.

[257] Про винагороду за доставлення "язиків" до гетьманського й монаршого дворів: Листи Івана Мазепи. – К., 2002. – Т. 1 – С. 259–261, 387–388; Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 523.

[258] НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14057, 14113.

[259] Письма к государю императору... от генерал-фельдмаршала... Бориса Петровича Шереметева. – Т. 1. – С. 62–64, 80.

Лист сердюцького полковника Максима Самойловича до Івана Мазепи, 1700.

Більш стабільним заробітком були ремесла й промисли. Ті з них, котрі вимагали певного стартового капіталу й колективної участі, організовувалися по куренях. За інформацією охочекінотного полковника Чечеля, надісланою до Батурина в січні 1697 р., сердюки його полку, що перебували залогою в Тавані, промишляли риболовлею[260]. Влітку 1700 р. звідти ж охочекінотне товариство полку Самойловича ходило "на низъ для добычи соляной" ("аби мѣзерние помянутие полчане хоть малую часть заробили на обуви или на инше дробние одежѣ")[261]. На жаль, щодо поширеності індивідуальних промислів і ремесел у середовищі найманців ми не маємо жодної інформації, хоч за наявністю її для пізнішого періоду, можна припустити, що ними могла охоплюватися значна частина полку. Обмеженість джерельної інформації залишає нам можливість лише для здогадок відносно ролі цього джерела доходів, яке, судячи з прикладів солдатської торгівлі й ремесел у сусідніх країнах, становило вельми успішне з фінансової точки зору заняття[262].

Харчове й натуральне утримання. В умовах, коли грошова платня була не в змозі задовольнити всіх потреб вояка, зростало значення ренти видів утримання – фуражу, провіанту й одягу, котрі постачалася натурою з районів квартирування полків ("леж")[263]. За відсутності казарм і централізованого постачання харчами, в мирний час наймані полки розміщувалися постоями на теренах реєстрових полків, звідки їм поставляли все необхідне. Отже, постійна повинність і натуральні поставки від населення були взаємообумовленими явищами. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. наймані полки стояли "на лежах" майже по всій території Гетьманщини, в полках Прилуцькому, Переяславському, Полтавському, Стародубському, Лубенському. У 20-х роках XVIII ст. квартири для охотників виділялися в Лубенському, Переяславському, Миргородському, Київському й Чернігівському полках[264].

За традицією, що склалася ще за річпосполитських часів, продуктові дачі на військо ("статії") видавалися відповідно до "кормовой уставы" – своєрідного тарифу забезпечення найманця, встановленого гетьманським правлінням. Як правило, "устава" з точним переліком продуктів, розрахованих на певний термін, щорічно укладалася в Генеральній військовій канцелярії й надсилалася в реєстрові полки, де "на звиклих становиськах" перебували найманці.

Листування 70–80-х років XVII ст., що збереглося в архіві компанійського полковника І. Новицького, дозволяє реконструювати організацію збору продовольства на Лубен-

---

260 *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1089. – Арк. 1.*

261 *Там само. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1220. – Арк. 1.*

262 *Див., зокрема, російські аналоги: Калашников Г. В. Солдатская торговля в середине XVIII в. //Торговля, купечество и таможенное дело в России в 16–18 вв.: Сб. материалов международной конференции. – СПб., 2001. – С. 150–156.*

263 *Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницины до мировой войны. – Одесса, 1925. – Ч. 1.: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Т. 4.: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII ст. – С. 31–33.*

264 *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 2–6 зв.; Спр. 649. – Арк. 97–98.*

щині, де традиційно квартирував його полк. Механізм збирання продуктів і доставляння їх на "лежі", в світлі цих джерел, мав приблизно такий вигляд: кормову уставу надсилали одночасно охотницькому полковнику й козацькому, на підвладній території якого розташовувалася та чи інша наймана частина[265]. Козацький полковник видавав розпорядження відносно кількості провіанту, що мусить бути поставлений на "стацію", в усі сотенні правління[266]. З цією метою складалися спеціальні реєстри населених пунктів із вказівкою числа квартируючих найманців[267]. Після цього обозний або писар найманого полку разом із козацьким урядником (сотником або представником полкової старшини) об'їжджав визначені населені пункти, розташовуючи товаришів на "лежі" й збираючи в домогосподарів харчі[268]. При цьому стація могла виплачуватися або натурою, або еквівалентною сумою грошей.

Часто-густо за домовленостями харчові "датки" збиралися й розвозилися по квартирах самими компанійцями[269]. Натрапляємо навіть на згадки про видачу козацьким і міським урядникам спеціальних "квітаций" за поставлені продукти[270].

Перед виступом у похід належну "уставу", згідно з гетьманським універсалом, стягували на 3–4 місяці наперед, створюючи в кожному полку необхідні запаси[271]. Наприклад, 1693 р. Мазепа велів полковнику Новицькому, "аби с сотен всіхь полку своего товариство до себе скуплял, и веліль оним во вшелякие военние приспособлятися запаси"[272].

На сьогодні в нашому розпорядженні є 8 кормових устав і похідних розкладок харчів для найманих полків у вигляді самостійних документів або згадок про них, які охоплюють період з 1678 по 1723 рр. Більшість із них (5) походять зі згаданих нами "збірок Новицького" й, таким чином, свідчать про харчування в кінних полках. Раціони сердюцьких частин (2) збереглися лише для 1723 р. Хронологічна відстань між джерельними згадками досить нерівномірна: 1678 (1), 1680 (1), 1690 (3), 1711 (1), 1723 (2). Себто з нашого поля зору випадає рубіж XVII–XVIII ст., значна кількість документів якого, очевидно, була втрачена у воєнному лихолітті 1708–1710 рр. Прикметно, що, починаючи з середини 80-х років XVII ст. джерела згадують видачі провіанту на "лежах" "подлуг минулорічної устави", що може бути свідченням відносної стабільності їхніх норм[273].

Перелічені документи або згадки мають практично тотожну інформативну структуру: перелік продовольчих продуктів, їх обсяг і термін, на який вони видаються (іноді з додаванням грошового еквіваленту). Окрім цього, "Устава, [...] якое маст бити виживлене на месяц товариству охотницкому [...]" за 1690 р. подає окремі розписи по старшинському

■ **Універсал Івана Самойловича до компанійського полку Новицького із дозволом стати на "лежі"**, 1680.

Коли присилали цей довгоочікуваний документ, для найманців наставав нетривалий період відпочинку від військових походів, степових сторож і рейдів.

265 НБУВ. ІР.–Ф. 2.–Спр. 14081. 14106. 14290.
266 Там само. – Спр. 14216. 14230.
267 Там само. – Спр. 14187, 14478. 14504.
268 Там само. – Спр. 14199. 14218.
269 Там само. – Спр. 14235.
270 Там само. – Спр. 14014.
271 Там само. – Спр. 14069.
272 Там само. – Спр. 14470.
273 Там само. – Спр. 14480.

Рапорт компанійського сотника Гордія Левченка про влаштування його товариства на "лежі" в Лубенському полку, 1690.

й товариському продовольчим "окладам". Відносно харчів для молодиків у компанійських полках не існує більш-менш ясної інформації, однак є малоймовірним, щоб подвійні товариші годували їх з власної порції. Принаймні гетьмани в своїх розпорядженнях щодо прийняття до реєстрів "молодиків новутних" обіцяли "удовольствувати" їх нарівні з іншими найманцями[274]. В сердюцьких полках, котрі організовувалися за іншими принципами, поділу на товаришів і молодиків не існувало взагалі, тож зафіксовані уставами норми продовольства в ідеалі призначалися з розрахунку на одного вояка.

Однак наскільки достовірною може вважатися ця інформація, аби ми могли використовувати її для реконструкції раціону найманця? Питання зовсім не пусте, як зважити на той факт, що в європейській історіографії склалася певна дослідницька традиція, заснована на діловодстві армійських і флотських інтендантств XVII–XVIII ст., для яких, за влучним висловом Ф. Броделя, "їжа, яку вони видавали, завжди добра". Треба відразу ж зазначити, що, як було продемонстровано вище, ланцюжок, котрий з'єднував комору українського селянина з мискою компанійця або сердюка, був досить коротким і не мав тієї кількості адміністративних ланок (інтендантських канцелярій, складів і служб), силами яких у європейських арміях розкрадалося або згноювалося до 60% продовольства. Примітивність і відсутність централізованої системи забезпечення найманого війська в гетьманаті мала свої переваги: менше посередників – менше втрат.

Переважна більшість документів (5 з 8) подає відомості про похідні раціони (1678, 1690, 1711 та 1723 рр.), які, судячи з аналізу бойової документації, визискувалися полковим начальством надзвичайно ретельно. Так, полк Новицького часто навіть спізнювався з виходом у похід, очікуючи на поставки провіанту й фуражу[275]. В гіршому випадку невчасно зібраний харч виправлявся на обивательських підводах навздогін найманцям, як це було 1678 р. з сердюцьким полком Кожуховського[276]. Жодних сумнівів не викликає згадка відносно раціонів 1711 р., про фактичну видачу яких влітку цього року свідчать поіменні записи "відения" компанійського полку Тонконога, а також російські джерела[277].

З меншою упевненістю можна говорити про обов'язковість продуктових видач у рамках "кормових устав", себто в мирний час. Як правило, перебування на лежах припадало на зимово-весняний період і тривало не більше 6 місяців. При цьому наявна документація як охотницьких полків, так і сотенних козацьких канцелярій спеціально майже не фіксує фактів видач продовольства. Відносно певними свідченнями

---

[274] *АЗР. – Т. 5. – С. 176.*

[275] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14067.*

[276] *Там само. – Спр. 14070, 14711.*

[277] *Там само. – Ф. 1. – Спр. 55692. – Арк. 293 зв. та слід.; ПИБ. – М., 1964. – Т. 11. – Вып. 2. – С. 61, 386.*

[278] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14235, 14317, 14497.*

[279] *Там само. Ф. 2. – Спр. 14305, 14481, 14508.*

[280] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14175, 14198.*

[281] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14213.*

[282] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14216.*

ми з цього приводу є листи городової козацької старшини до найманих полковників (1682 р.), де згадано про збір харчів і їх відправлення[278]. В інших випадках ми можемо спиратися лише на опосередковані свідчення: по-перше, невидача продовольства з того чи іншого селища або містечка відразу ж породжувала інтенсивне листування охотницької та козацької старшини, ставала приводом для скарг[279]; відповідно, відсутність подібних документів (принаймні, прямих і непрямих свідчень про їх існування) може служити доказом на користь більш-менш справного постачання. По-друге, в багатьох випадках йдеться не тільки про вибрану найманцями норму продовольства, а й про її перевищення, коли городова старшина не проминула поскаржитись, "што як мней городкув в полку нашом, так много в полку в[ашои] м[ило]стином сотников и иных старших ест которим своим старшинством людям бідним великая од них дієтся долегливост так в датках грошовых, в горілках и иных легкаминах"[280]. Іноді постойна "невигода" призводила до того, що сотні передислоковували в інші місця, але – тільки з доброї волі гетьманів і охотницьких полковників[281]. Таким чином, є всі підстави вважати наявні в нашому розпорядженні джерела за достатньо реальний грунт для реконструкції системи харчування.

Хронологічно першою звісткою про раціон охотників є лист до І. Повицького лубенського полковника М. Ілляшенка від 19 квітня 1678 р. з інформацією про кількість харчів, що їх мусять поставити в полк перед походом[282]:

Продукти	На 5 чоловік/місяць		На 1 чоловіка/місяць
	Вага	Вага (SI)*	Вага (SI)
Борошно житнє	*1 четверик*	*16, 44 кг*	*3, 29 кг*
Борошно пшеничне	*3 четверики*	*49, 32 кг*	*9, 864 кг*
Сухарі	*1 четверик*	*16, 44 кг*	*3, 29 кг*
Пшоно	*3 четверики*	*49, 32 кг*	*9, 864 кг*
Сало	*2 пуди*	*31, 45 кг*	*6, 29 кг*

Виходячи з цього, на 1 товарища припадає такий добовий раціон:

Продукти	Вага (SI)
Борошно житнє	*0, 11 кг*
Борошно пшеничне	*0, 329 кг*
Сухарі	*0, 11 кг*
Пшоно	*0, 329 кг*
Сало	*0, 21 кг*

Енергетична цінність такого раціону мусить становити 4717 ккал на добу.

* *Тут і далі при перекладі давніх мір на сучасні метричні було прийнято наступні співвідношення: осьмачка – 65,76 кг, четверик – 16,44 кг, пуд – 15,725 кг, відро – 8570 гр води (Див.: Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975. – С. 80, 81–82).*

У лютому 1680 р. продуктове утримання компанійців Новицького було таким[283]:

Продукти	На місяць		На добу
	Вага	Вага (SI)	Вага (SI)
Борошно житнє	*1 четверик*	*16.44 кг*	*0, 548 кг*
Борошно пшеничне	*1 четверик*	*16.44 кг*	*0, 548 кг*
Борошно гречане	*1 четверик*	*16.44 кг*	*0, 548 кг*
Пшоно	*1 четверик*	*16.44 кг*	*0, 548 кг*
Сіль	*"по сотце"*	*?*	*?*

Енергетична цінність – близько 7001 ккал на добу. Крім цього, найманцям щомісячно видавалося по півталяра "на прикупки".

Значно різноманітнішим (але не обов'язково ситнішим) було продовольство, видане напередодні походу, інформацію про яке подає не/датована записка полковнику Новицькому. За почерком, характером повідомлення й місцем розташування в "збірках" її можна датувати кінцем червня – першою половиною липня 1690 р., себто часом підготовки великомасштабного походу рейдового загону найманців і козаків С. Палія на Казикермен[284]. Згідно з нею, Новицькому приписувалося "звычайно у возки и борошно и лигкоміны вислякие завчасу приготовити" терміном на один місяць з розрахунку один віз на 10 чоловік. У перекладі на одного воїна одержуємо такі показники[285]:

Продукти	На місяць		На добу
	Вага	Вага (SI)	Вага (SI)
Борошно житнє	*1,5 осьмачки*	*98,64 кг*	*0,657 кг*
Борошно пшеничне	*1 осьмачка*	*65,76 кг*	*0,438 кг*
Сухарі	*1 осьмачка*	*65,76 кг*	*0,438 кг*
Пшоно	*3 четверики*	*19,32 кг*	*0, 128 кг*
Сіль	*2 пуди*	*32 кг*	*0,213 кг*
Сало	*1 пуд*	*16 кг*	*0, 106 кг*
Риба в'ялена	*100 шт.*	*?*	*?*

Без урахування риби, вагу якої, виходячи з указаної кількості, точно вирахувати неможливо, енергетична цінність добового раціону становила близько 5958 ккал.

Своєрідною нормою постачання найманців на квартирах під час зимівок можна вважати кормову уставу для Пирятина 1690 р., що подає розписи харчів для сотника й рядового товарища[286]. Звичай видавати провіант і фураж "подлуг проплорочной уставы", який встановився у 80–90-х роках XVII ст. дозволяє вважати її структуру й перелік продуктів

[283] НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14230.

[284] Заруба В. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков. 1993. – С. 112.

[285] НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14583.

[286] Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т. 6. – С. 158.

до певної міри взірцевими. Очевидно, однак, що розміри видач могли коливатися в залежності від регіону та врожаїв. Згідно з уставою, на сотника мало постачатися:

Продукти	На місяць		На добу
	Вага	Вага (SI)	Вага (SI)
Борошно житнє	*0,5 осьмачки*	*32,88 кг*	*1,096 кг*
Борошно гречане	*1 четверик*	*16,44 кг*	*0,548 кг*
Борошно пшеничне	*1 четверик*	*16,44 кг*	*0,548 кг*
Пшоно	*1 четверик*	*16,44 кг*	*0,548 кг*
Солонина	*"полот"**	*?*	*?*
Сіль	*40 гусок***	*≈2,2 кг*	*0,073 кг*

На додачу до цього він щомісячно одержував 1 постак на цибулю, 4 шаги на капусту, й ще 5 золотих "готовых грошей". Якщо прийняти за мінімальну денну дачу солонини близько 100 г, то енергетична цінність раціону становитиме до 8572 ккал на добу.

Для рядового ця ж устава встановлює дещо менші норми:

Продукти	На місяць		На добу
	Вага	Вага (SI)	Вага (SI)
Борошно житнє	*1 четверик*	*16,44 кг*	*0,548 кг*
Борошно гречане	*0,2 четверика*	*3,28 кг*	*0,109 кг*
Борошно пшеничне	*0,5 четверика*	*8,22 кг*	*0,274 кг*
Пшоно	*0,5 четверика*	*8,22 кг*	*0,274 кг*
Сіль	*20 гусок*	*1,1 кг*	*0,036 кг*
Капуста	*відро****	*≈10,2 кг*	*0,34 кг*
Буряки	*відро*	*≈ 8 кг*	*0,266 кг*

"На всякие присмаки" компанієць щомісячно одержував 2 золотих. Без їх врахування енергетична цінність раціону становила 5135 ккал на добу.

Іменний список компанійців полку Григорія Тонконога 1725 р. фіксує ще одну видачу продовольства в 1711 р. під час війни з Туреччиною, яка, найімовірніше, здійснювалася з продуктових запасів армійського магазину в Кам'яному Затоні, призначеного до евакуації[287].

Продукти	На місяць		На добу
	Вага	Вага (SI)	Вага (SI)
Борошно житнє	*1 четверик*	*16,44 кг*	*0,548 кг*
Борошно пшеничне	*0,5 четверика*	*8,22 кг*	*0,271 кг*
Борошно гречане	*0,5 четверика*	*8,22 кг*	*0,274 кг*
Пшоно	*0,5 четверика*	*8,22 кг*	*0,274 кг*
Сіль	*30 гусок*	*1,65 кг*	*0, 055 кг*

* *Не зовсім зрозуміло, скільки мі важити такий "полот" – половина коров'ячої чи свинячої туші. Йдеться про невідому нам міру ваги: у XVIII ст. на теренах Великого князівства Литовського "польт" солонини дорівнював 26 "старим" литовським фунтам (Ісаєвич Я. Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. //Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1961. – №2. – С. 12).*

** *Гуска містила орієнтовно близько 55 г солі (Див.: Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975. – С. 80).*

*** *При підрахунках виходимо з того, що відро капусти містить близько 10,2 кг, буряків – 8 кг.*

[287] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 55692. – Арк. 293 зв.*

Енергетична цінність добового раціону – 4096 ккал.

Повідомлення про обсяги похідних раціонів сердюцького полку Гаврила Бурляя на 1723 р. читаємо у відповідних указах гетьманського правління в городові полки. Перший з них від 10 травня має такі норми[288]:

Продукти	На місяць		На добу
	Вага	Вага (SI)	Вага (SI)
Сухарі	*1 четверик*	*16,44 кг*	*0,548 кг*
Сіль	*0,5 безміна*	*1,638 кг*	*0,054 кг*
Сало	*2 безміни*	*6,552 кг*	*0,218 кг*

Енергетична цінність добової норми становить близько 3875 ккал.

Раціон, який наказувалося поставити у полк місяцем пізніше (найвірогідніше, в перспективі походу на Каспій), мусив містити[289]:

Продукти	На місяць		На добу
	Вага	Вага (SI)	Вага (SI)
Сухарі	*1 четверик*	*16,44 кг*	*0,548 кг*
Борошно гречане	*0,5 четверика*	*8,22 кг*	*0,274 кг*
Крупа (пшоно)	*1 гарнці*	*8,22 кг*	*0,274 кг*
Сіль	*0,5 безміна*	*1,638 кг*	*0,054 кг*
Сало	*2 безміни*	*6,552 кг*	*0,218 кг*

Енергетична цінність добової норми сягає 5818 ккал.

Неважко помітити, що ситність, а радше висока енергетична цінність харчування співіснує з надзвичайно одноманітним набором продуктів. Аналіз раціонів свідчить, що протягом кінця XVII – початку XVIII ст. вони незмінно складаються з чотирьох основних продуктів: 3-х сортів борошна й пшона*. Левову частку калорій такому раціону дають житнє й пшеничне борошно, які становлять відповідно від 6% до 30% й від 19% до 27%.

Не дивно, отже, що й у канцелярській лексиці продуктове жалування іменується не інакше як "борошняний корм", "місячное борошно", а то й просто "борошно". Гетьманські листи наказують охотницьким полковникам, "жебы товариство полку в[ашои] м[ило]стиного на даиной час до обозу готовое у возках маючи борошно", виступало в похід[290].

Показовою є й сама структура "борошняної" частини раціону. Першу сходинку тут майже завжди посідає жито – "хліб бідних" (Ф. Бродель), яке видається у досить великій кількості (в середньому 500–600 г/добу) й навіть доповнюється "пляхетнішим" і більш поживним пшеничним, що

* *Вживання солі, яка так само становила неодмінну статтю постачання, не позначалося на енергетичному наповненні раціону. Як було продемонстровано вище, на кожного вояка її в середньому припадало по 30–60 г на добу, що в принципі повністю узгоджується з традиційно високими обсягами споживання солі середньовічним населенням Європи.*

288 *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19452. – Арк. 2.*

289 *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 235(II). – Арк. 147.*

290 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14060, 14064, 14115, 14175, 14212, 14235.*

посідає почесне друге місце. Здається, різниця між житнім хлібом і пшеничним у повсякденному споживанні вже дуже чітко усвідомлювалася в Україні XVII ст. Поетична вставка до літопису Величка, описуючи розгром турецько-татарського війська, яке 1677 р. облягало Чигирин, іронічно відзначає:

Добре матися й орді – турчина побито:
Із пшениці перейшли, стиснуті на жито![291]

Втім, вказівки кормових устав на кшталт "а где пшеничной (муки) нет, то за пшеничною тоею мерою гречаной муки дати" виразно позначають хиткість балансу жита й пшениці, коли грубіша їжа залишається основою харчування. Звичність до неї невибагливого солдатського шлунка підкреслює наявність у продуктових наборах іншого неодмінного елементу – гречаного борошна або "чорного борошна" – яке, за спостереженнями французьких учених, споживалося в умовах хронічної нестачі звичайного хліба. В раціоні найманця воно ніби підстраховує, резервує перші два види хліба. У 1711 р. це "лжеборошно" навіть видається в однаковій кількості з пшеничним, додатково позначаючи важку ситуацію із зерновими під час недородів 1711–1713 рр.

З початком XVIII ст. поступово зростає роль сухарів – замінника хліба, що в багатьох європейських арміях стають альфою й омегою харчування військових, перетворюючись на постійну статистичну категорію інтендантських звітів. 1723 р. вони становлять від 36 до 54% енергетичного потенціалу раціону найманця.

Нарешті, найстабільнішим складником усіх раціонів виступає пшоно (очевидно, що саме його розуміли під крупами, згадки про які трапляються в джерелах) – від 16 до 29%, а менш поширеним – овочі (капуста й буряки згадано лише в документі 1690 р.): 11–20,5%.

Отже, продукти рослинного походження становлять 100% лише в раціонах 1680, 1690 та 1711 років. Перші два з них найманці діставали на зимових квартирах – тому вони можуть бути репрезентативними – так вояків годували в мирний час; третій, похідний, припав на неврожайний рік. В інших випадках (1678, 1690, 1723) традиційний набір борошна доповнювався ще й салом – 14,5–46 % раціону, що диктувалося суворішими умовами походів. Іншими словами, під час війни найманці їли "жирніший" харч.

Про їжу як маркер нерівності, пов'язаної зі службовою ієрархією, можна говорити, порівнюючи норми видач пирятинської кормової устави 1690 р. Згідно з нею, сотницький

[291] Величко С. Літопис.–К., 1991.–Т. 2.–С. 234.

раціон має вдвічі більші норми по борошну й пшону порівняно з раціоном рядового товариша й, крім цього, доповнюється солониною та більшою сумою грошей "на всякие присмаки". Себто, краща їжа мусить бути не тільки калорійнішa (у старшини – 8572 ккал/добу, у рядового – 5135 ккал/добу), а й різноманітнішa. Принаймні, це було очевидним для сучасників: компанійський сотник і курінні отамани, що квартирували 1689 р. в Глинській сотні, незадоволені нормами кормової устави, вимагали в придаток до неї "олiи по кварті на товарища, цибулі вінков по два"; місцеві урядники скаржилися в Батурин, що "[...] вони за цібулю и за олію людей биют"[292].

Приступність якісної їжі в будь-який час – інший показник статусу її споживача. Безсумнівно, винятковe становище щодо цього посідали охотницькі полковники, котрі, володіючи приватними або ранговими маєтностями, очевидно, взагалі не залежали від продуктового утримання. Наприклад, Ілля Новицький уїг дозволити собі доставку борошна й іншої провізії просто зі своїх господарств, за якими "по вказу сто паньском" виряджалися компанійські команди з возами[293]. В березні 1696 р. роменський сотник Тимофієвич шкодує, що не знайшов на ярмарку потрібних полковникові горілок "буритиновой" та "перистиновой", надсилаючи замість них "вудки конферовой полтора фунта"[294]. Приватне листування полковника часто фіксує найрізноманітніші найдки та напої, прислані йому в подарунок від інших старшин і навіть самих гетьманів: пиво, осетрині, лосятина, хліб (пшеничний?) тощо[295]. Свіжа дичина та інші "лєткомєни" Новицькому надсилали навіть командири степових сторож[296].

Однак не будемо поспішати з однозначними висновками відносно рядових найманців: якщо рівень енергетичної цінності їхніх раціонів є більш-менш високим, то цього зовсім не можна сказати власне про сам спосіб харчування. Зрозуміло, що під час походів польовий побут аж ніяк не сприяв урізноманітненню продуктів, а тим більше страв, котрі можна було з них приготувати. До останніх слід віднести добре відомі очевидцям у XVII й XVIII ст. "потрави" з меленого зерна й борошна – каші, кулеші, тетерю, соломаху, – основою яких була спеціальна житня або борошняна "затірка"[297]. На відміну від крупяних і овочевих юшок (крупнику, капусняку й борщу), вони не потребували довгого варіння й настоювання в печі, часто-густо виготовляючись на вогнищі просто неба[298]. Приправлені цибулею й салом тетеря або лемішка, за всієї ситності, були дуже важкими для шлунка. Для добре знайомого зі східноєвропейським побутом Боплана кислувату (імовірно, житню) salamake, яку вживають запорожці, їсти варто лише

[292] НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14603.
[293] Там само. Ф. 2 – Спр. 14525.
[294] Там само. – Ф. 2 – Спр. 14507.
[295] Там само. – Ф. 2. – Спр. 14225.
[296] Там само. – Ф. 2 – Спр. 14311.
[297] Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження). – К., 1977. – С. 32–34, 42; Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 183.
[298] Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія... – С. 30.

тоді, коли більше нічого немає[299]. Після закінчення в поході хлібних припасів, імовірно, доводилося власноруч випікати плевкі прісні коржі з жита й гречки. Микита Корж згадує про аналоги подібних хлібів – загреби – в січовій кухні[300]. Голод був другою силою після татар, яка могла вигнати компанійський пікет зі степу "по борошна", змусивши їх оголити кордони. Нестача хліба – така ж звична інформація в донесеннях полкових осавулів, як і відомості про татарські набіги[301].

По суті, за своєю технологією похідна кухня гетьманського найманця мало чим відрізнялася від аналогів кочових сусідів. Степовий побут вимагав від неї простоти, швидкості й мінімуму продуктів. Як можна було пересвідчитися, здебільшого її основою було варене борошно, котре в залежності від можливостей і сезону просто чимось приправлялося (про східне походження цих страв свідчать їхні назви – напр., соломаха < з тюрк. Salma)[302]. При всій своїй невибагливості європейська військова кулінарія не знала нічого подібного. Австрійські солдати, яким у скрутний момент воєнної кампанії замість готового хліба видали борошно, з подивом і огидою дивилися на полоненого турка, який вправно замішував його на воді й пік у попелі коржі[303].

Той же Боплан згадує й про вживання українцями м'яса диких коней, що є дуже показовим саме для військового побуту[304]. Перебуваючи в Дикому Полі по два–чотири місяці поспіль, козацькі або охотницькі під'їзди навряд чи могли обійтися без такої їжі. Її якості, відкриті тими ж кочовиками, були незамінними в суворих умовах: конина має надзвичайно високу поживну й енергетичну цінність (від 1743 до 2816 ккал у 100 г), дуже легко засвоюється, довго зберігається, не застигає на морозі[305].

Похідні запаси були також немислимі без сала, що на початок XVIII ст. вже здобуло славу питомо українського компоненту багатьох страв:

Іншъ світовы(и) народъ того пригащаетъ:
солонины держати справы заполкаетъ.
Бо хотъ якое мясо без сала несмачно:
и хо(т) мо(ж)но бе(з) него да не та(к) е(с)т вдячно[306].

Спеціальні "реквізиційні" гетьманські універсали, видані на руки охотницьким полковникам під час бойових виправ, також вимагали в обивателів, "абысте давали живности, хлеба спотребу и по два бараны"[307]. Разом з тим, воєнний час, за наявності досить одноманітних, але ситних раціонів, все ж таки не гарантував нормального харчування.

299 Боплан Гийом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського… – К.: Кембрідж, 1990. – С. 71.

300 Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – С. 183.

301 НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14296, 14297.

302 Артюх Л. Ф. Вказ. праця. – С. 41.

303 Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. – К., 1995. – Т. 1.: Структура повсякденності: можливе і не можливе. – С. 108.

304 Боплан … – С. 91.

305 Шаханова Н. Ж. Специфика пищи в военно-кочевом быту казахов (XVII-XIX вв.) //Этнографические аспекты традиционной военной организации народов Кавказа и Средней Азии. – М., 1990. – Вып. 2. – С. 81.

306 Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. – К., 1971. – С. 168.

307 НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14664.

Драгуни розташовуються на постої в селянській господі.
Німецький лубок, 1727.

На квартирах, особливо в містечках, найманцям велося краще. По-перше, не підлягає жодному сумніву, що самі вони не займалися повсякденним приготуванням їжі. У лютому 1680 р. лубенський полковник М. Ілляшенко своїми універсалами дозволяв найманцям замість "сировой страви" харчуватися зі столу домогосподарів[308]. В іншому разі, коли "устава" виплачувалася грішми, компанієць міг ходити в шинок або отоварюватися у вуличних торгівців, зручність послуг яких описував Климентій Зіновіїв:

Кгды не може(т) в скоры(и) час часо(м) изварити:
прето зволи(т) собі вареного купити.
І добрые поря(д)ки інді то бываютъ:
где по города(х) стравы готовы продаваю(т)[309].

По-друге, досить одноманітний за складом раціон гіпотетично мусив доповнюватися "присмаками", на закупівлю яких найманцям виділялися окремі гроші. На початку 90-х років XVII ст. ці суми дорівнювали в середньому 2–5 золотим на місяць (в залежності від посади). Очевидно, цього вистачало на овочі, прянощі або яйця – себто те, що так чи інакше урізноманітнювало трапезу.

Зрештою, не можна забувати й про алкоголь, котрий, судячи з судової документації, так само був неодмінним склад-

ником середньостатистичного раціону, своєрідно компенуючи одноманітність столу*. При цьому навряд чи можна важати на особливості харчування, пов'язані з релігійними аборонами. Екстремальні умови життя військових майже крізь спричинювалися до нехтування постів, адже вживання скоромного було для них життєвою необхідністю. Про це повною упевненістю можна твердити з огляду на похідні раціони (везти з собою сало й водночас поститися було б надто тратно та безглуздо). Особливий спосіб життя, сполучений постійними небезпеками, виробляв і звичку до неперебірливого харчування та регулярного вживання алкоголю – такої обі "анестезії" Середньовіччя й раннього нового часу. Тож картина, змальована в донесенні лубенського полкового осавула Свічки, зі скаргою на те, що "Прокоп Товкач нейдучи до церкви против воскресения х[ристо]ва на набоженство уючи дзвони, да всю ночь и через службу б[о]жую склянками з горілкою сам дзвонив, и недождавши паски ясти и кгосподареві недавши, жебы статечне севши, обід отправили, кгосподара без жадное причины быти почав", була якщо не зовсім типовою, то принаймні досить характерною для вояцького побуту й ставлення до харчових заборон[310].

Зауважимо, що калорійність вояцьких раціонів в Україні виглядає досить високою: від мінімум 3875 ккал/добу до 8572 ккал/добу, при тому, що в країнах Західної Європи в цей же час подібну за насиченістю систему харчування мали лише представники вищих прошарків суспільства, вихованці закритих навчальних закладів тощо, чий щоденний рівень калорій становив від 5100 до 7000. Дещо менші раціони, але в межах 3000–4000 ккал діставали й люди середнього достатку, щоправда, переважно городяни, котрі мали можливість більш різноманітно харчуватися. Одночасно середні величини для селян навіть за доби пізнього Середньовіччя не перевищували 2500–3000 ккал на добу, нерідко спадаючи до 2000.

Загальною тенденцією XVII ст., яка збереглася аж до початку XIX ст., було неухильне зменшення калорійності харчових раціонів як мешканців міст, так і селян. Авторитетний історик харчування М. Монтанарі пов'язує це передусім із європейською кризою виробництва й продовольчих ресурсів, котрі хронічно не встигали за ростом населення. Погіршення їжі означало в першу чергу зменшення споживання продуктів тваринного походження – білків[311]. Структурну відповідність цієї тенденції виявляють результати досліджень над харчуванням селянства Речі Посполитої. За даними А. Вичанського, якщо наприкінці XVI – на початку XVII ст. середньостатистичний селянин "з'їдав" щонайменше 3500 ккал щоденно, то на-

* *Енергетична цінність алкоголю в розрахунках до уваги не бралася.*

308 *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14230.*

309 *Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. – С. 108.*

310 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14377.*

311 *[Арнаутова Ю. Е.] Монтанари М. Голод и пресыщение: Культура питания в Европе //Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. (Серия 5): История. – 1998. – №2. – С. 63.*

прикінці XVII – на початку XVIII ст. ця цифра вже не перевищувала 2400 ккал. Харчування шляхти в основному становило не менше 5300–5000 ккал, іноді сягаючи 6000 ккал на добу.

Подані вище дані в контексті європейського харчування надаються швидше для ілюстративного тла, ніж справжніх порівнянь – адже йшлося або про безпосередніх виробників, або про тих, хто завдяки своєму соціальному станові мав безумовний доступ до результатів їхньої праці. Крім того, не слід забувати, що ми говоримо про харчування вояків – замкненої соціопрофесійної корпорації, майже повністю абстрагованої від господарського життя. Солдатів годує держава, тож їхня ситість гіпотетично мусить залежати від спритності й заможності останньої. Насамперед відзначимо, що турбування про стіл армії стало неодмінним складником нового дискурсу військового будівництва в ранньомодерній Європі. У творенні "добре керованого" солдатського тіла-механізму їжа й ширше – режим харчування стали предметом прискіпливого вивчення й моделювання, навколо яких ламали списи покоління військових теоретиків. Втім, Центрально-Східної Європи ці тенденції до другої половини XVIII ст. торкалися мало.

Для того, аби виразніше уявити собі особливості системи харчування найманців у гетьманаті, загляньмо до солдатських тарілок найближчих сусідів України. Забезпечення кварцяного війська Речі Посполитої протягом довгого часу носило багатоукладний характер[312]. В частинах чужоземного авторамснту жовніри мусили утримувати себе за рахунок сплачуваного їм жолду, купуючи продовольство в армійських фур'єрів або власного полкового начальства. Такий порядок радше сприяв розвитку підприємливості останніх, ніж ситості перших[313]. Аналогічним чином харчувалися й частини народового авторамснту, де гарантовано видавався хіба що фураж. З погляду організації військової скарбовості нема нічого дивного, що уряд просто не володів достатніми можливостями для більш-менш регулярного постачання армії принаймні в мирний час. Істотний виняток становили довготривалі війни. Не покладаючись на полковників, армійське командування організовувало спеціальні магазини, накопичуючи в них певну кількість провіанту й фуражу, котрі мусили роздаватися жовнірам в рахунок майбутнього жолду[314]. Обсяги продовольчих запасів розраховувалися на основі спеціальної квоти харчування, яка якраз і дає нам уявлення про те, наскільки ситно їв/мусив їсти польський солдат.

Згідно з ордонансом великого литовського гетьмана Л. Поцея від 8 грудня 1709 р. шестимісячний запас харчів на одного жовніра становив[315]:

[312] *Nowak T., Wimmer J. Dzieje oręża polskiego: (963–1945). – Warszawa, 1968. – T. 1: (Do roku 1793). – S. 326.*

[313] *Gorski K. Historya piechoty polskiej. – Kraków, 1893. – S. 53.*

[314] *Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny Północnej (1700–1717). – Warszawa, 1956. – S. 169–170.*

[315] *Ibid. – S. 170–171.*

Продукти	Вага
Жито	*42 гарці*
Каша (пшоно)	*24 гарці*
Горох	*24 гарці*
Солонина	*28 фунтів*
М'ясо	*12 фунтів*
Пиво	*4 діжки*
Горілка	*6 гарців*
Сіль	*6 гарців*

Відповідно, місячна й добова норми становили:

Продукти	На місяць		На добу
	Вага	Вага (SI)*	Вага (SI)
Жито	*7 гарців*	*22,12 л*	*0,53 кг*
Каша (пшоно)	*4 гарці*	*11,12 л*	*0,274 кг*
Горох	*4 гарці*	*12,008 л*	*0,4 кг*
Солонина	*4,6 фунти*	*1,863 кг*	*0,062 кг*
М'ясо	*2 фунти*	*0,81 кг*	*0,027 кг*

Енергетична цінність раціону (без алкоголю) дорівнювала близько 3734 ккал на добу, що майже збігається з нормою харчування сучасної дорослої людини. Подібно до українського аналога, перше місце тут займають ті ж продукти рослинного походження – хліб і каша (горохова й, можливо, пшоняна), а на м'ясо припадає мікроскопічно мала частка.

Способи харчування мали чітку диференціацію між родами війська й соціальним статусом вояків. Зрозуміло, що укомплектовані шляхтою кіннота й офіцерство їли більш вишукані страви, заховуючи традиції свого стану (звичайно ж, з урахуванням умов воєнного побуту), тоді як у піхотних частинах вдавалися до невибагливої селянської кухні. Нагадаємо, втім, ще раз про разючий контраст наведених нами цифр із реальною дійсністю, коли нормою було швидше напівголодне існування, ніж ситість жовніра. На думку З. Куховича, більш-менш стабільними статтями харчування загалу вояків були хліб і капуста, хоч у часи вигідно влаштованих зимівель війська могли діставати також м'ясо, рибу, горілку, мед[316].

У російській регулярній армії на початку XVIII ст. справа харчування вояків повністю лягла на плечі держави, але розміри продуктових норм (порції) усталилися тільки в 1711–1713 рр. "Воинским уставом" 1716 р. було велено видавати "порционы... в чужой земле, а в своей только рационы давать надлежит" (тобто фураж). Тож регулярне постачання армії харчами забезпечувалося в першу чергу під час війни. Добовий порціон російського солдата мав складатися з такого набору[317]:

* *При переведенні в метричну систему було прийнято такі співвідношення: гарнець – 3,16 л, фунт – 405,224 г (Див.: Ісаєвич Я. Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. //Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1961. – № 2. – С. 11–12). Враховано, що 1 л пшона містить в середньому 880 г, 1 л гороху – 950 г, 1 л борошна – 720 г.*

316 *Kuchowicz Z. Człowiek polskiego baroku. – Łódź, 1992. – S. 32.*

317 *ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 43.: Книга штатов. – Ч. 1. – Отд. 1. – С. 13; Масловский Д. Ф. Строевая и полевая служба русских войск времен императора Петра Великого и императрицы Елизаветы. – М., 1883. – С. 21.*

Продукти	Вага	Вага (SI) на добу*
Хліб	*2 фунти на добу*	*0,819 кг*
Крупа (пшоно)	*1,5 гарнці на місяць*	*0, 164 кг*
М'ясо	*1 фунт на добу*	*0,409 кг*
Сіль	*2 фунти на місяць*	*0,013 кг*
Вино	*2 чарки на добу*	*250 г*
Пиво	*1 гарнець на добу*	*3,28 л*

Сумарна кількість калорій добового "порціону" (без алкоголю), до якого "по случаю прибавливаются и прочие употребляемыя вещи к пище", дорівнювала 2724 ккал. З усіх розглянутих нами вище цей показник виглядає найнижчим, ледь досягаючи норми. Врахуймо також і те, що під час Північної війни регулярне постачання харчами взагалі було рідкістю (й не тільки в російському війську), а в мирний час продовольчі запаси полків, раціони яких мали трохи іншу структуру за рахунок зменшення м'ясної видачі, успішно розкрадалися як цивільними, так і військовими чиновниками[318]. Тож слід погодитися з дослідницею історії російської кавалерії А. Бєгуновою, котра пише: "за такого харчування лишитися голодним ніби важко, та є дані про те, що війська часто не одержували цього продовольства через погане постачання, нечесність постачальників тощо й терпіли голод"[319].

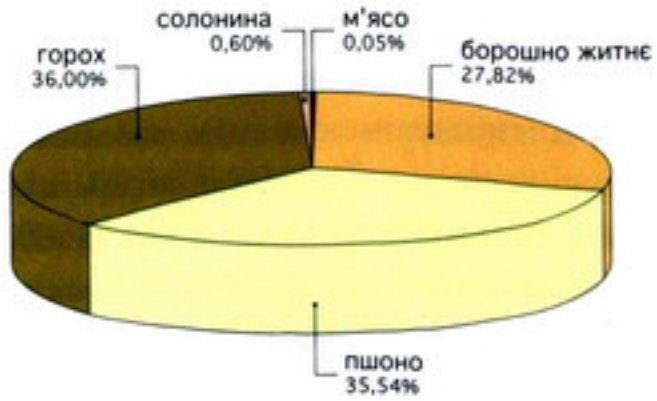

Співвідношення продуктів харчування в раціоні польського жовніра (1709 р.)

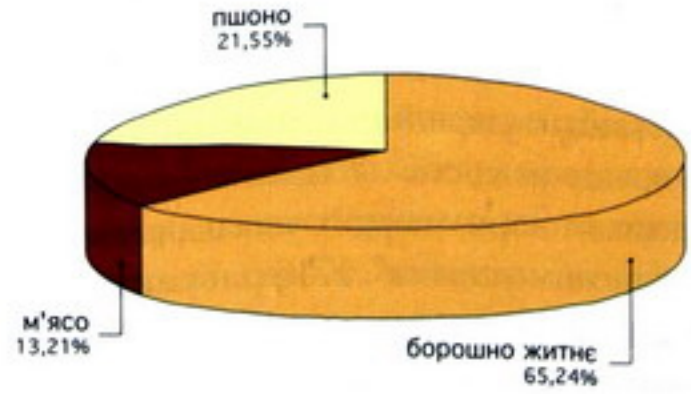

Співвідношення продуктів харчування в раціоні російського солдата (1716 р.)

* *При переведенні даних в метричну систему було прийнято такі еквіваленти: гарнець = 3,28 кг; фунт = 409,5 г; чарка = 125 г. (див.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. – М., 1965. – С. 204–212.*

[318] *Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958. – С. 114–118.*

[319] *Бегунова А. И. Сабли остры, кони быстры...: Из истории русской кавалерии. – М., 1992. – С. 42. Ситуація з незадовільно малими нормами харчування військових не становила винятку й в інших країнах. Так, у Франції XVIII ст. матроси діставали харчування вартістю всього в 2547 ккал, у Росії – 2857, у Швеції – 3255 (Див.: Kuchowicz Z. Op. cit. – S. 26).*

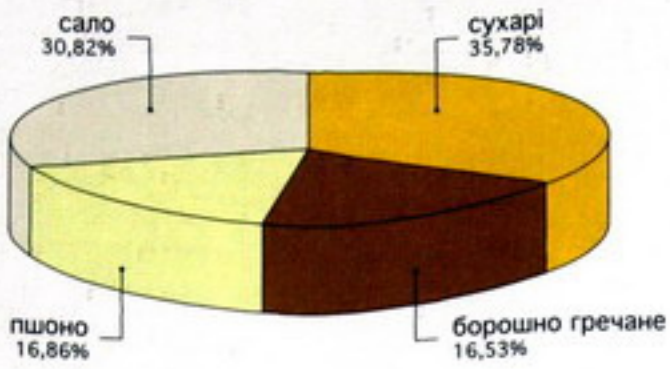

Співвідношення продуктів харчування в раціоні українського сердюка (1723 р.)

Столування солдатів-найманців, їхня ситість були мірилом не тільки абстрактної "боєздатності", а й, що дуже важливо, – однією з домінант поведінки, взаємин з обивателями. Досить часто "кулінарним" приводом для побутових конфліктів могли стати вимагання найманцями в селян продуктів понад норму, як у випадку з компанійцем Корнієм, який "горшим учинившися", побив свого господаря, що відмовився позичити йому меду[320]. Якщо в судовій документації й листуванні домогосподарів частіше "б'ют", відбираючи чи то належні харчі, чи то просто грабуючи, то гостинність березанського сотника Михайла Турчина фактично порятувала життя його сину Іллі, заарештованому компанійцями в результаті наклепу, коли один з курінних отаманів нагадав своїм полчанам, що "ви де і самі всі в дому єго отця були і пили, і їли, когда шествіє було государя первого Петра Алексієвича в 710 году под Прут, і он де нас по повеленію отця своєго частовал і провіант, який нам із сотні нележал, видавал на сутки і записовал"[321].

Досить упевнено можна твердити, що саме харчі становили чи не найнадійніший матеріальний резерв при оплаті найманої служби й у воєнний час. Під час війн із Туреччиною й Кримом, коли гетьманське військо не надто сильно віддалялося від традиційних баз постачання, продовольча проблема поставала не часто. Багата здобич, як-от після здобуття Азова, коли найманці й козаки дорогою додому розпродували трофейну провізію, повністю компенсувала невигоди похідного життя[322]. З початком Північної війни видачі найманим полкам грошового жалування, через дестабілізацію економічної системи, майже припиняються, "харч" лишався чи не єдиною матеріальною основою існування[323].

Зіставлення одержаних нами результатів з картиною харчування вояків сусідніх країн виявляє багато спільних

[320] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14245.*

[321] *Ілля Турчиновський. Автобіографія //Українська література XVIII ст. – К., 1983. – С. 575.*

[322] *Сказание о взятии Азова //Древняя российская вивлиофика. – М., 1791. – Ч. XVI. – С. 275.*

[323] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз 1). – Арк. 20; Ф. 8. – Спр. 1804. – Арк. 86 зв.; Спр. 1820. – Арк. 126 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686. – Арк. 8 зв., 9 зв.*

■ **Пори року.**
Мідьорити О. Тарасевича, 1677.

Пасторальні сцени роботи в полі, на городі та вдома подають ідеалізовану картину здобування хліба насущного, яким селяни були змушені ділитися із жовнірами.

рис. Слід, очевидно, погодитись із висновками істориків повсякденняі, що навіть за умов ситності їжа була надзвичайно одноманітною. Окрім добре відомого Середньовіччю продуктового голоду, описаного в джерелах, особливо гостро помітний ще й інший "голод", прихований навіть у досить ситних раціонах, – нестача мінералів і вітамінів[324]. Катастрофічний брак білків і жирів був ще однією суттєвою вадою страв, які в основі своїй складалися з борошна. Цей своєрідний "голод ситості", помножений на нерегулярне харчування й часто-густо екстремально несприятливі умови життя найманців, мав і своє неодмінне продовження у вигляді хвороб, котрі об'єктивно були постійними супутниками війська[325].

Система постачання війська. Для характеристики охотницького війська принципово важливою є реконструкція системи його постачання у воєнний час. На її формування, окрім практики натуральних поставок фуражу й провіанту від населення (стацій), вирішальний вплив мали безперервні війни

[324] Kuchowicz Z. Op. cit. – S. 22, 26.
[325] Kuchowicz Z. Op. cit. – S. 85, 90, 104.

останньої чверті XVII ст. Позаяк вони провадилися в основному на ворожій території з малою густотою населення й незначною кількістю продовольчих ресурсів (степи Південної України), основу постачання найманих полків становили рухомі транспорти – обози. Перед виходом у похід кожна частина створювала з харчових виплат і фуражу, одержаних з квартир, запас на 1,5–2 місяці, який перевозився за нею в полковому обозі. Недатована гетьманська інструкція полковнику Новицькому рекомендувала підготувати "на десяток товарыства з межи себе два возы з хомутами и дугами, также з вожками и рогожами, а увозі осмачку сухаров, полторы осмачки муки жытной, осмачку пшеничной, пшона три четверики, соли два пуды, сала пуд, рибы вялоной иголкі пят сот"[326]. У 1723 р. при спорядженні в похід сердюцького полку Бурляя наказувалося "на пяти человіка повозку, з придатком сокир, заступов и прочиего по давном обыкновенію зобрати и виготовити"[327]. Отже, з розрахунку середньої чисельності вояків у компанійських і сердюцьких полках, на кожен з них

[326] НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14583.
[327] Там само. – Ф. 8. – Спр. 235 (11). – Арк. 12–12 зв.

■ **Універсал Івана Самойловича компанійцям полку Новицького з дозволом реквізовувати продовольство під час бойових дій. 1687.**

припадало 100–120 возів. Щоправда, на форсованих маршах ця пропорція могла зменшуватися, як, наприклад, у серпні 1677 р. для сердюцького полку Жеребиловського, який рухався на допомогу обложеній Чигиринській фортеці, "было для обозу у 10 человек телега"[328]. В цілому ж розмір обозу найманого полку був значно меншим, ніж у козацьких, і дозволяв збільшувати їхню маневреність. Разом із тим, тодішні технічні можливості дозволяли транспортувати за кожним полком досить невеликі запаси, яких вистачало від 1,5 до 3-х місяців, значно змінюючи терміни походів і відстані віддалення військ від своїх квартир. Охочекомонні полки під час несення сторожової й прикордонної служби, розвідувальних рейдів, як правило, годувалися за рахунок реквізицій продовольства й фуражу. Спеціальні гетьманські універсали, видані на руки полковникам, вимагали в населення, "абыстс давали живности, хлеба спотребу и по два бараны, и подвод"[329].

У рамках великих спільних російсько-українських походів постачання охотницького війська здійснювалося також із загальновійськових припасів, а в фортецях – з гарнізонних складів, поповнюваних гетьманським правлінням або Малоросійським приказом. На початку XVIII ст. із вступом Гетьманщини у Північну війну невирішеність питань постачання на Ліфляндському театрі воєнних дій між українським і російським командуванням поставила охотницькі частини перед великими випробуваннями. Спочатку планувалося, що найманці після вичерпання їхніх запасів харчуватимуться за рахунок трофейного провіанту[330]. Однак при поділі здобичі продукти й зброю в охотників відбирали без жодної компенсації[331]. Російське командування було незадоволене з того, що найманці внаслідок цього сплюндрували не тільки прилеглі ліфляндські мизи, а й ближчі псковські повіти, де мали харчуватися їхні власні загони. Особливо відчутні втрати несли сердюцькі полки, які, на відміну від рухливої кавалерії, не могли швидко міняти місця постоїв, мусячи задовольнятися вже розореними місцевостями. Тільки наприкінці 1703 р. царським наказом українським полкам було "велено давать хлеб"[332].

Протягом наступних кампаній, які розгорнулися на теренах Польщі й Білорусії за значно більшою присутністю українських збройних сил, гетьманське правління повернулося до традиційної системи постачання, заснованої на обозах, реквізиціях і закупівлі продовольства в населення[333]. Щоправда, величезні валки з продовольством, фуражем і худобою, що тяглися за військом, значно уповільнювали його рух, обмежували можливість маневрування, а постої "на лежах" спричинялися до конфліктів з польською і литовською шляхтою[334].

---

[328] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 281–282.*

[329] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14664.*

[330] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1267. – Арк. 6–6 зв.*

[331] *Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992. – С. 146; Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. (досліди над літописом Самовидця). – Харків, 1930. – С. 380–383; Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала... графа Бориса Петровича Шереметева. – Ч. 1. – С. 55, 80.*

[332] *ПИБ. – Т. 2. – С. 244.*

[333] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 1804. – Арк. 86 зв.; ПИБ. – Т. 3. – С. 468, 480; Т. 4. – Вып. 1. – С. 66.*

[334] *РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 3. – Спр. 122. – Арк. 6 зв. – 7, 18–19 зв., 22.*

[335] *ПИБ. – Т. 4. – Вып. 1. – С. 153; ПИБ. – Т. 5. – С. 57.*

[336] *ПИБ. – Т. 11. – Вып. 1. – С. 588.*

[337] *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1027. – Арк. 11 зв.*

■ **Війська на марші.** Фрагмент "Краєвиду Антібського порту" Ж. Верне, середина XVIII ст.

З часом російське командування переконалося в необхідності залучення українських полків до постачання з великих військових магазинів, які організовувалися безпосередньо на театрах воєнних дій. Ця обставина сприяла не тільки кращій підготовці спільних операцій, але й дозволяла поступово перебирати до своїх рук управління охотницькими полками у воєнний час. Вже навесні 1706 р. сердюцькі полки в Мінську, Бихові й Слуцьку мали можливість харчуватися з місцевих магазинів, і з огляду на це у наступну кампанію компанійським частинам наказувалося мати при собі лише "лехкой обоз"[335]. Більш чітке постачання було налагоджено під час Прутського походу 1711 р. за рахунок великого армійського магазину в Кам'яному Затоні[336] та в Перських походах 1722–1725 рр.[337] Однак подібна практика не набула регулярності й магазинна форма постачання військ продовжувала носити випадковий характер, жодним чином не впливаючи на спосіб ведення бойових дій і тактику охотницького війська.

Таким чином, організація постачання охотницького війська у воєнний час базувалася на досить гнучкому поєднанні різних форм: полкових і військових обозах, гарнізонних запасах і реквізиціях. На відміну від великих армій Західної Європи, де густота народонаселення й стан комунікацій були значно досконалішими й дозволяли створювати системи магазинів, нечисленне найманє військо в Україні продовжувало постачатися за рахунок створення досить обмежених за обсягом транспортабельних запасів продовольства й фуражу. Втім, відсутність залежності від якоїсь одної форми постачання давала охотницьким полкам змогу більш оперативно переключатися з одних джерел на інші, комбінуючи їх у разі потреби. На початку XVIII ст. лише шведська армія мала

■ **Табір французької армії.** Гравюра Бовардс за картиною Ланфана "Заповіт Тюльпана", друга половина XVIII ст.

Поруч із вояком зображено постійних супутниць найманих армій – служниць і маркітанток.

багатоукладну організацію тилу, тоді як інші дедалі більше потрапляли в залежність від магазинної системи постачання. Втім, це жодною мірою не рятувало найманців від недоліків системи забезпечення, яка значною мірою залежала від економічного укладу й природно-кліматичних умов регіону та, як ми бачили на прикладі грошового й харчового жалування гетьманських жовнірів, рідко коли давала їм можливість почуватися "уконтенотоваными с потребу".

Подана вище реконструкція фінансового й матеріального становища гетьманських найманців, попри певні лакуни, дозволяє оцінити його та систему постачання війська як загалом незадовільні. Втім, така констатація вимагає й певних застережень. Через недосконалість державного скарбу значну частину військових витрат було перекладено на плечі самих охотників, оскільки гарантоване жалування могло покрити витрати, пов'язані зі службою, лише за найбільш сприятливих економічних умов. Як не парадоксально, але основу добробуту жовнірів складали продуктове утримання й воєнні трофеї. При цьому в ряді випадків "питання хліба" ставало вирішальним: боєздатність війська визначалася навіть не розміром грошової платні, а його елементарною ситістю. Відтак, добре воювати означало – добре їсти.

Це штовхало найманців не тільки на пошук додаткових заробітків, але й до придбання земельних маєтностей, які могли б забезпечити більш стабільне матеріальне існування, особливо сімейних вояків, кількість яких поступово зростала. Певна річ, процес "осідання" найманців на землю ставав на заваді професіоналізації війська в цілому, багато в чому зрівнюючи його з козацьким. З іншого боку, саме фіксоване жалування, хай і невелике за розміром, було стимулом для вступу до найманих полків декласованих елементів, збіднілих і обезземелених козаків, посполитих, для яких цей фактор у поєднанні із певними службовими привілеями означав значне підвищення соціального статусу.

3.4. Одяг і символіка

Значною мірою новизна й самобутність охотницького війська позначалася на символіці та одязі, що служили ніби зовнішнім виявом його окремішнього статусу, становлячи одну з найбільш яскравих сторінок української мілітарної культури. Тісно пов'язане з державою, котрій найманство завдячувало своїм організаційним впорядкуванням та матеріальним забез-

печенням, охотницьке військо було чи не першим складником гетьманських збройних сил, який дістав систему символіки, що вказувала на його специфічний статус. Суть цієї символічної особистості полягала в одноманітному одязі й уніфікованих колективних символах (прапори), практично відсутніх у козацьких полках. Нижче ми спробуємо реконструювати її основні складники: одяг, прапори, корогви й інші групи клейнодів.

Найманська барва. Передумови для формування більшменш сталого комплекту одягу, уніфікації його кольорів і фасонів з'явилися переважно завдяки поступовому усталенню системи забезпечення гетьманських найманців. До звичайних статей їхнього постачання належав, зокрема, особливий військовий одяг – "барва". Зокрема, на Лівобережжі барву почали роздавати сердюкам у середині 70-х років XVII ст. як данину "звыклому обычаю", що закріпився в найманих полках правобережного гетьмана Дорошенка. Описуючи цю традицію, російський дипломат С. Щоголєв зазначав: "Они (найманці – О. С.) у Дорошенка были и служили из денег, только де у них и корысти, что пьет да ест, платья и оружье и лошеди добрые имеют, за то и умирают"[338]. Видачі однотипного одягу (передовсім, кантанів і жупанів) і надалі стосувалися в основному охочепіхотних частин і лише з XVIII ст. – охочекомонних[339].

Вбрання шили централізовано, у ремісничих цехах, котрі в такий спосіб відбували повинність "на потребу войсковую". Документи фіксують виготовлення барви протягом 90-х років XVII ст. кравецькими цехами Прилуцького й Ніжинського полків[340]. У 1702–1703 рр. гроші й барва постачалися на сердюків з Стародубського полку, де для їх збору було зорганізовано штат спеціальних служителів[341]. 1722 р. Генеральна військова канцелярія придбала комплект габи* "в покупке по 88 копеек штука, [и] подсланы кавтаны против прежнего обыкновения и у покупки каждой кавтан имел быть по 96 копеек и с полкопейков"[342].

Хронологічно перший і єдиний докладний опис сердюцької барви кінця XVII ст. подає "История Русов": "Мундир..., состоящий из куртки или камзола с рукавами красной мальвы бумажной, набитый часто баволною и выстеганный частыми полосами и из шаровар суконных голубых, а вместо плащей из одного турецкого дуломана, называвшагось габою с воротником по пояс"[343]. Наскільки можна довіряти цьому опису, однозначно сказати важко, адже "История" писалася не як науковий, а швидше публіцистичний твір, чимало фактів якого є дуже далекими від історичної дійсності. Втім, придивімося уважніше до тексту.

■ **Полонені під Берестечком козаки.**
Гравюра В. Гондіуса. 1652.

* *Габа – різновид цупкого сукна білого кольору, що імпортувалося з Туреччини.*

338 *АЮЗР. – Т. 12. – С. 216.*

339 *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз 1). – Арк. 19 зв. – 20; Спр. 55585 (Лаз 41 5). – Арк. 13; Ф. 2. – Спр. 1840. – Арк. 192 зв.; АЗР. – СПб., 1855. – Т. 5. – С. 242; АЮЗР. – Т. 13. – С. 120, 524.*

340 *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 1080; Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. //Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. 6. – С. 98–99; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 3. – С. 96–97.*

341 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 18317. – Арк. 10.*

342 *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз 31) – Арк. 153; ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Арк. 2–2 зв.: Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 гг. //ЧИОНЛ. – К., 1898. – Т. 12. – С. 118–119.*

343 *История Русов. – М., 1846. – С. 179.*

Жупан гетьмана Станіслава Жулкевського.

Згідно з "Историей Русов", основу сердюцького вбрання складав жупан (це підтверджують тогочасні джерела) – різновид довгого верхнього одягу прямого крою з вузькими рукавами, – що його автор, аби унаочнити опис для своїх сучасників, порівняв із камзолом. Як випливає з подальшого, він виготовлявся з сукна темно-червоного кольору (мальви) й простьобувався "баволною" ("баволна", "бавелна" від польського bawełna), тобто бавовняною волокниною. Ця деталь є симптоматичною, адже побутування цього матеріалу в Україні XVI–XVII ст. фіксується багатьма джерелами: бавовною набивали подушки, підкладали в чоботи, використовували в медицині. Особливу популярність мала "бавелница" – бавовняна тканина, з якої шили хустки[344]. Просушена та знежирена бавовна йшла і на утеплення верхнього одягу. Ймовірно, простьобаний нею жупан ставав жорсткішим і служив сердюкові захистом від шабельних ударів. Техніка укріплення бавовною та іншими матеріалами верхнього одягу потрапила в Східну та Центральну Європу зі Сходу (Туреччини й Персії). Звичайно, шар бавовняної волокнини вміщувався між підкладкою з недорогого матеріалу й лицьовою тканиною, яка зверху прошивалася паралельними або навскісними стібками металізованої нитки чи міцного шовку.

В XVI – середині XVII ст. прошиті бавовною та кінським волоссям довгополі каптани носили реєстрові козаки. "Они (козаки. – О. С.) используют разновидность платьев московитского типа, – писав у своїх "Дійсних причинах повстання козаків проти Польщі" французький письменник середини XVII ст. П. Лінаж де Восьєнн, – стеганных и защищающих от копья и стрел, но не от огнестрельного оружия"[345]. Аналогічні типи захисного вбрання були широко відомі також у Московській державі ("тегиляй", "бумажные доспехи") і Речі Посполитій (żupan bojowy). В колекції Краківського Національного музею зберігається бойовий жупан гетьмана С. Жулкевського, виготовлений із золототканого атласу й зміцнений бавовняними смугами[346].

Значно складніше встановити, що криється під згаданим в описі "доломаном белого сукна". Швидше за все, тут ідеться про дуламу (з тур. dolama) – різновид верхнього одягу, який у XVI ст. був запозичений угорцями в турків і поширився в сусідніх народів. Документи здебільшого просто згадують його, не вдаючись в особливості конструкції й зовнішнього вигляду. Так, серед речей української шляхти названо ошатні "доломан адамашковый чирвоний шкарлатный" та "доломан червоный полушкарлатный"(1631)[347]. Як відгомін впливу польської та угорської моди цей вид вбрання в XVII ст. трап-

[344] *Історичний словник українського язика. – Харків–Київ, 1931. – Т. 1. Зош. 1. – С. 45, 47; Стороженки. Фамильный архив. – Т. 6. – С. 208, 564.*

[345] *Дмитриев М. "Пояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г."Источник книги Линажа де Восьенна о восстании под руководством Богдана Хмельницкого //Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе. – К., 1996. – С. 351–352.*

[346] *Денисова М. М. Поместная конница и ее вооружение в XVI–XVIII вв. //Труды Государственного исторического музея. – М., 1948. – Вып. 20. – С. 36.; Денисова М. М., Портнов М. Э., Денисов Е. Н. Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI–XIX вв. – М., 1953. – С. 70; Żygulski Z. "Lisowczyk" Rembrandta (studium ubiory i uzbrojenia) //Biuletyn historii sztuki. – Warszawa, 1964. – №2 – S. 100–102; Żygulski Z., Wielecki H. Polski mundur wojskowy. – Kraków, 1988. – S. 151, 321.*

ляється в гардеробах московських бояр і дворянства[348]. Традиційно дулама ототожнюється з угорським одягом, вужче – з убранням гусарської кінноти, запозиченим згодом поляками й волохами. В угорському варіанті дулама являла собою короткий каптан (точніше, півкаптан) з вузькими рукавами, прикрашений численними ґудзиками й петлицями з шнурів або тасьми. Гусарська дулама, котру на рубежі XVI–XVII ст. носила польська й українська шляхта, на думку фахівців з історичної лексикології, мала вигляд короткого плащика[349]. В Туреччині ж дулама використовувалася саме як додатковий верхній одяг з довгими полами й іноді розрізними рукавами, часто підшитий хутром[350]. Прикметно, що в тексті йдеться про носіння дулами поверх жупанів "вместо плащей", себто вона мала бути досить довгою, можливо – різновидом довгополого широкого каптану з застібками-петлицями, підшитого підкладкою. В описаному "Историей Русов" варіанті до нього додавався великий комір-пелерина, який у піднятому положенні захищав вояка від дощу й снігу[351]. При цьому шапки й чоботи, очевидно, ще не мали чітко визначених фасонів і кольорів, оскільки постачалися в полки не централізовано. Найманці або діставали їх від населення, або замовляли в ремісників індивідуально.

Наявність перелічених вище аналогій опису "Истории Русов" в актових і наративних джерелах XVII – початку XVIII ст. може свідчити на користь його автентичності. Звернімо увагу й на загальні обриси цього костюма, що не мають жодних прототипів ані в одностроях гетьманського війська, ані в уніформі російської армії XVIII ст. й, отже, навряд чи могли бути навіяні побутовими реаліями, сучасними авторові. Більше того – такі деталі, як, наприклад, простьобування сердюцького жупана, виключають можливість використання автором іконографічних матеріалів, бо ті не здатні настільки докладно відтворити особливості одягу. Можна припустити, що автор "Истории" користувався оригінальним джерелом з описом убрання (судовими протоколами, скаргами, реєстрами, що зазвичай містили переліки вкраденого або конфіскованого майна), а то й справжніми речами, котрі переховувалися в популярних наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у середовищі українського дворянства приватних колекціях старожитностей.

Протягом першої чверті XVIII ст. детальних звісток про сердюцьку барву в джерелах немає. Судячи з листування гетьмана Скоропадського з російськими владними установами, через нестачу грошей вона практично не видавалася. Між тим, ремствуючи на перебої в постачанні, Генеральна військ-

Портрет молодого московського вельможі. М. ван Масхер, 1698.

Молодик вдягнений у шовковий стьобаний каптан, характерний для східноєвропейської моди.

[347] *Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1909. – Ч. 1. – Т. 11. – С. 125; Ч. 8. – Т. 3. – С. 585.*

[348] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 13776–13777. – Арк. 2.*

[349] *Історичний словник українського язика... – Т. 1. – Зош. 2. – С. 773.*

[350] *Эвлия Челеби. Книга путешествия. – М., 1961. – Вып. 1. – С. 58, 278; Dołoman //Gloger Z. Encyklopedja staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1901. – T. 2. – S. 10.*

[351] *Подібні опанчі або рединготи з комірами масово використовувалися в європейських арміях кінця XVII – у XVIII ст.: Летин С. Гвардия Петра Великого 1702–1725 годов //Орел. – 1992. – №1. – С. 11–12; Мерцалова М. Н. История костюма. Очерки истории костюма. – М., 1972. – С. 103–104.*

кова канцелярія відзначала, що "прежде сего при заплате роковой и біляки давалися", що отже, може свідчити про те, що за правління попереднього гетьмана Мазепи охочекінотні полки все ж таки діставали принаймні верхній одяг[352]. У грудні 1722 р. в Полтаві було закуплено партію габи "на дело сердюцкого полку кафтанов"[353]. Генеральна військова канцелярія в лютому 1723 р. відправила частину з нього до кравецьких цехів, наказавши "з якой габы или з едной штуки з болшой больный, а з меншой менший был выкроен габяк; или некоторые штуки, раскроивши,... жебы з каждой вышло по беляку, употребить бы на прикладки до 15 албо до 16 штук"[354].

Іконографічні матеріали зображують каптани початку XVIII ст. довгополими, з досить вузькими рукавами й маленьким стоячим коміром із зрізаними кутами. Згадані приписом Генеральної військової канцелярії "прикладки" могли бути не тільки конструктивними деталями коміра або карвашів, але й вставними клинами-"рясами", які відповідно до тогочасної моди вшивали до подолу. Документи Малоросійської колегії свідчать, що повний комплект одягу становив 249 каптанів, себто рівно стільки, скільки військовослужбовців нараховував єдиний, як на той час, полк Гаврила Бурляя. Таким чином, однакові "біляки" теоретично мали б носили всі сердюки без винятку – від рядового до полковника включно[355].

Судячи з наявних джерел, до початку XVIII ст. компанійці барву одержували не регулярно, діставши лише окремі предмети вбрання (шапки, панчохи, чоботи) зі станій. Хоч в універсалах часом трапляються обіцянки "уконтентовати одежою потребною", конкретних вказівок про її направлення до охочекомонних полків нам виявити не вдалося[356]. Очевидно, гетьманське правління замість готового одягу видавало компанійцям гроші на його придбання[357].

Щодо типів вбрання найманців, то документи останньої чверті XVII ст. – початку XVIII ст. найчастіше згадують речі, однаково поширені серед населення Лівобережної України. Так, наприклад, в переліку майна одного з компанійців полку І. Новицького (1691), було "жупанов два, чоботи, шапка, пояс шовковий и бурка". Окрім жупанів, компанійці носили також сукмани й кунтуші[358]. Під час походів їх перевозили згорнутими в спеціальних полотняних торбах – саквах, а на постоях зберігали в скринях.

Очевидно, спільною особливістю цих типів одягу для компанійців була наявність довгого подолу, який прикривав ноги вершника в сідлі. У холодну пору року на нього вдягали суконну опанчу, валяну з вовни бурку або кожух[359]. Взагалі, кожухи й шуби, поряд із жупанами, наскільки можна судити

---

[352] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 234 (1). – Арк. 113.*

[353] *Там само. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз 31). – Арк. 153.*

[354] *Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 гг... – С. 118–119.*

[355] *Пор.: ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 27; 855. – Арк. 23.*

[356] *АЗР. – Т. 5. – С. 147,154.*

[357] *НБУВ. – Ф. 2 – Спр. 14063; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1027. – Арк. 11 зв.; АЗР. – Т. 5. – С. 147, 154.*

[358] *НБУВ. – Ф. 2 – Спр. 14380; 14628. – Арк. 252 зв.*

[359] *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1027. – Арк. 11 зв.; Журнал, тобто насушна записка справ, що траплялися у військовій Генеральній канцелярії... //КС. – 1994. – №3. – С. 22.*

з джерел, являли собою досить типовий різновид жалуваної від гетьманів барви. В листопаді 1695 р., повідомляючи царів про підготовку сердюків Таванської залоги "на целозимную тамошную службу", Мазепа згадував, що "послал есмъ на всякого старшого и меншого товарища по шубе, которые шубы на деньги изъ скарбу войсковаго суть куплены"[360]. В Терському поході 1724 р. компанійці полку Григорія Тонконога дістали по 3 рублі для купівлі кожухів[361].

В соціальній абетці того часу основні елементи охотницького вбрання дозволяли "прочитати" перш за все рід занять, а відтак і соціальну приналежність найманців, ідентифікуючи їх з верствою вояків. Це наслідок, головним чином, складу розглянутої нами барви, поєднання її елементів, які в своїй основі нічим не відрізнялися від козацьких: носіння лицарського верхнього одягу – жупану, каптанів, кунтушів (замість свит у посполитих), і що найголовніше – чобіт, котрі були ніби невід'ємною ознакою козака. Після Хмельниччини, наслідком якої було покозачення (сказати б тодішньою мовою "порицерління") практично всіх прошарків суспільства – від селян до міщан і купецтва включно, – престижні ознаки нового козацького статусу досить міцно закріплюються у типах вбрання, звичці носити вуса замість борід, виголювати чуб тощо. Описуючи ці карколомні новації за перших років революції, Самовидець з сумом ремствує на те, що "присяглі бурмистровє, и райци свої уряди покидали, и бороди голили, и до того войска инли: бо тіе себі зневагу держали, которій бі з бородою неголеною у войску был. Так диявол учинил себі сміх з людей статечних"[362].

Позбавлення традиційних символів автоматично свідчило про зміну місця людини в соціальній ієрархії, іноді навіть пониження її престижу. Недаремно, за словами протопопа Мефодія (Филимоновича), українська старшина лякає посполство, що "мовляв коли цар та Москва візьмуть у свої руки (владу), то невільно буде селянам в чоботях та сукняних жупанах ходити", себто забере в них "звиклі" вольності[363].

Варто, однак, звернути увагу на те, що, вказуючи на явно лицарський статус охотників, їхній одяг аж ніяк не ототожнював їх із самою козацькою верствою. Забезпечуючи себе всім необхідним для військової служби, реєстровці не одержували зі скарбниці ані регулярного жалування, ані одягу, вбираючись надзвичайно строкато відповідно до свого смаку й матеріальних можливостей. Протягом другої половини XVII ст. ми маємо лише окремі згадки про видачу готового одягу козакам від гетьманського правління чи московських царів у вигляді винагороди (частіше грошей, сукна й соболів). При

■ **Шкіряні козацькі чоботи.**

---

360 *Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир. 1903. – Т. 1. – С. 552.*

361 *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1027. – Арк. 11.*

362 *Літопис Самовидця. – С. 57.*

363 *Мордвінцев В., Харишин М. Київська митрополія за часів Визвольної війни //КС. – 1995. – №4. – С. 113.*

цьому такі пожалування виступають лише як разові й на відміну від найманських, не мають нічого спільного з системою забезпечення війська.

Соціальний "статус" барви щодо такого стану речей визначає вже сама її назва. Ще від середини XVI ст. в Україні та Польщі так іменували одяг слуг і служебників, періодично жалуваний їм від володаря як винагорода. На землях Речі Посполитої барва була своєрідним аналогом західноєвропейської лівреї, виготовляючись за уніфікованим зразком й у відповідній кольоровій гамі, що найчастіше включала гербові барви власника. Однаково вбрані слуги в почті великого можновладця або середньозаможного шляхтича були помітною частиною соціального спектаклю, розігруваного в публічних місцях.

Яскравий приклад символічного значення барви як вияву престижу, щедрості й матеріальної потуги володаря подає листування познанського воєводи Кшиштофа Опалінського з братом Лукашем у часі підготовки до подорожі на сейм. Відмовляючи останнього від наміру переміняти звичний колір барви, досвідченіший Кшиштоф аргументує це тим, що стара барва, на думку багатьох, "і опатна, і яскрава, і від інших відмінна". "Видається мені, – продовжує він, – що найкраще триматися одного кольору, як інші чинять, бо через те одразу можна впізнати, чия то піхота"[364]. Підозрюючи, що Лукаш може-таки вчинити по-своєму, Кшиштоф застерігає його, що попри все залишить для своїх слуг стару барву, хай навіть це зашкодить картинності його виїзду. На перший погляд, пильна увага до таких деталей, котрі обговорюються серйозними політиками нарівні з куди актуальнішими питаннями підготовки сейму, закулісними інтригами може видатися доволі дивною. Втім, не будемо забувати, що суто зовнішні атрибути політичного впливу й соціального становища, котрі необхідно було не просто продемонструвати, а виказати в найбільш убивчий для своїх конкурентів спосіб, важили для можновладця рівня Опалінських надзвичайно багато. Адже Кшиштофа турбує не так норовливість брата, як те, що при в'їзді до міста їхні почти, вбрані в різний одяг, не будуть виглядати одноманітно, а отже, губитимуться серед інших, здаватимуться нечисленними й узагалі непоказними.

Служебницька барва цілком органічно прижилася й в українській практиці, маючи такі самі смислові конотації. Так, видачі барви старанно фіксував у своєму щоденнику Яків Маркович. У квітні 1723 р. "барму, сукно и тропей по пол. 8 зол." одержали "молодики", що прислужували на дворі[365]. З березня наступного року маємо докладніший опис: "Барму молодикамъ моимъ даемъ: лутнимъ карунъ и по 5 конъ

[364] *Listy Krysztofa Opalińskiego do brata Lukasza. 1641–1653 /Wyd. R. Pollak. – Wrocław, 1957. – S. 49.*

[365] *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) /Под ред. А. Лазаревского. – К., 1893. – Ч. 1. – С. 23.*

грошей; середнимъ тожъ карунъ и по 11 зол., другим карунъ же и по 10 зол., а подлѣйшимъ полкарунъ и по 9 зол., мангалѣрамъ – блакитное товстое сукно и грошей: одному рубль, другому 3 зол., кухтикови Петру такое жъ сукно и грошей таляръ; Лисому, новутному мангалерови, 3 зол.; Орановскому – сукна французского и луданy бѣлого"[366]. Часом замість одягу челядникам могли видаватися гроші[367]. До того ж певна різниця між старшими й молодшими слугами існувала не тільки на рівні розміру жалування, але й якості господарської барви, як-от у випадку з візниками, "лутшимъ" з яких (очевидно, тим, які сиділи на козлах старшинського візка й весь час були на виду) видавали дорожче сукно й по 5 золотих, а "подлѣйшимъ" цунку й дешеву габу та по 4 золотих[368].

Опріч суто утилітарних і функціональних рис барви, не можна забувати й про її важливу комунікативну роль. У нашому випадку барва – перш за все елемент жалування, винагороди за військову службу гетьманських найманців. Через неї володар засвідчує не тільки підпорядкованість слуг своїй владі, а й очікування ними, винагороду за сумління виконання обов'язків. Роздача одягу – неодмінний атрибут поведінки "правильного", "доброго" володаря, що мусить постійно виявляти щедрість до підданих. Саме він (поряд із "хлібом" як метафоричним символом найманського жалування) найчастіше фігурує в найрізноманітніших зверненнях гетьманів до охотних полків. Так, в універсалі до компанійського полку Новицького (жовтень 1678 р.) Самойлович обіцяє : "...Яко одежею потребною так и просторнѣйшим на зиму становиском вас уконтентуемъ"[369]. "Печаловитое реймментарское старание", яке засвідчується в усіх подібних документах, завжди запевняє своїх вірних вояків, що "на одежду... особливый пан обмысл будет"[370].

Барва є апробованим способом утвердити свою владу над неспокійною найманською вольницею, надійніше прив'язати її до себе, зрештою, переманити під свій регімент інших. У такій собі "війні універсалів" за переділ найманських ринків, що розгорнулася в 60–70-х роках XVII ст. між право- та лівобережними гетьманами, це видно особливо чітко. Зваблюючи на свій бік черкаську залогу, Іван Самойлович у зазивному листі ставив у приклад сердюків полку Михайла Мовчана "и иные компанеи пехотные полки", які перейшли до нього раніше й служать "не без хлеба и достойного призрения"[371]. Конкурент Дорошенка Григорій Гуляницький, за інформацією московських послів, "привез с собою сукна, и кто придет к нему серденят, даст кофтаны и штаны и шапки; и то де уведав, многие и с сей стороны (Дніпра. – О. С.)

[366] *Там само. – С. 78.*
[367] *Там само. – С. 153.*
[368] *Там само. – С. 216.*
[369] *АЗР. – Т. 5. – С. 154.*
[370] *Там само. – С. 147.*
[371] *АЮЗР. – Т. 12. – С. 589.*

Товарни компанійського полку Іллі Новицького, 1674–1678 рр.
Реконструкція О.Сокирка.
Темпера, акварель, туш, 2006.

Полк компанійців Іллі Новицького, який сформувався на польсько-козацько-татарському порубіжжі, був озброєний та одягнений в надзвичайно строкатому стилі. Вершник має озброєння, типове для козацької та "панцирної" кінноти часів Хмельниччини та Руїни – легкий шолом-"місюрку" з кольчужною сіткою, короткий карабін, лук зі стрілами та шаблю-"карабелу" з характерним гранчастим руків'ям. Біля сідла з лівого боку приторочена кобура-"ольстра" для карабіну, яка в негоду закривалася хутряною запоною.

Довбиш компанійського полку Григорія Напковського, 1688 р.
Реконструкція О.Соварка.
Темпера, акварель, туш. 1995.

Довбиш (литаврист) озброєний парою пістолетів та шаблею. Одяг складається з парадного кунтуша, вдягненого поверх жупана та шапки з довгим шликом і хутряною околицею. Збруя має декор з пофарбованої шкіри і мішурної китиці, а також особливі кільця з бубонцями, котрі прив'язувалися до ніг коня.

Мушкетер сердюцького полку Данила Жеребиловського, 1676–1679 рр.
Реконструкція О.Сокирка.
Темпера, акварель, туш, 1999.

На малюнку представлений варіант реконструкції сердюцького вбрання, описаний в "Історії Русів". Простьобаний бавовною червоний жупан доповнюється шапкою, вовняним поясом і повсякденними чоботами з телячої шкіри на підковках. Сердюк озброєний мушкетом московського виробництва з ударно-кремінним замком та кавалерійською шаблею. Біля пояса – сумка для куль, натруска і підсумок, які мають футляр і накривку зі шкіри хутром назовні, що вберігали порох від вологи.

Мушкетер сердюцького полку
Герасима Василевича, 1676–1679 рр.
Реконструкція О.Сокирка.
Темпера, акварель, туш, 2006.

Сердюк має аналогічний одяг, який урізноманітнюють хутряний треух з суконним "вершком" та парадні чоботи з фарбованої козячої шкіри. Озброєння складається з нідерландського мушкета з ґнотовим замком і піхотної шаблі, котра має закрите руків'я.

Товарний компанійського полку Федора Степановича, 1696–1702 рр.
Реконструкція О.Сокирка.
Темпера, акварель, туш, 2000.

Компанієць вбраний в костюм з переважанням східних елементів, що було характерним для компанійських полків, котрі тримали степові чати, часто контактуючи з татарами та запорожцями. Поверх малинового жупана вдягнутий "тузинковий" кунтуш, вимінюваний в запорозького козака (тузинкові портища для каптанів і жупанів запорожці одержували з московської казни в якості нагороди). Їх доповнює коротка залізна куртка зі стоячовим коміром, простьобана кінським волоссям. На ногах компанійця – турецькі зелені сап'янці, декоровані візерунчастою аплікацією. Озброєння складається з залізних "карвашів" (наручів), шаблі, карабіна та "рогатини" – короткого кавалерійського списа з ланцетоподібним вістрям. Через плече вдягнені ладівниця для набоїв, вкрита мідною бляхою, та дерев'яна порохівниця.

Сотник з сотенним прапором та мушкетер сердюцького полку Гаврила Буляя. 1722–1726 рр.
Реконструкція О.Совирка. Темпера, акварель, тушь, 2006.

Сотник і сердюк вбрані в однотонні жупани-"кабаки" білого кольору. Сотник поверх жупана носить розшитий кунтуш, облямований червоною тасьмою. У нього багата шапка з рисячого хутра, прикрашена пагородним "золотим" за Кримські походи 1687–1689 рр. Озброєння рядового складається з шаблі та російської фузеї.

к нему Гуляницкому пошли и от Дорошенка идут"[372]. Змагання за жалування та знаки реймснтарської милості існувало й між різними формаціями найманців, які апелювали в тому числі до традицій видачі барви. Зокрема, ремствуючи на те, що Іван Мазепа щедро обдаровує сердюків і компанійців, "яко им каждого року по жупану и по кожуху и грошей кон по килка", запорозьке товариство ставило йому в приклад правління "славной памяти гетъмана Ивана Бруховецкого", від якого низовики мали "на каждого по жупану и грошей кон по двападцать"[373].

Прийняття в підданство супроводжувалося складанням присяги й символічним жалуванням від нового володаря. Звичайно, у випадку з найманцями останнє набувало особливо актуального значення ще й із суто меркантильних міркувань, бо матеріальні вигоди в цьому середовищі цінувалися найперше. Тому пояснення Самойловича царським дипломатам причин виснаження гетьманської скарбниці містили, між іншим, і згадку про те, що "откуды ни есть прилучитца знатной товарыщ войсковой, как есть ныне с тое стороны Днепра завоеванных, и из тех ни единого без помогателства праздна не отпускаю; также пешего полку Ханенкова товар(и)ству, при моем регименте пребывающему 4 год, а посем и Молчанова охотного конного, падеянием о милости государской в том от колика лет обпадежанного, также и пешим прошлолетним полком не токмо товар(и)ству, но и старшине оттуды ж одежду и обувь и всякие дачи против чину всякого... чрез все времена промышляя всегда и отдаю"[374].

При врахуванні всіх нюансів барви як засобу комунікації між володарем і слугами не будемо забувати й про її суто зовнішню функцію – колективного символу належності збройних слуг-найманців до протекції Війська Запорозького й безпосередньо гетьмана. Уважне око канцеляриста Миколи Ханенка вхопило цю особливість в одязі почту, що супроводжував у поїздці до Москви гетьмана І. Скоропадського в січні 1722 р., зауваживши, що "в боті, від світлого князя присланому, їхав ясновельможний його милість пан гетьман із генеральними особами та полковниками свого реймснту ніжинським, прилуцьким і гадяцьким, усі вдягнені в габ'яки, козацьким строєм з рогами"[375]. А ось рядки з листа Мазепи до голови Посольського приказу Федора Головіна (червень 1702 р.), в якому обговорювалися деталі висилки українських військ до Прибалтики: "По моей верной должности подданской тое тут прекладаю же Компанейскіе и Сердюцкіе полки суть одежны и не стыдно з оными людям заграничным показатися. Войско зась Городовое не все одежно и овшем

[372] *Там само. – С. 217.*

[373] *Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – С. 105, 107.*

[374] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 119–120.*

[375] *Діаріуш, або журнал, тобто щоденна записка оказій та церемоній...//КС. – 1993. – №6. – С. 34.*

большая часть сермягами простыми покривается"[376]. Одноликість вбраних у білу або червону барву сердюцьких полків, "кои служили во время походов при гетмане"[377], мала особливо привертати увагу очевидців (наймана піхота, починаючи з часів Самойловича, не тільки охороняла реймментарську резиденцію, але й супроводжувала двір свого володаря у воєнних виправах й урочистих виїздах)[378]. Репрезентативна функція одягу військових слуг як підкреслення моці й значущості свого господаря тут цілком очевидна й знаходить безліч аналогів у європейській практиці.

Можливо, для сучасників був очевидним й інший смисловий підтекст самої барви – не просто факт служіння якомусь володареві, але й певний ступінь залежності від нього, коли жалування, яке включало в себе й одяг, залишалося мало не єдиним джерелом існування слуги. На символічному рівні барва, мабуть, підкреслювала це надзвичайно сильно, – що слуга, на відміну, скажімо, від лицаря-козака, носить не власний одяг, а пожалуваний йому господарем. Мати на собі такий знак вимагав не тільки служебницький статус, але й проста матеріальна необхідність, тісна залежність добробуту від щедрості володаря.

Особливу символічну роль грали також і коштовні нагороди вищого суверена – московського царя, доповнюючи таким чином жалуваний реймментарський одяг. З-поміж найманського загалу їх звичайно діставали не тільки полковники, про яких ітиметься далі, але й представники сотенної старшини, навіть рядові, виправлені до Москви з реляціями й полоненими ("сеунщики"). У 1692 р. за погром турецького війська під Очаковом компанійський полковник Г. Пашковський був пожалуваний "сукна кармазину 5 аршин, тафты тож, отласу да камки по 10 аршинов", ротмістр С. Безпаленко й компанійці, що доставили в Москву полонених і гетьманське донесення, одержали, відповідно, "сукна кармазину 5 аршин, отласу да камки по 10 аршин" й "по сукну кармазину, да по тафте, мерою по 5 аршин человеку"[379]. Окрім справної служби, таке жалування могло винагороджувати й "полонное терпенье" після того, як бранець повертався додому[380].

Більшість "жалуваних" матерій йшла на виготовлення коштовного верхнього вбрання – каптанів, жупанів, кунтушів, шуб, делій, хутряних опанч тощо, оскільки такий одяг був своєрідним предметом гордощів його власника й завжди виставлявся напоказ. Як правило, його вдягали тільки на найбільші свята або урочистості, ретельно оберігаючи від непогоди. В одній із скарг пограбований козак особливо шкодував за відібраними розбійниками червоним жупаном й двома

[376] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1293. – Арк. 1–1 зв.*

[377] *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 647. – Арк. 8.*

[378] *Літопис Самовидця. – С. 145: Для истории компанейских полков //КС. – 1901. – №10. – С. 11.*

[379] *ИМР. – Ч. 2. – С. 14–22; Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – М., 1872.–Т. 1.–С. 98–99,309,312,320,321,334.*

[380] *Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – С. 688.*

Типові зразки "барви" коронного війська: гусар, козак та угорський піхотинець.
Невідомий художник, перша чверть XVII ст.

кармазиновими "вершками" для шапок "великих государей жалованья"[381]. Втім, оштатність одягу, його яскравий колір, коштовні тканини – це швидше виняток, прерогатива й атрибут верхівки, які вкрай рідко поширюються на загал простих найманців.

В арміях ранньомодерної Європи саме барва та її близькі аналоги (наприклад, лівpея) виступали своєрідною точкою відліку в еволюції військових одностроїв. Уніфікація солдатського одягу в цей час слугувала кільком завданням, найважливішим серед яких було розрізнення власних військ і чужих. Одноманітний одяг своїми кольорами не тільки вказував на належність вояка до армії того чи іншого монарха, але й дозволяв полководцям на бойовищі безпомилково відрізняти власні війська від ворожих, що істотно полегшувало керування боєм. Приблизно аналогічним шляхом до описаного нами українського варіанту розвивався вояцький костюм у Речі Посполитій (між іншим, теж називаний барвою), де одноманітний одяг ще з часів Баторія діставали як кварцяні війська (переважно піхота), так і приватні відділи магнатів[382]. Різнотипні лівреї мали придворні гвардії у Франції, Англії, італійських та німецьких князівствах. Протягом Тридцятирічної війни значна кількість полків континентальних армій вбиралася відносно однотипно коштом своїх наймачів або почесних шефів.

З середини XVII ст. на Захід від Польщі й України своє місце у військовому побуті регулярних армій повільно, але впевнено утверджував мундир – повністю уніфікований повсякденний і парадний одяг військовослужбовців з від-

повідними ранговими відзнаками, що централізовано виготовлявся й постачався за рахунок держави. Вважається, що вперше уніформу було запроваджено 1643–1645 рр. в англійській парламентській армії, і червоний колір однострою досить швидко став традиційним для британських солдатів. У 1647 р. стандартизацію розмірів убрання для польових полків запроваджено у Франції, де до того часу мундири й ліврєї мала тільки королівська гвардія[383]. Зовнішній вигляд солдатської уніформи був досить-таки подібним у більшості європейських армій, відрізняючись хіба що кольоровою гамою. Кожен з елементів одягу мав чітко встановлений термін служби й спосіб носіння, описані в статутах і спеціальних інтендантських табелях. Уніфікації було також піддано амуніцію, озброєння, колективні символи військових частин (прапори, значки, штандарти, сигнальні засоби) й індивідуальні рангові відзнаки генералів, офіцерів і підстаршин (нагрудні знаки, шарфи, тростини, еспонтони).

Чи можна, однак, проводити якісь паралелі між барвою й одностроєм? Не будемо забувати, що, окрім суто утилітарних і знакових функцій, однострої в регулярних арміях мали набагато важливіше завдання – соціальне й службове дисциплінування. В абсолютних монархіях армія, подібно до інших гілок державного апарату, розбудовувалася за принципами добре відлагодженої машини, кожен складовий елемент якої, пов'язаний з іншими, забезпечує справну роботу всього механізму. Первісною клітиною цієї будови є солдат, якого буквально виліплюють із сирого тіста, надаючи йому актуальних для системи рис: фізичної будови, правильної постави, манери поведінки тощо. "Відкриття тіла як об'єкта й мішені влади" рубежу XVII–XVIII ст., описане свого часу Мішелем Фуко, передбачало застосування до індивіда дозованого примусу, що опановує його тілом, підкоряє собі, а згодом і певному колективу, в складі якого це тіло буде максимально ефективно використовуватися в потребах влади[384].

Зверпімо увагу на те, що в рамках цієї стратегії примусу знаковий одяг відігравав украй важливу роль. По-перше мундир, на відміну від попередніх часів, набув надзвичайної регламентації – статути, речові й амунічні відомості максимально детально описували не тільки перелік солдатських речей, їхній колір, але й розміри, порядок і час носіння, терміни використання. З'являється особлива категорія інтендантських звітів, де вояк фігурує не стільки як бойова одиниця, скільки як утриманець, споживач матеріальних благ, гарантованих йому державою. Жорстка регламентація вбрання, навіть того, що можна носити поза службою, є надзвичайно

---

381 *Там само. – С. 220.*

382 *Historyczny rodowód polskiego ceremoniału wojskowego /Opr. L. Patajczyk. – Warszawa. 1981. – S. 77; Żygulski Z., Wielecki H. Polski mundur wojskowy. – Kraków. 1988. – S. 17-21. У Речі Посполитій кварцяне військо, утримуване державою, до початку XVIII ст. практично не мало скільки-небудь усталених стандартів одягу. В кінноті певна одноманітність в одязі, амуніції та озброєнні могла існувати лише в межах підрозділу, коли за цим слідкували ротмістри, намісники або шефи. В піхоті необхідність мати однаковий одяг – "barwu" – згадувалася вже "Porządkiem praw rycerskich wojennych" Сигізмунда II Августа з 1557 р., а реально його ввів, швидше за все, Стефан Баторій у новосформованих полках угорської піхоти. Барву гербових кольорів мали також відділи надвірного війська українських та литовських магнатів. Втім, цей символічний партикуляризм не було подолано навіть у ході модернізаційних реформ; до польського війська просто імпортувалися західноєвропейські типи мундирів, залишаючи порівняно незначне місце для національних традицій. Прикметним є й те, що саме слово "мундир" утверджується в польській мові тільки у XVIII ст.*

383 *Parker G. The military innivation and the rise of the West, 1500–1800. – Cambridge. 1988. – P. 71–72.*

384 *Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці /Пер. з французької П. Таращук. – К., 1998. – С. 168–175.*

■ **"Кампамент" (табір) саксонського війська першої половини XVIII ст.**
Фрагмент картини Я. Х. Моцека.

сильним елементом дисциплінування, коли вояку прищеплюється почуття відмежування від цивільної сфери, власної окремішності в рамках соціального та професійного поділу суспільства. При всій своїй "семіотичності" мундир розглядався тодішніми теоретиками військової справи ще й як чинник психологічного посилення зовнішньої агресії, внутрішньоієрархічної покірливості, словом, тих якостей, котрі зараховувалися до найвищих вояцьких чеснот.

Спільні навчання однаково вбраних полків і надані їм певні знакові відмінності, безсумнівно, мали слугувати виробленню почуття корпоративності, належності до військового колективу, професійної солідарності. Одягнувши мундир, солдат мало не до кінця життя залишався позбавленим старої ідентичності й власної індивідуальності, котра могла зберігатися лише в розмаїтті цивільного вбрання. Однострій ставав для нього другим "я", про що свідчать неодноразові згадування його елементів (капелюхів, шинелей тощо) в солдатському фольклорі. Нарешті, мундир, котрий охопив спочатку солдатські маси, а згодом і офіцерський корпус, став найзруч-

нішим маркером внутрішньої військової ієрархії, на якій трималася дисципліна й система виховання.

На тлі цих особливостей барва зберігає за собою виразно архаїчну функцію. Очевидно, що про жодне дисциплінування такого ступеня в традиційних суспільствах не могло бути й мови. Нав'язуючи свої знаки слугам і воякам, володарі просто позначали юрисдикцію й ступінь залежності, залишаючи чимало місця для збереження власної ідентичності. Жалуваний одяг виконував більшою мірою комунікативну функцію, до того ж він не був настільки регламентованим і одноманітним, виготовляючись кустарно, цеховими ремісниками без жодних сталонних взірців і часто-густо з підручного матеріалу. Вбраний у барву слуга відрізнявся її кольором і відносною одноманітністю фасону лише від лицаря-індивідуаліста, котрий взагалі не мав у своєму костюмі нічого подібного. Але настільки ж помітною була його відмінність і від солдата регулярної армії, вигляд якого був більшою мірою уніфікованим і підпорядкованим стандартам, одноманітності, зведеній до абсолюту. Барва швидше свідчила про підлеглість, ніж про необмежене панування.

Немає жодного сумніву, що барва складала лише частину гардеробу гетьманського найманця, до якого дуже органічно вписувалися й елементи цивільного костюма, наприклад, зміцні речі (порти, кошулі, хустки, іноді – жупан або кунтуш), котрі найманці могли замовляти приватно, і в окремих випадках – досить дороге "жалуване" вбрання. Реєстр речей, взятих при заарештованому в 1724 р. компанійцеві Антоні Скринському, згадує, окрім одягу, який був на самому в'язні, білу сукняну опанчу, сап'янові чоботи, п'ять пар білих хусток і зовсім не уніформений "пояс доброй гданской работы ткан золотом ценою дватцать рублев"[385]. Документи середини XVIII ст. часто фіксують в гардеробах компанійців свити й каптани, які, найімовірніше, носили паралельно з однострояими як повсякденний одяг[386].

Особливо прикметним у цьому плані є вбрання охотницької старшини, для якої тривалий час взагалі не існувало спеціально встановленого одягу. Як і в більшості європейських армій, офіцерському корпусу, з огляду на його привілейоване соціальне походження й службове становище, влада дозволяла вбиратися на свій смак. У загальних рисах убір охотницької старшини кінця XVII – початку XVIII ст. повністю уподібнювався вбранню козацької еліти. Чи не єдиною відмінністю такого вбрання була його опатність і коштовність.

Показником навіть не так соціальної, як ієрархічної вищості було також "жалуване царське плаття". У витягу зі справ Малоросійського приказу про видачі українській генеральній і полковій старшині царських нагород за період з 1677 по 1700 р. полковникам компанійським і сердюцьким пожалувано: в 1688 р. "по байберску* московского дела, по 2 пары соболей, по 15 рублей пара человеку", в 1690–1692 рр. "по атласу мерою по 11 аршин, да по паре соболей, по 10 рублев пара человеку", в 1692 р. "по байберску немецкаго дела, мерою по 10 аршин, по 2 пары соболей, по 15 рублев пара человеку", в 1695 р. "по бархату, по объяри струйчатой золотной, по атласу, по 3 пары соболей, по 10 рублев пара человеку", в 1696 р. "бархату флоренского, да атласу гладкого по 10 аршин, да им же по портищу золотному, и в том числе 15 портищ байберсков, 2 портища объяри травчатой золотной, мерою всех 10 аршин, по 3 пары соболей, по 20 рублев пара, по 40 соболей, по 150 рублев сорок человеку", в 1697 р. "по объяри двойной гладкой, да по атласу, по паре соболей по 15 рублев, да по другой по паре ж соболей по 10 рублев пара человеку. Бархат и байберск золотные по 10 аршин, камки луданы по 9 аршин, атласы по 10 аршин", у 1698 р. "объяри гладкой по 6 аршин, атласу гладкаго по 10 аршин, по паре со-

* *Тканини, що фігурують у вищенаведених реєстрах, належать здебільшого до імпортних і через це дуже дорогих шовкових матерій. Атлас (з тур. буквально "гладкий") – ґатунок лискучої шовкової тканини з характерним глянцем (муаром) на лицьовому боці – завозився до Гетьманщини й Московії з Ірану, Туреччини, Італії. Байберек – візерунчаста чи гладка тканина з крученого шовку з додаванням срібної та золотої нитки. Об'ярь – російська назва тонкої гладкої шовкової матерії з особливим ефектом примхливого світіння муарового малюнка на поверхні (за малюнком розрізняли її ґатунки – "струйчатую", "травчатую" та ін.). Камка – тонка шовкова тканина з різноманітними візерунками, здебільшого однокольорова. Характерною особливістю камки було поєднання лискучого візерунка й матового тла. "Подвійні" камки складної текстури на зворотному боці також мали блискуче тло з матовим візерунком. Тафта – тонка однокольорова або візерунчаста тканина з туго звитих шовкових ниток. Мала лискучу поверхню й досить жорстку фактуру. Кармазин – високоякісне сукно особливо яскравих відтінків. Назва походить від арабського слова chermisi – червець (букв. "червоне зерно"), яким фарбували вовняні тканини (див.: Горобець В. Назви тканин та одягу в українських джерелах (За матеріалами XVIII ст.) //Народна творчість та етнографія. – 1972. – №4. – С. 55–56; Кривонос В. З історії українсько-італійських зв'язків в середині 14–15 ст. //Центральна і Східна Європа в XV–XVIII ст.: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д. Похилевича. – Львів, 1998. – С. 147; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968. – S. 483–492).*

385 *ЦДІАК України. – Ф. 53. – Оп. 3. – Спр. 175. – Арк. 3 зв., 18.*

386 *Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10450. – Арк. 4.*

болей по 15 рублев, по другой по 10 рублев", у 1699 р. "объяри гладкой по 6 аршин, атласу по 10 аршин, по паре соболей, по 15 рублев, да по другой по 10 рублев пара человеку"[387].

Лише з 20–30-х роках XVIII ст. старшинський одяг набуває елементів західноєвропейської моди – з'являються довізні тканини (здебільшого сукна й шовки), окремі предмети туалету, аксесуари тощо. Масштабніша ж уніфікація найманського одягу в дусі "регулярства" припала, судячи з джерел, тільки на середину XVIII ст.

Однак одноманітність і позірна уніфікованість такого одягу не мала нічого спільного з стандартизованою за всіма параметрами уніформою західноєвропейських регулярних армій. Парадоксально, але, складаючись із найманців і будучи постійними, армії держав Західної та Східної Європи, в тому числі й гетьманату, рухалися принципово різними напрямками. На Сході регулярність не пустила в системі символіки достатньо глибоких коренів: одноманітний одяг видається час від часу, перелік предметів, що входять до його складу, досить обмежений. Тутешні держави ще надто слабкі, аби мати мережу мануфактур, цвалень, складів для його виготовлення й зберігання або принаймні достатню кількість грошей на відповідні закупки. На відміну від збройних сил Франції, Англії, Пруссії, де до вояка застосовується необмежений примус, позбавляючи його власної ідентичності й максимально підкоряючи державній владі, Схід Європи продовжує сповідувати типово патріархальну символіку, визначену стосунками володаря й слуг. Одяг тут уніфікується на основі елементів не міського костюма (ознака типова для урбанізованого Заходу з його міською економікою), а станового – козацького, підкреслюючи в першу чергу соціо-професійну належність власника.

Клейноди. В умовах, коли засоби зв'язку перебували в зародковому стані, прапори, корогви та значки не тільки несли певну ідеологічну інформацію, а й допомагали воєначальникам виділяти окремі полки на марші, керувати ними на полі бою тощо.

Первісно наймані полки, очевидно, користувалися тими колективними символами, які залишилися в них ще з попередніх часів. Відомо, наприклад, що в білоруських повстанських відділах і козацьких полках, на основі яких утворився полк Мурашка, система прапорництва була досить розвиненою[388]. Доречним буде припустити, що вони не мали ані чітко регламентованої кількості, ані форм, ані кольорів, ані зображень. Цікаво, що іноді використовувалися навіть трофейні відзнаки: у червні 1670 р. Д. Многогрішний у листі до московського дипломата А. Матвєєва, доповідаючи про погром компанійця-

[387] *ИМР. – Ч. 2. – С. 17–22.*

[388] *Саганович Г. Невядомая вайна... – С. 77.*

Освячення прапора.
Мініатюра зі "Служебника" Лазаря Барановича. 1665.

ми загону азовських татар, писав: "... Рад бы я все татарские знамена, на бою взятые, к его царскому ... величеству прислати, толко конное войско тех знамен ко мне не присылая, на свои значки войсковые переделали и своим образцом кресты нашили"[389]. Загалом, зображення хреста було характерною рисою як козацької, так і охотницької бойової символіки. Супроводжуючи до компанійського полку Новицького нові сотенні значки, гетьманський універсал підкреслював їхнє значення таким чином: "А жебы рыцерство, гледячи на тых знаках выраженный крест, могли значне, отважне и охочо на услугах монарших и наших войсковых показоваться и над неприятелми Креста святого щасливе пожаданой победы узнавати..."[390] Полкові корогви як відзнаки частин та символи влади їхніх командирів весь час перебували біля полковників[391].

389 *АЮЗР. – Т. 9. – С. 232.*
390 *АЗР. – Т. 5. – С. 236.*
391 *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1521. – Арк. 1.*

На жаль, детальних даних щодо компанійських і сердюцьких прапорів кінця XVII – початку XVIII ст. у джерелах не виявлено. Певні відомості про них дає опис прапорів компанійського полку Ковбаси та сердюцького Бурляя, складений напередодні їх скасування в 1726 р. для відправлення в Сенат: "... компанейского Колбасина полку... три знамя камчатые желтые ветхие, в том числе одно знамя все избилось, толко одно древо. На них чехлы габинные белые... Сердюкова Бурляева полку... четыре знамя кумачных красных посреди их кресты китайчатые лазоревые на них чехлы габинные белые, ветхие"[392]. З тексту випливає, що прапори не мали визначеного терміну служби й перебували в частинах до повного зносу. Вони виготовлялися з шовкової (камка) або бавовняної (кумач) тканини, мали спеціальні нагалища-чохли й у кожному полку були однотипними.

Подані вище описи прапорів належать частинам, які не були знищені після повстання Мазепи й зберегли символіку, сформовану на межі XVII–XVIII ст. Очевидно, що саме в цей період клейноди охотницького війська уодноманітнюються, стаючи зовнішнім виявом його окремішнього статусу в рамках збройних сил Гетьманщини. При цьому варто нагадати, що аналогічні уніфікаційні процеси в козацькому війську розпочнуться лише з 30-х років XVIII ст.[393]

Не можна з певністю твердити про існування в охотницьких полках іншої групи клейнодів – посадових ознак влади – пірначів, каламарів, комишин тощо, притаманних козацькій старшині. Твердження В. Заруби про наявність у найманих полковників пірначів не підтверджується писемними та іконографічними джерелами[394].

Важливим є також дослідження печаток найманих формувань. На жаль, поганий стан збереженості документів, які виходили з охотницьких полків, не дозволяє здійснити цього в повному обсязі. На сьогодні відомі декілька відбитків печаток з листів компанійської старшини (полкової та сотенної ланки), що увійшли переважно до т. зв. "збірок Новицького". Два з них належать полковникам – самому І. Новицькому та І. Рубану (1697). Перший відбиток має вигляд квадрата зі зрізаними кутами розміром 1х1 см; тло печатки утворює рослинний орнамент, на якому розташовано особистий герб полковника – серце, простромлене вертикально згори до середини стрілою[395]. Печатка І. Рубана аналогічної форми, але більша за розміром (2,5х2 см), має в центрі гербовий щит, увінчаний лицарським шоломом із пір'ям. В центрі щита – хрест із розташованим під ним півмісяцем. Навколо щита літери – ИМРЕПСЦВZК (Иван Максимович Рубан Его Пресвітлого Царс-

■ Печатка компанійського полковника Іллі Новицького.

■ Печатка компанійського полковника Івана Рубана.

[392] *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686. – Арк. 10.*

[393] *Гломозда К. Ю., Яневський Д. Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України (українська національна символіка: походження, традиції, доля) //Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991. – С. 153–154.*

[394] *Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Л., 1981. – С. 195; Бровко А. С., Бровко Б. А. Яків Новицький та його іменіті предки (Серія "Запорозька спадщина". – Вип. 3.). – Запоріжжя, 1997. – С. 28; Мазепа: Збірник. – К., 1993. – С. 126; Заруба В. Охотницьке (наймане) військо... – С. 238.*

[395] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14655 а.*

■ Мідний "котел" (литавра).

кого [Величества] Войска Zапорозского Комонный)[396]. Восьмикутна печатка компанійського сотника Г. Левченка (1690) (1х1 см) в центрі містить лицарський щит з прямокутним хрестом, увінчаний наметом і шоломом[397]. Сигнет полкового обозного П. Товкача (1690) має овальну форму (1х1,5 см); у нижній частині розташовано малюнок – лук з натягнутою тятивою й стрілою, що в горішній частині переходить в хрест, обабіч якого літери ПТ (Прокоп Товкач)[398]. Всі печатки викарбувано на червоному воску або сургучі без кустодій.

Як видно з наведених вище описів, зображення на відбитках носять приватний характер, і, за винятком печатки І. Рубана, вказують лише на особу власника печатки, а не на його посаду чи належність до війська. Фактично роль печаток окремих полків виконували особисті сигнети їхніх командирів, не маючи публічно-правового статусу.

Нарешті, третю групу військових клейнодів становили музичні інструменти. Поруч із прапорами вони мали не тільки символічне, але й утилітарне значення – подавали різноманітні сигнали, допомагаючи управляти полками в бою, підвищувати бойовий дух вояків. Відповідно до роду зброї кожен полк мав свою специфіку в номенклатурі сигнальних засобів. Зокрема, при компанійських полках неодмінно перебували довбиші (литаврники) й сурмачі; у сердюцьких полках – шипошники (музиканти, що грали на рогах) та барабанщики[399]. Такий поділ, із незначними відмінностями, притаманний і європейським арміям, диктувався практичними міркуваннями: звукові можливості ударних і духових інструментів чітко співвідносилися з характером дій піхоти й кінноти. Втім, як видно з реєстрів деяких полків, де не було музик, наявність оркестру, хоча й підносила престиж частини та її командира, не була обов'язковою. В компанійських полках оркестри очолював довбиш (литаврист), що мав досить високу платню (рівня сотника) та входив до полкового штабу.

396 *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14625.*

397 *Там само. – Ф. 2 – Спр. 14504. – Арк. 68 зв.*

398 *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14592. – Арк. 209 зв.*

399 *Там само. – Ф. 2. – Спр. 13961; АЗР. – Т. 5. – С. 160; АЮЗР. – Т. 13. – С. 281–282; Приватні листи XVIII ст. – К., 1987. – С. 26; Список с статейного списка Великого государя... посланников... Василия Михайлова сына Тяпкина... //Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Одесса, 1850. – Т. 2. – С. 649.*

Розділ IV

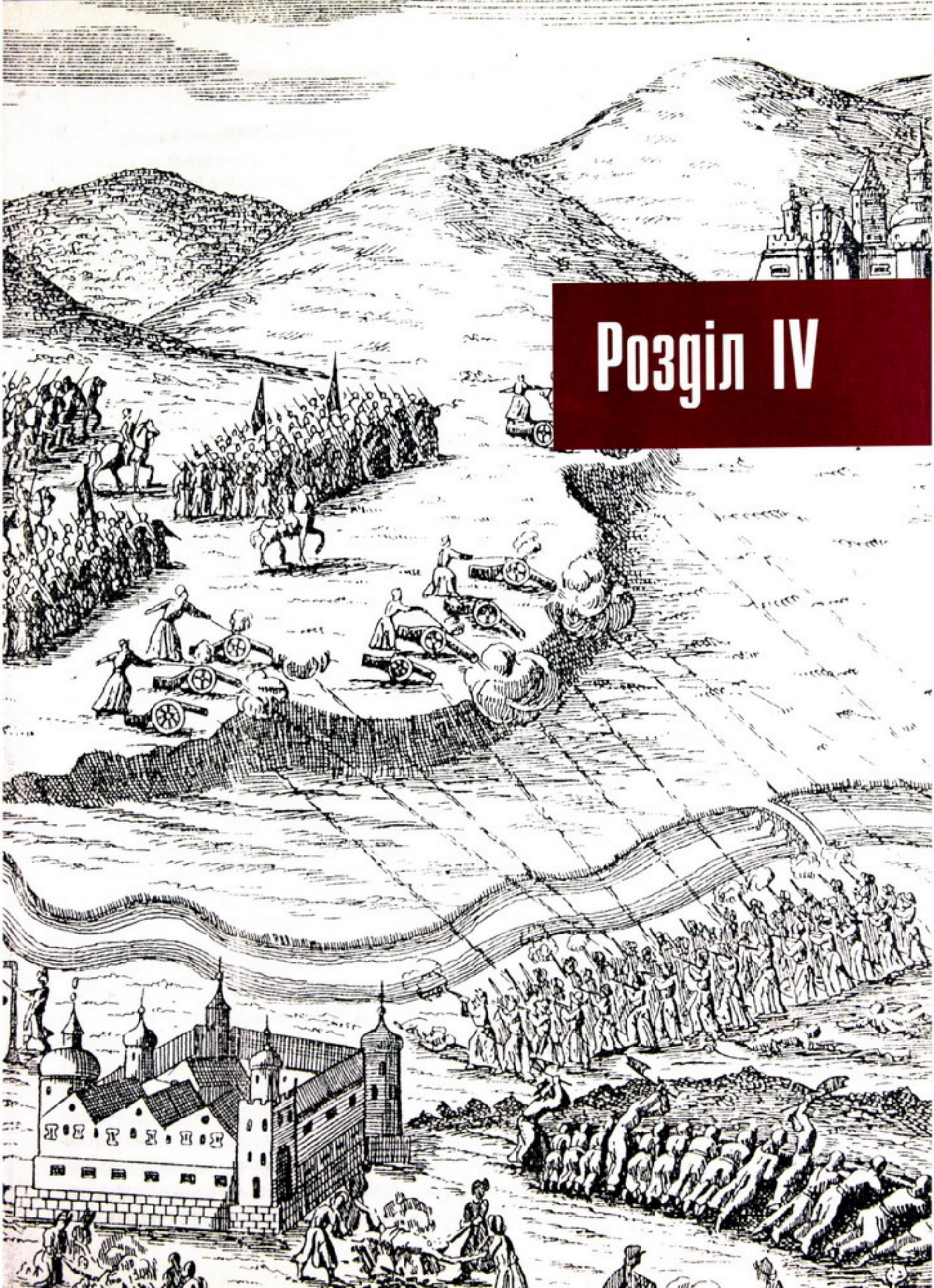

ОЗБРОЄННЯ Й ТАКТИКА ОХОТНИЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Карабін з кремінним замком англо-голландського типу, остання чверть XVII ст.

4. 1. Озброєння й спорядження

Реконструкція комплексу озброєння будь-якої військової формації має винятково важливе значення через те, що прокладає прямий шлях до осягнення його способів і форм ведення бойових дій, котрі у фаховій військово-історичній літературі об'єднуються поняттям "військове мистецтво". Тож перш ніж братися до аналізу участі охотницького війська в численних воєнних конфліктах, спробуємо простежити, як ця частина військ гетьманського регіменту була підготована до них, так би мовити, з технічного боку.

Охочекомонні та охочепіхотні частини мали певну, характерну для кожного роду війська специфіку в озброєнні й амуніції. Основна роль у війську належала, звичайно ж, вогнепальній зброї. Саме їй довелося вплинути на розвиток нових форм тактики, організації війська й навіть зміну політичної карти Європи. В арсеналі компанійців наприкінці XVII ст. часто згадується один і той же тип вогнепальної зброї – ручниця. Так, полковий осавул Іван Рубан повідомляв навесні 1690 р. свого командира про найняття "... слюсара для робленя ручницъ", якому "и задатку таляра далем..."[1]. Ручниці фігурують і в інших документах, котрі стосуються окремих вояків: у листопаді 1685 р. в одного з компанійців полку Новицького вкрали ручницю[2]; у судових справах лубенського уряду за 1691 р. ручниці неодноразово значаться в описах майна пограбованих і підсудних найманців[3].

Цей вид зброї, відомий в Україні ще з XVI ст., імовірно, належав до легких і полегшених типів аркебузів. Джерела чітко відрізняють ручницю від важких фортечних гаківниць, підкреслюючи її легкість, менший калібр і наявність ложі. З середини XVI ст. ручниці оснащуються дорогими, як на той час, коліщатими й ударно-кремінними замками. У володимирській резиденції шляхтича С. Граєвського в 1569 р. зберігалося 16 таких ручниць. У скарзі Я. Терлецького, пограбованого козаками Наливайка 1596 р., йдеться про втрату "ручниц коротких, чецованых костю оправных, шесть,... ручниц пташных, квинтованых две"[4]. Поступово технологія виробництва ручниць удосконалювалася й здешевлювалася. Здебільшого виготовленням такої зброї займалися найдосвідченіші слюсарі-інструментальники того часу. До їхньої спеціалізації входило не тільки виробництво, а й ремонт зброї ("вычистити и ручницы и аркабузы направить"). Серед майстрів, котрі займалися виготовленням ручниць, джерела згадують овруцьких слюсарів Якова Семеновича, Мойсея Чижевича, ливарника черкаського замку Ворону, ремісників з Полонного, Локача та інших міст[5].

1 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14289. Очевидно, мова йде про підряд на масовий ремонт зброї, якою володіли якщо не всі полчани, то принаймні більшість.*

2 *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14479.*

3 *Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т. 6. – С. 66, 172.*

У першій половині – середині XVII ст. ручниці були на озброєнні найрізноманітніших військ: реєстрових козаків, кварцяних козацьких і волоських рот, магнатських надвірних хоругв[6]. Той факт, що вони поширилися перш за все в кінноті, зайвий раз доводить, що тодішня ручниця являла собою різновид полегшеного аркебуза (пищалі)[7]. Відносно невелика вага й розміри робили її зручною в користуванні передусім для кіннотника. Тому вже з кінця XVI ст. паралельно із застосуванням на війні ручниці стають мисливською зброєю. Звідси ще одна їхня назва – "пташинка". Визнаним центром виготовлення мисливських ручниць у Європі була Прага.

На жаль, у нашому розпорядженні немає жодного опису цієї зброї українськими джерелами кінця XVII ст., котрі дозволяли б із відносною точністю ідентифікувати її в зразках музейних зібрань. Тому при реконструкції ми орієнтувалися на московські та польські ручні пищалі, ручниці середини – другої половини XVII ст. Стволи цих ручниць довжиною до 85 см, як правило, були вже не зварені, а розсвердлені, що підвищувало надійність і балістичні властивості зброї. Ствол і припасований до нього замок "осаджувалися" в ложі з багатопрофільним чи мушкетним прикладом. Калібр ручниці коливався в межах 18 мм, загальна довжина – 120 см, вага – 2,5–3,2 кг.

Окрім ручниць, в охочекомонних полках використовувалися карабіни й бандолети (короткі карабіни). Знайдені на полі Берестецької битви карабіни мають калібр 10–12 мм, довжину ствола до 85 см, що свідчить про їх невеликі розміри й вагу. За висновком І. Свєшнікова, ці зразки були виготовлені майстрами московської Оружейної палати, чия продукція потрапляла в Україну шляхом централізованих поставок або як трофеї[8]. Російські карабіни, що могли побутувати в компанійських полках, складалися з гранчастого ствола калібром 14–16 мм, вмонтованого до мушкетного ложа з французьким прикладом, зручним для прицільного стріляння. Карабіни здебільшого оснащувалися ударно-кремінними замками. Їхня довжина становила 90–100 см, вага – 1,8–2,3 кг. Бандолети за калібром (12 мм) і розмірами нагадували швидше великі пістолі, ніж рушниці. Деякі кінні найманці, окрім ручниць, а іноді й замість них мали пістолети; вояки допоміжних служб (візники, слуги, пахолки) могли озброюватися мушкетами[9]. Замашні, але недалекобійні пістолети були зручними у ближньому бою, однак досить дорогими й ненадійними. У серпні 1677 р. під час битви за Бужинський перевіз компанійський полковник Новицький, зіткнувшись із татарським мурзою, випалив у нього з пістолета, але не вбив, оскільки на тому був панцир[10]. Від неминучої смерті його врятував, поцілив-

■ **Ручниця-петриналь *з подвійним коліщато-гнотовим* замком,** остання чверть XVI ст.

■ **Бандолет з коліщатим замком,** кінець XVI ст.

[4] *Архив ЮЗР. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 82–83, 112, 114.*

[5] *Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XIV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 67–71.*

[6] *Архив ЮЗР. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 82, 112, 114; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986. – С. 73; Мемуары, относящиеся к истории Южной России. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 8.*

[7] *Крижанич Юрий. Политика. – М., 1965. – С. 429; Rusznica //Gloger Z. Encyklopedja staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1901. – T. 4. – S. 186.*

[8] *Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 243.*

[9] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14525, 14643.*

[10] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 79, 80, 88.*

Карабін з коліщатим замком,
початок XVII ст.

Турецький лук з колчаном і стрілами,
кінець XVII ст.

ши татарина мушкетним пострілом, компанійський сотник, що знаходився поруч.

Розвиток вогнепальної зброї поступово зменшував роль лука й стріл у бою, але не міг витіснити їх одразу. Принаймні до кінця XVII ст. документи згадують про наявність у деяких компанійців "сагайдахов", себто луків у налуччях і сагайдаків зі стрілами. Лук як шляхетна, лицарська зброя, фігурує і в озброєнні старшини. Наприклад, у квітні 1689 р. лубенський городовий отаман Федір Григорович надіслав у подарунок компанійському полковнику Іллі Новицькому два луки, "с тятивами, обвиненые прядивом"[11]. 1723 р. серед речей померлого полкового компанійського писаря Романа Ананьєва був "сагайдак з луком вправний срібром"[12].

Основною холодною зброєю компанійців, як і козаків, були шаблі поширеного на той час угорсько-польського типу, а також "ординки"[13]. Визначальною їхньою рисою були довгі (до 90 см), плавно вигнуті клинки з, як правило, відкритими руків'ями. Окрім них, часто згадуються різноманітні види ножів: "ножі паристие", "ножі простие"[14]. На початку XVIII ст. в Україні поширилась невідома доти трофейна холодна зброя, запозичена з арсеналу різних родів шведського, саксонського або російського війська: палаші, шпаги тощо. На жаль, нічого певного не можна сказати про древкову зброю – списи, сулиці (дротики) та інші її різновиди, котрі аж до середини XVIII ст. були дуже поширеними в арсеналі козаків. Єдина згадка про виготовлення гротів (древків) до списів для полку Новицького припадає на 1676 р., з чого можна припустити, що вони були на озброєнні далеко не в усіх полках і лише в ранній період існування війська[15].

Свої особливості в озброєнні мали й охочепіхотні полки. На відміну від компанійців, у яких головну роль відігравала легка вогнепальна зброя, тут ставка робилася на потужність і велику вбивчу силу. Власне, тому сердюки використовували найдосконаліші зразки тогочасної ручної вогнепальної зброї – мушкети. Так, з-поміж військ, відправлених на посилення Чигиринської залоги в квітні 1677 р., гетьман Самойлович у посланнях до московського царя особливо виділяв "Петра Кожюховского, полковника охотного пехотного, с его полком... с тысечью человек, с мушкеты... также и ... пехотного полковника... Герасима Васильева, под которыми полковники будет с поляпяты тысечи людей с мушкеты"[16]. За рік, у березні 1678 р., туди знов було відправлено сердюків "семь сот человек пехоты добрые, мушкетеров охотных"[17]. Гетьмани періодично вимагали в полкових командирів, щоб "піхота мушкеты справные всегда міли"[18].

[11] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14380, 14597.*

[12] *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1101. – Арк. 6.*

Шаблі польсько-угорського типу, кінець XVII–XVIII ст. Карабела, початок XVIII ст. Карабела, кінець XVII ст.

Мушкет, завдяки своєму довгому стволу й великому калібру (18–20 мм), був грізною й потужною зброєю. Випущена з нього куля влучала в ціль на відстані 250–300 метрів. Сердюки використовували поширені на той час у Європі мушкети полегшеного типу з ударно-кремінними замками, котрі не вимагали опертя на спеціальну підставку (форкету). Однак їхня вага продовжувала лишатися значною – до 7 кг[19]. Як правило, з мушкетів стріляли великими свинцевими кулями, іноді – з металевим осердям. Під час інтенсивних боїв або облог, коли запаси боєзарядів швидко витрачалися, мушкети заряджали дробом, цвяхами й шматками заліза. Ці заряди мали великий радіус розльоту й заподіювали, особливо з близької відстані, страшні рани й каліцтва. Вогневий бій з їх використанням був дуже ефективним проти навальних атак турецько-татарської кінноти. Так, перед походом на турецьку фортецю Казикермен сердюцькому полку Яреми Андрієвича переслано січеного "свинцу для пехотного товариства спотребу"[20]. Для стріляння використовували грубозернистий – мушкетний – порох, який одержували при застосуванні спеціальної технології розтирання й просіювання сірки та селітри[21].

13 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14380, 14643; Свєшніков І. К. Вказ. праця. – С. 225–232; Kwaśniewicz W. 1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym. – Warszawa, 1981. – S. 199–200, 203, 212–213; Żygulski Z. Broń w dawnej Polsce. – Warszawa, 1982. – S. 243, 271, 276, 279.*

14 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14628. – Арк. 252.*

15 *Там само . –Ф. 2. – Спр. 14607.*

16 *АЮЗР. – Т. 13. – С. 140.*

17 *Там само. – С. 524.*

18 *АЗР. – Т. 5. – С. 241.*

19 *Маковская Л. К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV–XVIII веков: Определитель. – М., 1992. – С. 32.*

20 *НБУВ. – Ф. 2 – Спр. 14727. – Арк. 142.*

21 *Там само. – Спр. 14743. – Арк. 162–163.*

■ **Мушкет із гнотовим замком,** 30-ті рр. XVII ст.

■ **Типи замків ручної вогнепальної зброї:** *гнотовий, коліщатий та ударно-кремінний.*

Процес заряджання описаних вище типів вогнепальної зброї був досить стандартним. Спочатку стрілець мав насипати на панівку* рушничного замка дрібно розтертий порох (так званий затравочний) або порохову м'якоть, яка зберігалася в спеціальній натрусці. Після цього панівка закривалася, і до ствола рушниці з паперового патрона чи порохівниці всипався основний пороховий заряд, котрий за допомогою шомпола закріплювався клейтухом з ганчір'я, шматків шкіри або паперу. Після того вганялася куля чи дріб, і зброя була готова до пострілу. Така процедура займала приблизно 3–4 хвилини (трохи більше – при заряджанні нарізної рушниці).

Надійність вогнепальної зброї значною мірою залежала від типу запалювального механізму – замка. На середину – кінець XVII ст. пристрої з використанням тліючого гнота поступово відходили в минуле (хоч і не зникли зовсім). Їм на зміну приходили коліщаті й ударно-кремінні замки. Принцип роботи першого типу засновувався на дії потужної спускової пружини, з'єднаної приводом із зубчастим коліщатком. Заведена за допомогою спеціального ключа, пружина обертала коліщатко, яке, б'ючись зубцями об кремінь, викрешувало іскри, підпалюючи спочатку затравочний порох на панівці, а потім і основний заряд. Такі замки використовували в кавалерійській зброї (карабінах, пістолетах), однак вони були досить вибагливими й ненадійними.

На відміну від коліщатого, в ударно-кремінному замку іскри викрешувалися в результаті удару кременя, затиснутого в курку, об сталеве кресало. Курок утримувався у зведеному ста-

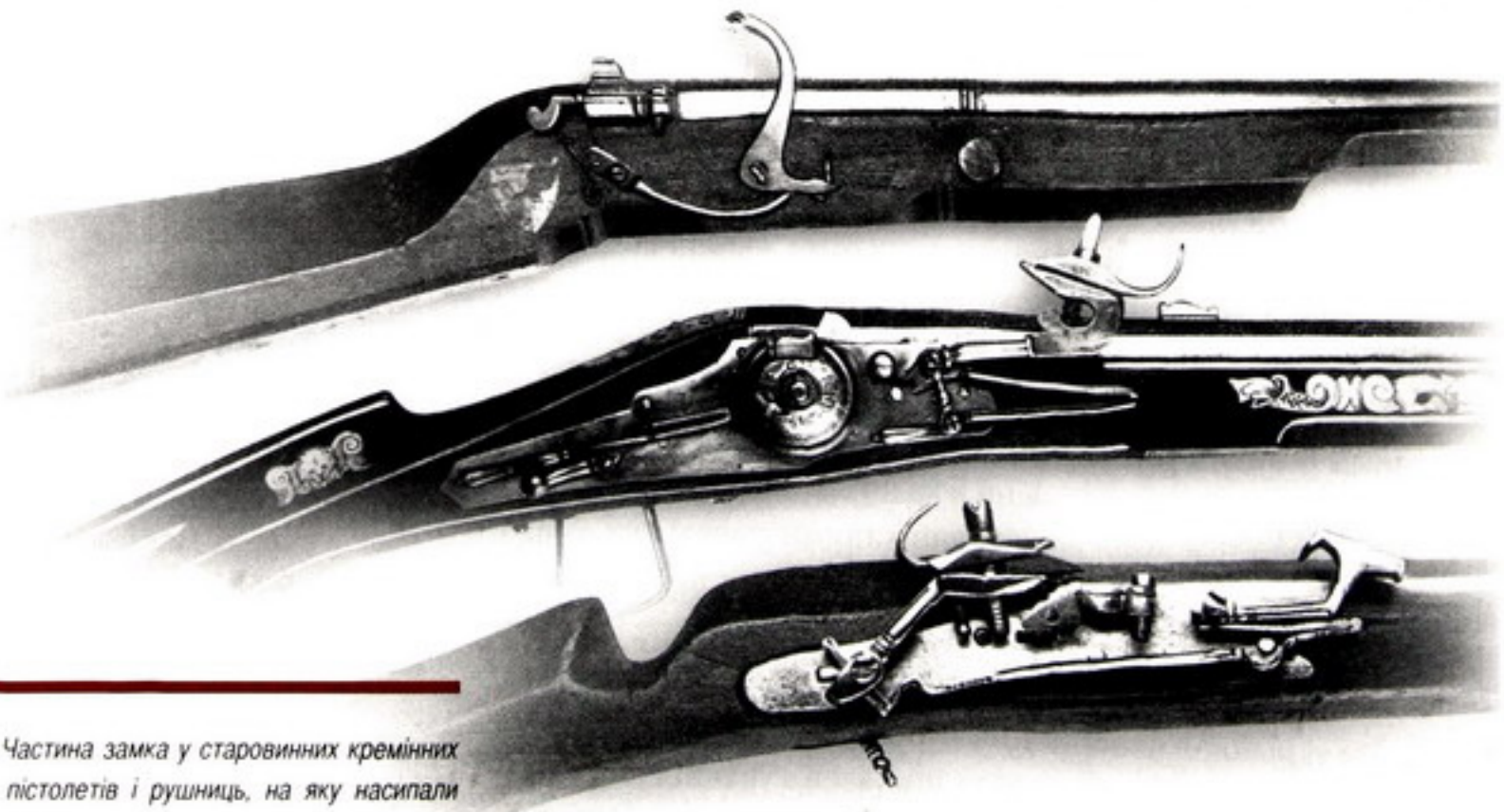

* *Частина замка у старовинних кремінних пістолетів і рушниць, на яку насипали порох.*

■ **Етапи заряджання мушкету.** Гравюри Я. Де Гейна, 1608.

ні штифтом із пружиною, які після натиску на спусковий гачок звільняли його. Курок різко бив по кресалу, висікаючи іскри, що запалювали порох на панівці, після чого відбувався постріл.

Арсенал сердюків і компанійців періодично поповнювався трофейною зброєю. В період Північної війни особливо багато її потрапило до рук українських найманців у Ліфляндії в 1700–1702 рр., коли їм дісталися шведські арсенали з великою кількістю мушкетів, штуцерів, фузей і пістолетів[22].

Під час штурмів і оборони фортець, вуличних боїв найнята піхота одержувала додаткову зброю. У щоденникових записах російського генерала Патріка Гордона про облогу Чигирина 1677–1678 рр. згадано, що охочепіхотні полки, котрі захищали фортецю, мали піки та сокири. Піки були також і в сердюків таванської залоги в 1699 р. Частина сердюків у Чигирині мала ще й ручні гранати – залізні, глиняні або скляні метальні снаряди сферичної форми, начинені порохом. Гранати, котрі вибухали в польоті, з великим радіусом розльоту осколків, застосовували переважно при штурмі чи обороні укріплень[23]. Кожен сердюцький полк, виступаючи в похід, мав у обозній повозці також комплект шанцевого реманенту для зведення земляних укріплень – сокир і заступів[24].

Поодинокими є згадки про обухи (обушки) в найманському арсеналі. Обух являв собою різновид бойової сокирки-молотка. На відміну від чекана, вістря обуха було загнуто вниз і таким чином перетворювало його швидше на елегантний ціпок, популярний у середовищі старшини[25]. Але він міг бути й серйозною зброєю. Так, улітку 1668 р. обухами прибічної старшини було забито лівобережного гетьмана Івана Брюховецького. За версією Самійла Величка, ударами обуха страчував полонених турків компанійський полковник Андрій Мурашко[26]. В бійці з запорожцями у Таванській фортеці сердюки полковника Якова Покотила мали, крім шабель й списів, ще й обухи[27].

22 *Письма... графа Бориса Петровича Шереметева. – М., 1778. – Ч. 1. – С.80.*

23 *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз 1). – Арк. 243 зв.; Дневник генерала Патрика Гордона //Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. – 1892. – Кн. 3. – С. 114, 141.*

24 *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 235(II). – Арк. 12 зв.*

25 *Kwaśniewicz W. Op. cit. – S. 160–161.*

26 *Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 176.*

27 *Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 1. – С. 824.*

■ **Вершники та бойові коні в обладунках на коронації Карла XI.**
Гравюри Г. Х. Еймарта-молодшого, 1672.

■ **Ладівниця,** середина XVIII ст.

■ **Кресало,** початок XVIII ст.

Скільки-небудь уніфікованої амуніції в охотницькому війську не існувало. Компанійці носили вузенькі шкіряні паски (типу "кордибанів", знайдених під Берестечком)[28], до яких підвішували шаблю, ніж й іноді порохівницю. Набої, разом із рушничним начинням, зберігали в спеціальній сумці або маленькому патронташі – ладівниці, яку носили за спиною на вузькому ремінці або тасьмі. Якщо взяти до уваги, що заряджання набоями поширювалося в гетьманському війську досить повільно й навіть у XVIII ст. було рідкістю, найманці, як і козаки, довгий час користувалися натрусками з пороховою м'якоттю, котрі носили на шиї чи при поясі. Специфічним елементом вершницького спорядження був шабельтас (з нім. Säbeltasche, sabretache) – пласка шкіряна сумка чотирич чи п'ятикутної форми, яку підвішували на коротких ремінцях до пояса з лівого боку[29]. Шабельтаси, що прийшли, очевидно, з модою на угорські речі, були поширені у волоській, польській, литовській та українській кінноті, перетворившись у XVIII ст. на характерний елемент гусарського спорядження – ташку[30]. В них зберігали листи, гроші, хустки та інші дрібні речі. Згадувані українськими джерелами шабельтаси носили в чохлах з сукна й оксамиту, прикрашали гаптуванням і перлами[31].

Протягом кінця XVII та у XVIII ст. компанійці носили рушниці й карабіни, ймовірно, на ремінних перевісях за плечима. Не виключено, що в ранній період для носіння коротких ручниць і бандолетів використовували спеціальні кобури-ольстри, які прив'язували біля луки сідла чи за спиною на спеціальному пасі[32].

Спорядження компанійця доповнювалося кінською збруєю, шкіряними або полотняними саквами, ремінними путами, попонами, дерев'яним цеберком для напування коней[33]. Більшість речей звичайно перевозили в обозі, однак

нерідко компанійські ватаги, що виїжджали "в поле" на розвідку або для відсічі татарам, не брали з собою возів, котрі уповільнювали пересування. В такому разі все необхідне для походу майно, включно із запасами продовольства й навіть артільними котлами, нав'ючувалося на коней[31].

Небагато відомо й про власне породи коней, котрих найманці купували своїм коштом, вимінювали або ж захоплювали разом із іншою здобиччю під час походів. Ось як їх описують тогочасні джерела: "Первой (мерин. – О. С.) риж, во лбу лисина, грива направо с отметом, второй риж же, грива на право с отметом, уши резани, третей риж же грива направо во лбу лисина, од подпруги чрево бело, четвертой бур грива на две стороны, правое ухо резано, во лбу звезда"[35]. Розпорядження гетьманського правління приписували, аби охотники мали як мінімум по парі коней, що в цілому відповідає згадкам про них в описах жовнірського майна[36]; при цьому до уваги не бралися обозові коні, що їх виставляли з полкових квартир посполиті. Опріч продуктового пайка, компанійці одержували в зимовий період фуражні "дачі" – овес і сіно[37], а влітку полкові табуни переходили на підніжний корм, часто випасаючись на подніпровських пустищах. Загалом боєздатність кінного полку на той час вимірювалася не стільки "людським" фактором, скільки "кінським". Саме його мав на увазі Мазепа, питаючи в одному з листів напередодні походу полковника Новицького, "если есть в полкахъ вашихъ ситость в конехъ"[38].

Сердюки мали простіший набір амуніції, ніж комонники, що включав ріг з порохом, сумки з рушничним начинням і набоями[39]. Після мазепинського повстання останній вцілілий полк Гаврила Бурляя, хоч і вважався охоченіхотним, однак пересувався в кінному строю, тож усі сердюки в ньому мали відповідне кавалерійське спорядження[40].

[28] *Свєшніков І. К. Вказ. праця. – С. 174–176.*

[29] *Gloger Z. Encyklopedja staropolska ilustrowana. - Warszawa, 1901. - T. 4. – S. 296.*

[30] *Опис шабельгаса-ташки в спорядженні ротмістра козацької хоругви Дечинського подає Боплан; Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського.... – К., 1990. – С. 106.*

[31] *Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т. 6. – С. 107.*

[32] *Про цей спосіб згадує в своєму щоденнику під 1566 р. Федір Євпашевський: "Згинула... была ручница коротка з олстрем" (Мемуары, относящиеся к истории Южной России. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 8).*

[33] *ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 20160. – Арк. 2–2 зв.*

[34] *Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. - Т. 1. – С. 697.*

[35] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз 1). Арк. 243 зв.*

[36] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14791. – Арк. 239.*

[37] *Там само. – Ф. 2. – Спр. 14609; Ф. 8. – Спр. 235 (II). – Арк. 199 зв.; Спр. 1892. – Арк. 35 зв.*

[38] *АЗР. – Т. 5. – С. 227.*

[39] *НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз 1). – Арк. 243 зв.*

[40] *Див. реєстри речей, озброєння та спорядження сердюків за 1723 р.: НБУВ. ІР. - Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз 1). – Арк. 243–243 зв.*

4.2. Від Чигирина до Нарви. Тактика і бойова діяльність найманих полків у 1678–1700 рр.

Від початку свого існування охотницький корпус мав чіткий розподіл на два роди війська: піхоту (сердюків) та кінноту (компанійців) (див. розділ 3. 2.). Важливо відзначити, що його основою була саме наймана піхота, озброєна однотипною вогнепальною зброєю. Щоправда, в джерелах трапляються свідчення й про кінні сердюцькі частини, існування яких наразі важко пояснити (згадки про наявність коней в охочепіхотних полках маємо ще від часів Дорошенка)[41]. Можливо, тут далася взнаки та ж сама тенденція, що й у козацькому війську, де питома вага кавалерії наприкінці XVII ст. істотно зростала. У присяжних записах піхотного полку Василя Івання 1682 р. є отамани й "сотьник комонний"[42]. Якщо цей факт можна віднести на рахунок організаційної строкатості, властивої полкам правобережних найманців, то згадки про кінних сердюків у подальший період вже можуть свідчити про певну стабільну тенденцію. У 1692 р. кінний сердюцький відділ діє разом із хоругвою надвірного ротмістра Ростковського[43]. Якась частина сердюцького полку Дмитра Чечеля, що перебував залогою в Тавані в листопаді 1696 р., була на конях, виїжджаючи з фортеці в "поле"[44]. Чотирма роками пізніше коней в Тавань просив прислати полковник Максим Самойлович[45]. 1706 р. частина його кінного товариства разом із сердюками Якова Покотила брала участь у нещасливій битві під Кльоцьком[46]. Труднощі з фуражуванням козацької та сердюцької кінноти в квітні 1708 р. навіть змусили гетьмана Мазепу перенести свою ставку з Фастова до Білої Церкви[47]. Мало не в повному складі був кінним і останній сердюцький полк Гаврила Бурляя[48]. "Экстракт", підготований у 1732–1733 рр. Військовою колегією Сенату за матеріалами гетьманського правління, які очевидно відображали практику мазепинських часів, зазначає, що "в сердюцком полку по 100 человек конницы быть повинно"[49]. Однак джерела жодного разу не згадують про те, що сердюки воювали верхи, діючи разом із кіннотою. Швидше за все, коней вони використовували тільки як транспортний засіб[50].

Компанійські полки чисельно дорівнювали піхоті лише за Многогрішного, тоді як уже наприкінці 70-х років XVII ст. з 7-тисячного охотницького війська вони налічували лише 1,5–2 тисячі. Це співвідношення, що відбивало якісне й кількісне збільшення ролі "вогнистої" піхоти, відповідало загальноєвропейським тенденціям будівництва збройних сил.

Форми бойових порядків найманих полків у документах не зафіксовані, і це дає підстави твердити, що в основних ри-

41 *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. – Kraków, 1880. – Vol. 2. – Cz. 1. – S. 635.*

42 *РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 654 зв.*

43 *Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С. 441. Велика кількість коней у сердюків Чечеля та Шульги восени 1701 р., на яких покликається В. Дядиченко, могла бути частиною багатих трофеїв, котрі охотники захопили в Ліфляндії.*

44 *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1063. – Арк. 1.*

45 *Там само. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1220. – Арк. 1.*

46 *ПИБ. – Т. 4. – Вип. 2. – С. 862.*

47 *Там само. – Т. 7. – С. 710.*

48 *Сердюки цього полку в джерелах згадуються як вершники: НБУВ. ІР. – Ф. 1. – Спр. 54482. – Арк. 243–243 зв. У березні 1724 р. полковник Бурляй навіть титулує себе "охочекомонним" або "охочекомонним піхотного полку полковником" (ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686. – Арк. 2 зв., 8 зв., 9 зв.).*

49 *РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 7. – Кн. 398. – Арк. 443.*

50 *Аналогом цієї практики були драгунські полки ("кінна піхота") в арміях європейських держав, а також найближчих сусідів Гетьманщини – Росії та Польщі. Здебільшого рівень виїздки й підготовки такої кавалерії був досить низьким: драгуни використовували коней на маршах, а перед боєм спішувалися. Втім, ці недоліки компенсувалися маневреністю і вищою, ніж в звичайної піхоти, швидкістю пересування. Детальніше про це див.: Сагановіч Г. М. Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. – Мінск, 1994. – С. 38–39; Górski K. Historya piechoty polskiej. – Kraków, 1893. – S. 59, 61; Wisner H. Wojsko Litewskie I połowy XVII wieku //SMHW. – Warszawa, 1978. – T. 21. – Cz. 3. – S. 114, 116, 119; Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. – Warszawa, 1965. – T. 1. – S. 379–380; T. 2. – S. 55.*

сах вони мало чим відрізнялися від козацьких, тому й не привертали уваги сучасників. Та все ж відмінності в устрої, озброєнні й бойовому досвіді найманців не могли не відбитися на їхньому тактичному мистецтві.

Бойові порядки козацької піхоти в битві під Берестечком. Фрагмент барельєфу Ж.Тібо, 1672.

Прикметно, що гетьманські реляції та описи очевидців боїв завжди відзначали злагодженість і швидкість дій компанійців і сердюків, їхнє вміння виконувати складні маневри. Саме тому, наприклад, наймана піхота в генеральних битвах виділялася в резерв, яким забезпечували найслабші ділянки фронту (битва при Чорній Долині 1689 р.), а компанійців використовували для прикриття пересувань головних сил, зав'язки бою, розвідки тощо (Бужинська битва 1678 р.). Наявність чітких бойових шикувань в охотницьких полках документи засвідчують ремарками на кшталт "с устроенным войском конно и пешо шли"[51].

Зважаючи на те, що в озброєнні найманої кінноти й піхоти головну роль відігравала однотипна вогнепальна зброя, охотницьке військо було найбільше пристосоване саме до ведення вогневого бою, на відміну від козацтва, яке мало змішаний склад озброєння. Згадки джерел свідчать, що в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. основним типом тактичного шикування охочепіхотного полку у відкритому польовому бою був табір. Характерним прикладом його застосування є Рогинецька битва (травень 1669 р.) між загоном військ Многогрішного, до складу якого, крім козаків, входили компанійський полк Кіяшка та піхотний Ворошила, та військом Дорошенка. Командир Дорошенкового відділу Гамалія спробував заступити шлях передовому загону Кіяшка, який вів розвідку на Лубенщині, й змусити його до відступу. Як доносив згодом у Москву Многогрішний, його полки несподівано наштовхнулися на війська супротивника й, очевидно, дезорганізовані цим,

[51] НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м 97. – Арк. 620.

■ **Карта Криму Я. Сандрарта,** 1687.

заховалися в таборі з возів. Перейшовши в оборону, найманці рушничним вогнем вимотали наступаючого ворога й атакували його "от своего табору... болши четырех сот на бою побили"[52]. В цьому випадку табір служив базою організації активної оборони й розгортання наступу як для піхоти, так і для кінноти.

Аналогічний тип шикування із застосуванням рухомого табору був використаний сердюцькою піхотою в битві за Стрельникову гору (серпень 1678 р.), коли у вирішальний момент навальний наступ турків і татар, що зім'яли праве крило й центр українсько-московського війська, розбився об нищівний вогонь найманців, котрі сховалися за ланцюгом возів і рогаток. Спочатку прицільним вогнем сердюки вимотували сили противника, знижуючи темп його наступу, а згодом, рухаючись під прикриттям табору, переходили в контратаку.

Значення сильної щодо забезпечення вогнепальною зброєю найманої піхоти продемонструвала битва при Чорній Долині 14–17 травня 1689 р. Війська кримського хана намагалися не пропустити українсько-московське військо до Перекопу. Після першого невдалого нападу на авангард хан дочекався, коли стомлені спекою й безводдям його про-

[52] *АЮЗР. – Т. 9. – С. 33–34.*

тивники зачинилися в укріпленому таборі, й, оточивши, зненацька атакував їх з тилу та лівого флангу[53]. Артилерія насилу відбила атаки, але на лівому фланзі, де стояли полки слобідських козаків, зчинилася паніка. Протягом години бою вони зазнали дуже великих втрат, залишивши фланг табору без прикриття. "У цьому наскоку, побачивши нелад у слобідських полках, – пише Величко, – хан міцно вдарив по них і вчинив немалу шкоду в полку Ахтирському і Харківському..., і зробив би більшу, коли б гетьман після нагального і слізного прохання тих полковників не послав у рятунок кількох піхотних сердюцьких полків..."[54]. Процитовані рядки свідчать про те, що в розташуванні українського війська охочепіхотні частини знаходилися біля гетьманської ставки, становлячи її резерв. Як саме контратакували сердюки, джерела не згадують, але безумовним є те, що наступ відбувався в супроводі щільного вогню: "Швидко поспішили до переможених полків і кількаразово вдарили на орди міцним вогнем зі своїх мушкетів"[55]. Завдяки вчасно введеним у бій резервам вдалося не тільки зупинити наступ татар, а й перейти в контратаку, в результаті якої "побили знатных мурз и добрых приводцев, многих и живых поймали..."[56]. Таким чином, вирішальну роль у бою відіграла сердюцька піхота, яку використовували як тактичний резерв. Щільним мушкетним вогнем найманці відкинули кінноту противника й урятували табір від розриву.

■ **Золоті червінці за Кримські походи 1687–1689 рр. з зображенням на звороті царів Іоанна та Петра Олексійовичів.**

■ **Татарська кіннота в битві під Берестечком.** Фрагмент барельєфу Ж.Тібо, 1672.

Отже, тактика сердюків у своїй основі спиралася на форми, закладені у військовому мистецтві козацької піхоти, базуючись на застосуванні рухомого табору з возів. Але краще, ніж реєстровці, озброєні й організовані в мен-

[53] *Заруба В. Украинское казацкое войско... – С. 101–102; Костомаров Н. Мазепа. – С. 34; Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. 1. Приложения. – С. 374.*

[54] *Величко С. Літопис – Т. 2. – С. 370.*

[55] *Там само.*

[56] *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией императорской Академии Наук. – СПб., 1836. – Т. 4. – С. 448; Літопис Самовидця. – С. 148–149.*

■ **Турецьке військо Сулеймана I в поході та під час облоги міста.**
Турецька мініатюра. 1524.

ші за чисельністю, а тому не такі громіздкі полки, сердюки вдосконалили використання табору з інтенсивним вогневим боєм, зробили його більш дієвим і мобільним. Характеризуючи відмітні риси їхньої бойової майстерності, Мазепа писав у листі до російського канцлера Головкіна в травні 1700 р., що охочепіхотні полки "в самой баталии военной яко в ступномъ бою, такъ и в шанцахъ отважне ставають"[57].

В основу реконструкції тактичних порядків компанійської кінноти слід покласти перш за все її поділ на товаришів і молодиків, який передбачав певну ієрархію не тільки в службі, але й на полі бою. Зокрема, у війську Речі Посполитої або придунайських князівств, практично вся кіннота яких спиралася в своїй організації на товариські почти, існував більш-менш подібний своїми рисами тип бойового шикування: перший шерег підрозділу (хоругви) або частини (полку) утворювали

товариші-ветерани, наступний – менш досвідчені товариші або "новутні" (новобранці), а решту – озброєні слуги (пахолки, молодики). Глибина шикування при цьому залежала від бойового завдання, але була, очевидно, не меншою від трьох шеренгів. Товариші, як правило, мали захисне озброєння, рушниці, пістолі, шаблі й піки, а пахолки – переважно карабіни (бандолети) й шаблі. Таким чином, при описаному вище шикуванні товариші, як найбільш досвідчені вояки-лицарі, утворювали ударний шерег, на великій швидкості наносячи противнику удар холодною зброєю й намагаючись розладнати його ряди. Натиск і ударну силу в атаці забезпечували задні шеренги, які підтримували товаришів вогнем і при потребі вели переслідування. Подібний за суттю поділ компанійців на товариство подвійне, поєдинкове та молодиків дозволяє провести певну аналогію між їхніми ймовірними шикуваннями та бойовими

[57] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1210. – Арк. 1–1 зв.*

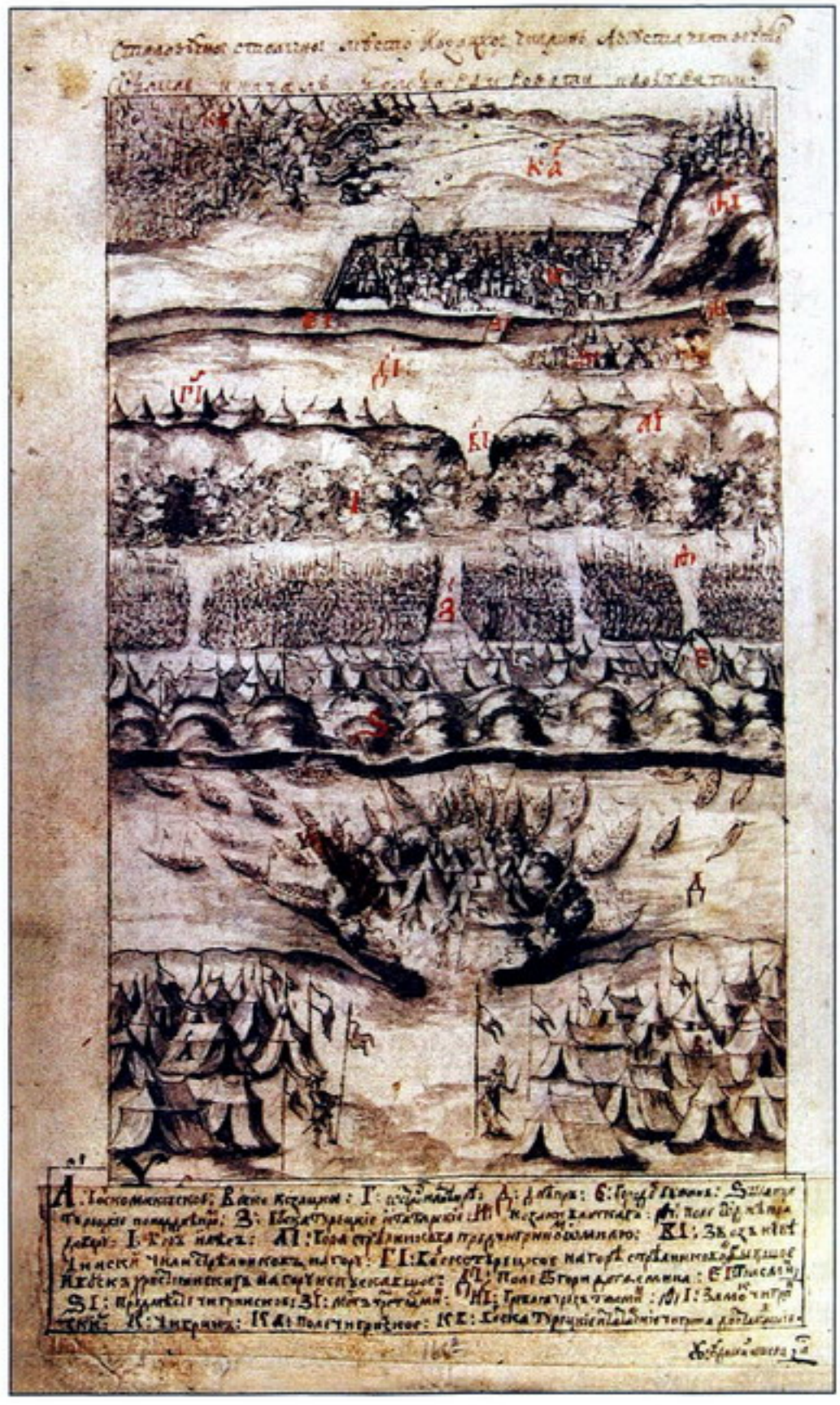

■ **Облога Чигирина турками та його деблокада козацько-московськими військами.** Малюнок з літопису С. Величка, *початок XVIII ст.*

порядками кінноти кварцяного війська. Щоправда, слід брати до уваги, що на відміну від коронних і литовських хоругов, в охочекомонному полку товаришів обох категорій було в кілька разів більше (до 70% від загальної чисельності вояків), ніж молодиків. Відповідно й кількість ударних шеренгів була значно більшою, складаючи основу бойового порядку. За таким принципом (сильніші – в перших рядах, слабші – в останніх) формувалися бойові порядки й в інших арміях.

Попри те, що в кількісному плані основу охотницького війська становила піхота (до 70–80%), головною тактично активною силою продовжувала лишатися кіннота. Достат-

ньо виразно ця тенденція проглядає в найбільших польових битвах кінця XVII ст. – під Новою Греблею (1669), Бужином (1677), Стрельниковою горою (1678) та ін., де саме кіннота (козацька та наймана) зав'язувала бій, наносила головні удари, вела переслідування.

Яскравим прикладом взаємодії між різними родами затяжного війська є битва за Стрельникову гору (2–3 серпня 1678 р.), в якій об'єднане українсько-російське військо намагалося прорвати блокаду Чигирина. Очікуючи на підхід союзного війська до Стрельникової гори, котра відділяла дніпрові переправи від обложеної фортеці, турки звели тут земляні укріплення й добре забезпечили їх артилерією. Готуючись до штурму, Самойлович і Ромодановський розбили свої війська на три частини, вишикувані в глибоких бойових порядках, оточених зусібіч возами й рогатками. Першими атакувала противника московська дворянська кіннота й солдатські полки, розташовані на правому фланзі. Спочатку наступ розвивався успішно, однак згодом контратаки турецької кінноти зупинили їх і примусили відійти. У цей критичний момент відступ правого крила й центру прикрили козацькі й охотницькі полки, які стояли на лівому фланзі. Захоплені переслідуванням, турки не встигли перегрупуватися для зустрічного бою і потрапили під нищівний вогонь гармат і сердюцьких мушкетів. Безладний відступ противника швидко перетворився у втечу. Тим часом сердюцька піхота у взаємодії з іншими полками "с чигиринских гор турецкие и крымские и иные войска сбили, и окопы и городки взяли и вышли на те горы со всеми ратными людьми"[58].

Неважко помітити, що принцип дії охоче піхотних і охочекомонних частин у відкритому польовому бою з більш сильною турецько-татарською кінnotою передбачав тактику активної оборони. Прикривщись возами й рогатками, сердюки вимотували сили ворога, а потім поступово починали просуватися вперед, ведучи безперервний вогонь з мушкетів. У вирішальний момент удару завдала козацька й компанійська кіннота, котра врубалася в розстроєні бойові порядки противника й довершила його розгром. Протягом усіх фаз бою піхота своїми діями мала забезпечувати захист кінноти або підтримувати її атаки, залишаючись досить пасивною. Навіть наступ – що траплялося не часто – вівся тільки як підготовка до дій кінноти чи маскував її пересування і зосередження на окремих ділянках фронту[59].

Яскравою сторінкою в історії війська стали походи охотних полків на нижньодніпровські та причорноморські фортеці, до яких вдався Іван Мазепа після того, як Москва, в силу

[58] *АЮЗР. – Т. 13. – С. 672; Дневник генерала Патрика Гордона... – С. 188–190; Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 241; Бантыш-Каменский Н. История Малой России... – С. 309; Заруба В. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993. – С. 62–64; Каргалов В. Полководцы XVII в. – М., 1990. – С. 400–406; Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини в боротьбі з турецько-татарською експансією 1676–1681 рр. //Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 22–23.*

[59] *Сокирко О. Вказ. праця... – С. 22. Сердюцькі полки Іванея та Василевича, котрі знаходилися в складі авангарду українсько-російських сил, у бою біля Стрельникової гори 31 липня, що був своєрідною прелюдією до генеральної битви, витіснили з укріплених позицій кілька турецьких відділів, прославши тим самим компанійській кінноті Новицького й Пашковського шлях до підніжжя гори.*

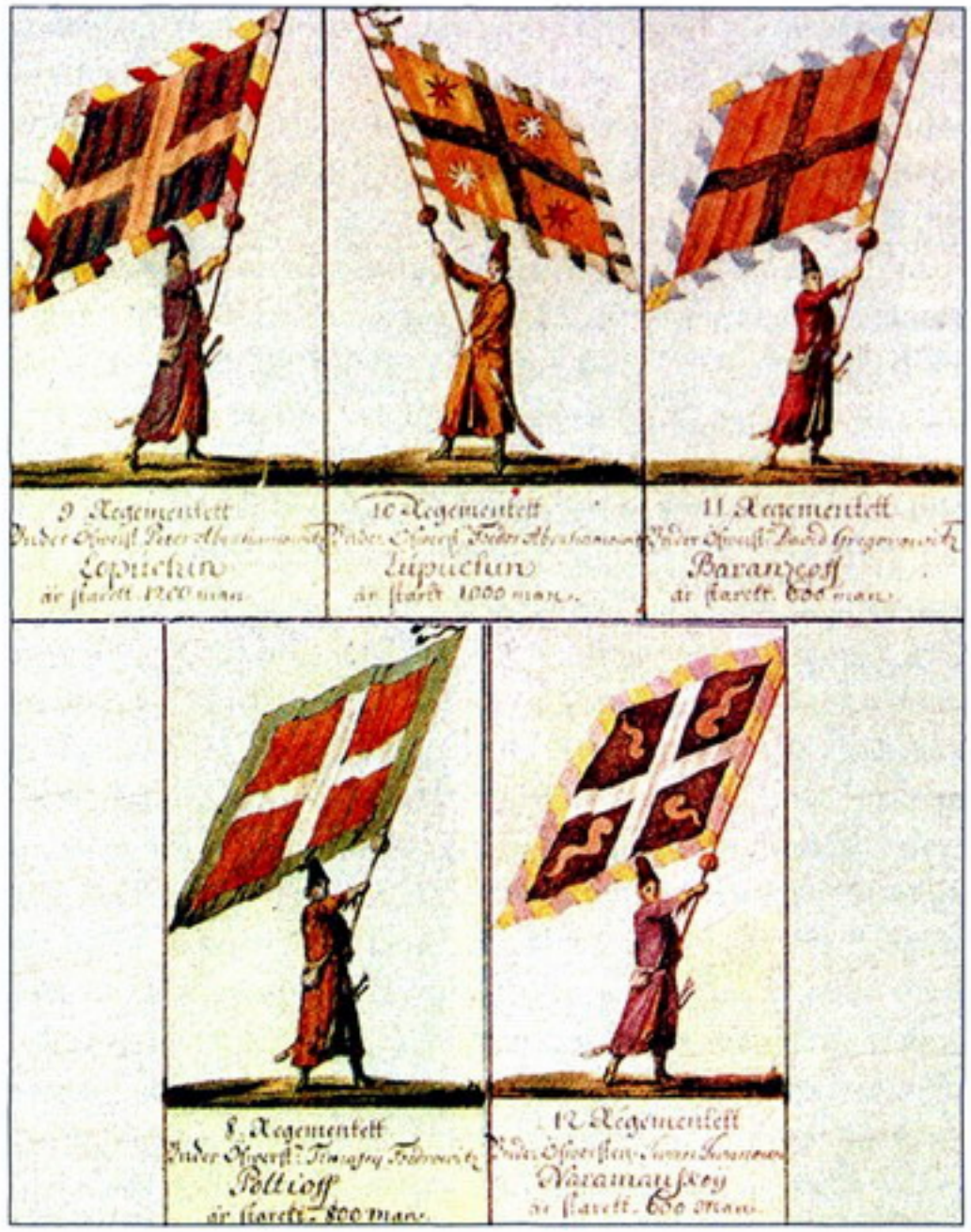

■ **Прапори стрілецьких полків.** Малюнок, кінець XVII ст.

певних внутрішньополітичних ускладнень, стала дивитися на подальшу боротьбу за Крим як малоперспективну. "Наскоки" й "під'їзди" не дозволяли противникові перехоплювати стратегічну ініціативу й концентрувати свої сили на одному напрямку. Основним методом сковування ворожих сил були рейди – блискавичні удари по опорних пунктах і місцях зосередження противника, після яких нападники поверталися у вихідне місцеположення. Класичним зразком організації таких рейдів став похід на Казикермен влітку 1690 р. Його приклад є для нас тим більше цікавим, що в його розробці й реалізації найактивнішу участь брала наймана старшина. Казикермен, як найбільш потужна фортеця в пониззі Дніпра, займав винятково вигідне положення, дозволяючи туркам контролювати переправи, здійснювати набіги на Лівобережжя тощо. Місто було захищене кам'яним замком із сильною залогою, 30-ма гарматами й земляними укріпленнями посаду.

Намір напасти на Казикермен Мазепа висловив у листі від 30 червня 1690 р. до компанійського полковника Іллі Новицького. Одночасно гетьманська ставка склала спеціаль-

60 *АЗР. – Т. 5. – С. 234.*

61 *Там само. – С. 238–239.*

62 *Там само. – С. 237.*

63 *Там само. – С. 240.*

64 *Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 424–426; Літопис Самовидця. – С. 153; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 36.*

ну директиву – "Информацію пану Илии Новицкому, полковникови комонному, як маєт справитися в поступках военных" – перший відомий в історії української військової думки документ подібного змісту й форми. Він докладно визначав сили, що увійшли до рейдового загону, порядок їх збору й виступу. Планувалося, що "нынішним намірєнным походом посады Казикерменские спалены будут и збожья их бесурманские... вытолочены и до остатка стоптаны"[60]. Гетьман радив готувати й вести "тот намірєнный поход тихо, никому не оголошаючи". Розробка деталей нападу передавалася на розсуд Новицького та командирів частин, що мали брати участь у рейді. Окрім полку Новицького, до нього виряджалося виборне товариство компанійських полків Панковського й Кузьмовича, сердюцьких – Кожуховського, Андрієвича й Яворського, реєстрові козаки Лубенського й Переяславського полків, загалом – близько 4 тис. чол. при 7 гарматах. До них мали приєднатися також фастівські козаки Семена Палія[61].

У наступних листах (від 9, 11, 16, 18 та 22 липня) гетьман подавав Новицькому оперативне орієнтування, дані розвідки, уточнював бойове завдання. Зокрема, листом від 11 липня затверджувався план безпосереднього нападу на фортецю. Для цього рейдовий загін поділявся на 3 частини, одна з яких (300–400 чол.) мала захопити на винасах за містом худобу, а друга (2–2,5 тис. чол.) – увірватися до посаду і спалити його під прикриттям "застави" (1000 чол.), яка б сковувала в цей час сили ворожого гарнізону[62]. Судячи з тексту послання, задум нападу був вироблений саме охотницькою старшиною, а в гетьманській ставці до нього додали лише деякі деталі.

На жаль, джерела не зберегли жодних прямих звісток про перебіг походу. Відомо, що він розпочався після 22 липня, а вже 16 серпня Мазепа вітав охотницьких полковників із поверненням, похваляючи їх за те, що вони "з полками своими охочо поход под Казикермен отправили, промысл чинили, и з неприятелями бесурманы отправовали бой..."[63].

Стратегія диверсійних рейдів і контрпоходів, обрана гетьманським правлінням, дістала схвалення царського уряду. Продовжуючи її, правобережні й лівобережні козаки разом із "компанією на добрых конях" у березні 1692 р. напали на Очаків, випалили посади й захопили велику здобич. Наприкінці вересня 1693 р. 7-тисячний рейдовий загін переяславських козаків полковника Мировича й компанійців Панковського, користуючись тим, що білгородська орда вирушила на Лівобережжя, напав на околиці Тягина[64].

Показовим щодо тактичного мистецтва найманої кінноти є набіг на Очаків у серпні 1694 р., у якому взяли участь ко-

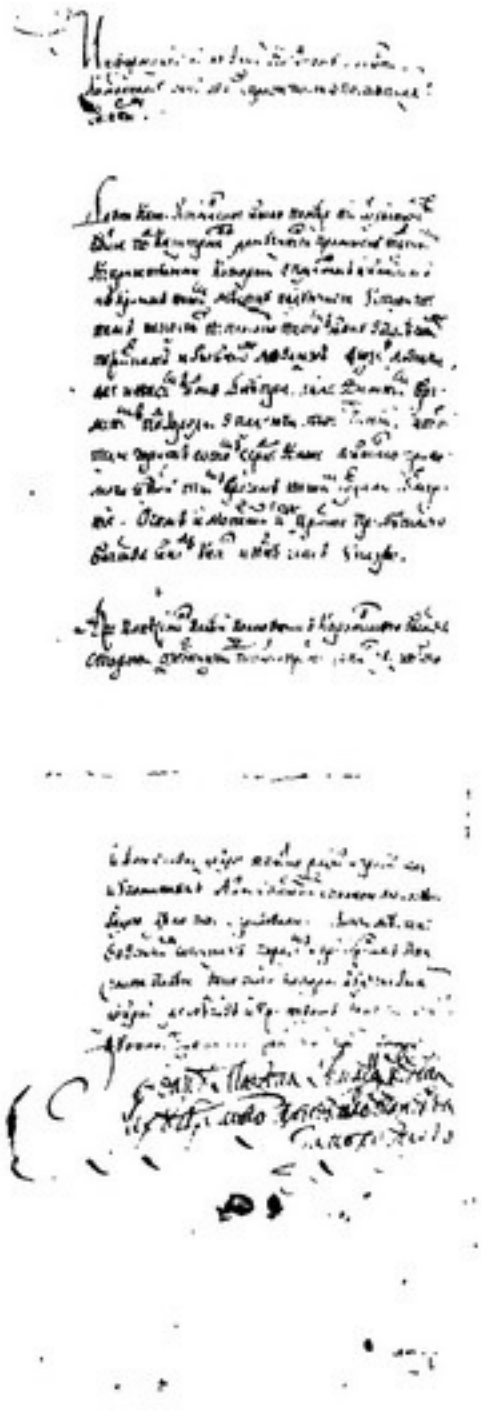

■ **Інструкція компанійському полковнику Іллі Новицькому під час казикерменського рейду, 1690.**

■ **Дзвін "Казикермен", відлитий з трофейних турецьких гармат,** кінець XVII ст.

заки Київського, Фастівського та компанійських Пашковського й Кузьмовича полків. Підійшовши до міста, частини Палія та Пашковського (800 чол.), розташувалися в засідці за кілька кілометрів від фортеці. У цей час інший кінний загін, підпаливши степ, підійшов до Очакова, провокуючи його залогу на вилазку. Нічого не підозрюючи, з фортеці вийшов очаківський бей і атакував нападників, які почали тікати, заманюючи противника у степ. Дезорієнтовані димовою завісою, турки опинилися в оточенні полків Палія та Пашковського й були майже всі знищені. Переможці захопили 90 полонених, 3 бунчуки й велику кількість худоби[65].

Рейди на турецькі фортеці виявилися доброю школою у виробленні бойової майстерності найманців. Залежно від характеру і масштабів задач у походи виряджалися кінні й піхотні з'єднання (2–3 тис. чол.) або невеликі відділи (800–1000 чол.). Відповідно вирізнялася й їхня тактика: напади на великі фортеці, що передбачали ушкодження укріплень і гарнізону, велися як справжні бої, з поділом війська на самостійно діючі частини, постановкою складного бойового завдання та організацією взаємодії між піхотою, кіннотою й артилерією. Проведення подібних рейдів розвивало в командирів загонів і частин ініціативність, привчало наймані війська

■ **Взяття козацько-московськими військами турецьких фортець в пониззі Дніпра.** Гравюра Л.Тарасевича, 1695.

65 *Літопис Самовидця. – С. 154; Бантыш-Каменский Д. История Малой России... – С. 347; Возняк М. Хто ж автор т. зв. літопису Самовидця? //ЗНТШ. – Львів, 1935. – Т. 153. – С. 62.*

до наступальних дій, розвивало здатність до стрімких і сміливих атак. Вони були своєрідним полігоном випробування якостей охотницького війська, вміння старшини організовувати бій, рух війська, розвідку та бойову охорону.

Значну роль відігравали затяжні полки у відбитті татарських нападів і охороні кордонів. Використання на цій службі саме найманого війська зумовлювалося його постійною боєготовністю, маневровістю й виносом (за словами гетьманів, "могуть оны учинити немедленный поспѣхъ к належнымъ мѣстцам")[66]. Проведена В. Зарубою реконструкція системи охорони південних кордонів Гетьманщини свідчить, що для її забезпечення залучалися, в першу чергу, компанійські частини. Зокрема, кордони Лубенського полку по рубежу Веремійвка – Жовнин – Чигирин-Діброва – Городище – Максимівка охороняли найманці Новицького; на рубежі Кременчук – Переволочна – Кобеляки ніс службу полк Павловського, від Кобеляк через Китайгородку й Царичанку, Нові Санджари й аж до верхів'їв Коломака стояли компанійці Кузьмовича. На цих ділянках найманці несли службу у взаємодії з козаками Лубенського, Миргородського й Полтавського полків, часто виїжджаючи на Правобережжя[67]. Система охорони кордону складалася з попереджувальної служби, розвідки, оповіщення й оборонних ліній фортець і невеликих земляних укріплень[68].

Зміна стратегічної обстановки наприкінці 90-х років XVII ст. дозволила союзникам перейти до масштабного наступу в Причорномор'ї, у тому числі й планомірних облог потужних турецьких фортець, на які раніше здійснювалися лише набіги. В кампанії 1695 р. сердюцькі частини брали участь у взятті нижньодніпровських фортець – Казикермена, Таванська та ін.[69]

У 1696 р. за гетьманським наказом у похід під Азов виступили виборні козаки Чернігівського, Гадяцького, Лубенського й Прилуцького полків (всього – близько 15 тис. чол.), яких очолив наказний гетьман Я. Лизогуб. Щодо присутності в корпусі найманців однозначна вказівка міститься в Судієнковому списку літопису Самовидця: "компаній Федьков и сердюцькій Кожуховского"[70]. Вирушивши наприкінці квітня за маршрутом Батурин – Охтирка – Валуйки – Черкаськ – Азов, корпус Лизогуба 17 червня приєднався до російських військ, що вже приступили до облоги. Табір козаків і найманців розмістили на лівому березі Дону, прикривши ним з боку степів розташування "Большого полка" головнокомандувача Олексія Шеїна. Розташування українського табору перерізало "коммуникацею полевым татарам с азовскими сидельцами в совстах и в посилках запасов". З огляду на це особливо активну участь у бойових діях довелося взяти козацькій і ком-

Рапорт компанійського полкового обозного Прокопа Товкача про форсування Дніпра татарами, березень 1690 р.

66 *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1210. – Арк. 1 зв.*

67 *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – Спр. 14745, 14774. РДАДА. – Ф. 124. - Оп. 3. – Спр. 658. – Арк. 1; Спр. 970. – Арк. 1; АЗР. – Т. 5. – С. 227–228, 247–249.*

68 *Заруба В. Вказ. праця. · С. 108.*

69 *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 1142, 1162–1163; Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 479; Дядиченко В. А. Участь українських козацьких полків у азово-дніпровських походах 1695–1696 рр. Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К., 1952. - Т. 4. – С. 162–165; Станіславський В. В. Участь запорозьких козаків у азово-дніпровській кампанії 1695–1698 рр. //Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – Київ–Запоріжжя, 1997. – С. 81.*

70 *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 1274; Літопис Самовидця. – С 157; Дядиченко В. А. Участь українських козацькихполків... –С. 169; Петровський М. Н. Нариси історії України... – С. 372–373.*

Облога Азова козацько-московськими військами. Гравюра А. Шхонебека, 1696.

панійській кінноті, яка, починаючи з 18 червня, щоденно зривала спроби татар прорватися до міста з боку р. Кагальник[71].

Московське командування врахувало досвід минулорічної поразки, задіявши для блокади фортеці флот і досвідчених німецьких інженерів. Інтенсивним вогнем "ломових" батарей вдалося зруйнувати палісади зовнішнього ланцюга турецьких укріплень. 17 липня українські козаки підвели до фортечних стін насипний вал і, не очікуючи наказу, атакували їх. Нападникам, яких підтримала сердюцька піхота й донські козаки, вдалося захопити кілька гармат і прорватися до бастіону. Пізніше українська старшина пояснювала, що "не могли де мы дождаться из шатра (тобто царської ставки. – О. С.) указу, когда нам идти к приступу, а гуляем де с лишком две недели даром, и многие де из них (частин українського корпусу. – О. С.) гладом тают"[72]. Стихійна атака гетьманських полків не була підтримана загальним штурмом фортеці московськими військами. Однак козаки й сердюки, не збираючись залишати здобутих позицій, оточили себе ланцюгом возів і відійшли до старого фортечного валу, більш зручного для оборони. Всі спроби турків, які "с великим напуском на них прилезли", вибити їх звідти не увінчалися успіхом[73].

Мужня оборона козацькою й охотницькою піхотою плацдарму, зрештою, вирішила долю всієї облоги: 19 липня після переговорів азовська залога капітулювала. Облога Азова є першою детально задокументованою хронікою дій охотницьких частин у подібних умовах. Як було показано вище, найманці брали в ній участь майже на всіх етапах. В силу спе-

[71] *Записки А. Желябужского с 1682 по 2 июля 1709 г. – СПб., 1840. – С. 74; Походный журнал 1696 года. – СПб., 1853. – С. 19; Сказание о взятии Азова //Древняя российская вивлиофика. – М., 1791. – Ч. 16. – С. 268; Богословский М. М. Петр I: Материалы для биографии. – М., 1940. – Т. 1. – С. 322.*

[72] *Сказание о взятии Азова... – С. 272.*

[73] *ПИБ. – Т. 1. – С. 93–94; Сказание о взятии Азова... – С. 272.*

цифіки родів війська й поставлених завдань, компанійська кіннота відігравала основну роль у першій половині облоги. Вона вела розвідку, бойову охорону, прикриваючи інженерні та військові приготування союзників навколо фортеці. Із завершенням інженерних робіт і початком бомбардувань значно зросла роль сердюків, які разом із козаками штурмували ворожі укріплення.

Дуже ефективним було використання сердюків не тільки в штурмах, але й в обороні, що яскраво продемонструвала блокада турками Аслам-Кермена та Мебеурск-Кермена, а трохи пізніше – Казикермена й Таванська. Для посилення тутешніх залог з Гетьманщини спішно вирядили сердюцький полк Ясликовського, а потім Чечеля[71].

Ситуація ускладнювалася й тим, що знесилені городові й запорозькі козаки почали тікати з війська. Відтак оборона фортець вкотре покладалася на наймані частини. У листопаді 1697 р. на зміну Чечелю до Таванська прибуває полк Шульги, а трохи пізніше – Покотила й Самойловича[75].

4.3. Від Нарви до Дербента. Наймані полки в Північній війні та «низових» походах 1700–1723 рр.

Як свідчать матеріали листування Петра I, збройним силам Гетьманщини у Північній війні приділялося значне місце, хоч він і вважав, що через "черкаское непостоянство... беречься от них всегда надобно". Охотницькі полки були відправлені в Прибалтику із загоном наказного гетьмана Івана Обидовського (його чисельність у джерелах і літературі визначається по-різному; за більш достовірними даними – 7200 чол. козаків і охотників). Звістка про розгром російського війська під Нарвою та його подальший відступ до Новгорода наздогнала український загін, коли він уже проминув Псков і рухався далі[76].

Стягуючи сюди недобитки своєї армії, цар планував не допустити шведів до центральної частини Росії й по можливості виграти час для реорганізації армії. Для зосередження необхідних для цього військ російському командуванню явно бракувало часу. Саме тоді й використали корпус Обидовського. Царським наказом від 28 листопада його повертають з-під Нарви, розташовують у Пскові, Едові та Печерському монастирі й наказують "непрестанно посылать подъезды и ходить в загоны в Лифлянды и за Печерской монастырь и о всяких неприятельских намерениях проведывать". Відомо, що з листопада 1700 р. і до січня 1702-го в ньому перебу-

---

[74] НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 1314; РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1060. – Арк. 1; Спр. 1063. – Арк. 1; Спр. 1089. – Арк. 1-2; Бантыш-Каменский Д. История Малой России... – С. 563.

[75] РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1127. – Арк. 1–2 зв.; Спр. 1220. – Арк. 1; Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 556; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 3. – С. 175.

[76] Балашова Ю. П. Из истории великой Северной войны (начало Малой войны – зима 1700–1701 года) //Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской. – М., 1958. – Т. 74. Труды кафедры истории СССР. – Вып. 5. – С. 186; История Северной войны. 1700–1721 гг. – М., 1987. – С. 46–50.

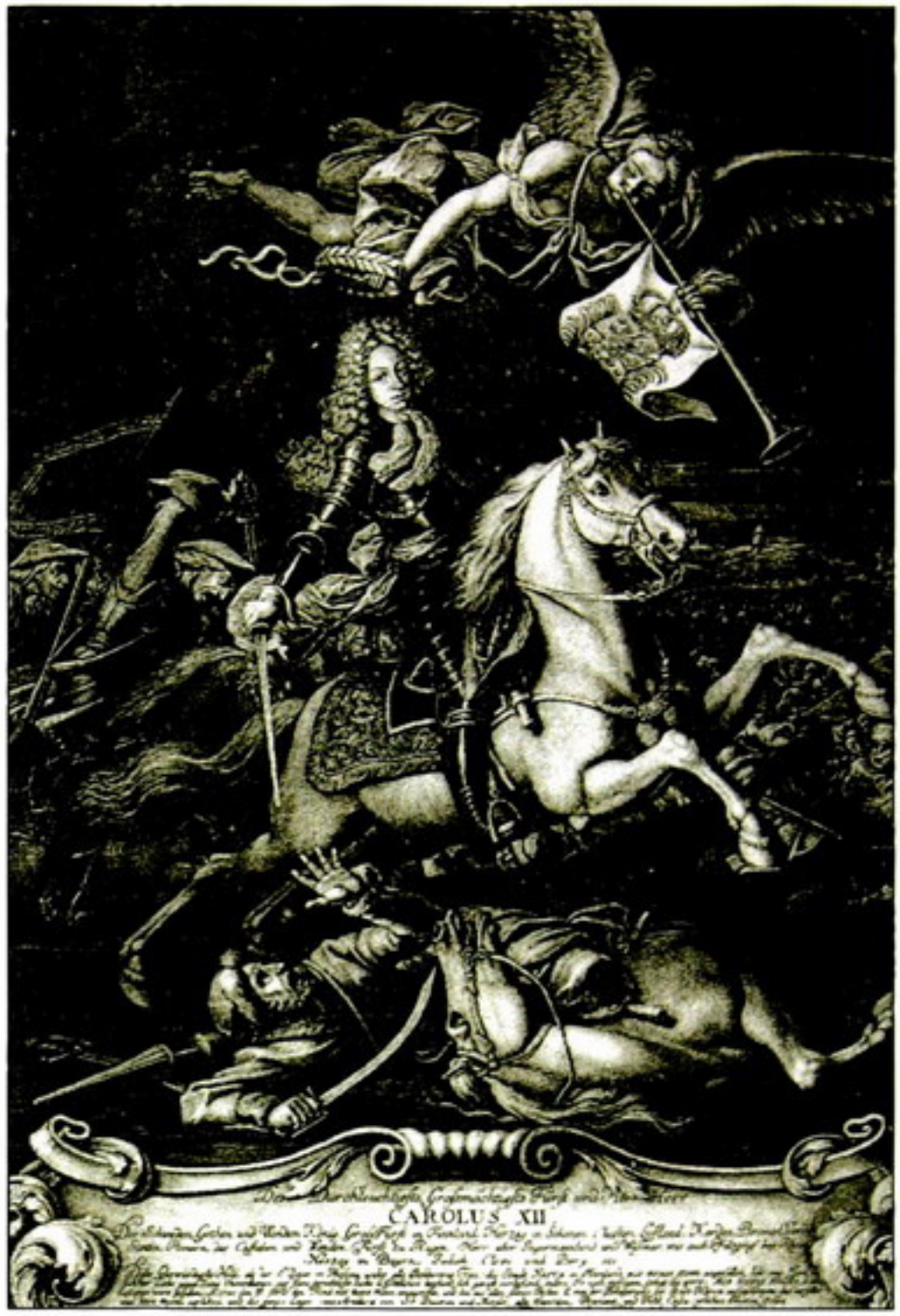

■ **Карл XII.**
Гравюра початку XVIII ст.

вали 4 охотницьких полки: 2 компанійських – Григорія Пашковського й Федора Степановича й 2 сердюцьких – Дмитра Чечеля та Лук'яна Шульги по 500 чоловік у кожному[77].

4 грудня 1700 р. Петро I призначив командиром псковських військ Бориса Шереметєва. Остаточні завдання для нього ставилися директивою від 5 грудня: "Того ради вам повелеваем при взятом и начатом деле быть, то есть над конницею Новгородскою и Черкаскою, с которыми, как мы и прежде наказывали [но в ту пору мало было людей], ближних мест стеречь [до последующаго времени], и итить в даль, для лутчаго вреда неприятелю". Основні сили кінних козаків і компанійців на чолі з Обидовським Шереметєв розташував у Печерському монастирі на крайньому лівому фланзі (можливо, що при них знаходилася й якась кількість сердюків)[78]. Звідси відкривався широкий простір для манев-

рів великими масами кінноти, котра мала взяти під контроль шляхи, що вели в центр Ліфляндії та з'єднували місця квартирування шведської армії. Крім того, за допомогою свіжої української кінноти було зручно "итти вдаль", тобто розорювати населені пункти, знищувати продовольчі бази противника.

За свідченням Лизогубівського літопису, "Чечеля и Хведька, полковников охочих (відповідно сердюцького й компанійського. – О. С.), и Якова Лизогуба, за полковника черниговского правящего, с полторю тысячею полку Чернеговского козаков выборных до Вдова-городка (Гдова. – О. С.), лежачого над Чудским озером... выправил (Шереметєв. – О. С.) для обережения границ российских"[79]. Гдов забезпечував правий фланг угруповання й був вигідно прикритий Чудським озером, що полегшувало його оборону. Варто зазначити, що в умовах зимового часу в порівнянні з реєстровими козаками, більше призвичаєними до дій в літньо-осінній період, найманці мали значну перевагу, особливо охотницька кіннота, яка несла прикордонну службу цілорічно. Компанійці чудово орієнтувалися в засніжених степах, швидко пересувалися на великі відстані, вели розвідку й переслідування. Уже за два тижні після нарвської поразки український загін розсіяв шведських фуражирів, відправлених із королівського табору до Псковського повіту. У грудні біля Гдова козаки розгромили інший відділ противника, який рухався за продовольством і "для проведывания государских войск". 16 грудня наказний гетьман Обидовський з великою партією кінноти перейшов шведський рубіж і, рухаючись у дерптському напрямі, мав сутички зі шведським сторожовим загоном.

Через постійні напади козацької й охотницької кінноти Карл XII остаточно відмовився від переслідування військ Петра I, вирішивши перезимувати в районі Дерпта. Спроби шведів знищити опорні пункти противника в прикордонній смузі провалилися: гдовські сердюки, козаки й стрільці "слушный отпор давши, прогнали шведов и первых языков шведских до Шеремета в Псков послали"[80], причому сердюки, "землю шведскую огнем и мечем плюндровали", в результаті чого було розорено місто Сиренець – опорний пункт шведів на р. Нарова. Головним результатом кампанії 1700 р. в Ліфляндії стала стабілізація фронту бойових дій по старому шведсько-російському кордону.

Початок 1701 р. за характером дій став логічним продовженням прикордонної війни. Протягом січня козацькі й охотницькі кінні загони непокоїли околиці Марієнбурга, змусивши шведів готувати контрпохід на Печерський монастир. 12 лютого під місто підійшла кіннота Шліппенбаха

Фельдмаршал Борис Шереметєв.
Портрет невідомого художника, перша половина XVIII ст.

[77] *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1265. – Арк. 1; Бантыш-Каменский Д. История Малой России... – К., 1993. – С. 564; Военно-походный журнал... генерал-фельдмаршала Бориса Петровича Шереметева... //Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – СПб., 1871. – Т. 1. – С. 64, 69, 77; Письма к государю императору.. от графа Бориса Петровича Шереметева. – М., 1778. – Ч. 1. – С. 87.*

[78] *Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. – СПб., 1819. – Ч.1. – Т. 1. – С. 60; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 12.*

[79] *Сборник летописей... – С. 43.*

[80] *Балашова Ю. П. Вказ. праця. – С. 202; Бутурлин Д. Вказ. праця. – С. 61; Сборник летописей... – С. 43.*

Бойові порядки шведської піхоти в битві під Полтавою. Кольорова гравюра, початок XVIII ст.

й лейб-гвардія з гарматами (три піхотні й три кінні роти, за розрахунками, налічували близько 900 чол.). На той час фортецю обороняли кілька сотень козаків та сердюцькі полки Чечеля й Шульги під загальним командуванням чернігівського полковника Лизогуба. Шведи відразу ж перехопили оперативну ініціативу й, змусивши залогу вийти з-за монастирських укріплень, нав'язали їй польовий бій. У деяких роботах помилково вказується, що він відбувався безпосередньо під містом і був успішним для російсько-українського війська. За версією С. Соловйова, спочатку супротивники зустрілися в 15 верстах від Печерського монастиря й лише згодом бій перемістився на мури фортеці. Це говорить про те, що шведи сильно потіснили (якщо не розбили) російсько-українське військо, після чого воно відступило під захист Печерських укріплень[81]. Оборона Печерського монастиря вкотре продемонструвала стійкість найманої піхоти, вміння відбивати штурми, завдавати превентивних ударів. Втім, у відкритому польовому бою, який передував облоговим діям, сердюки не витримали вогню шведських мушкетерів і артилерії й мусили сховатися за фортечними мурами. Старі тактичні форми, які спирались на рухомий табір з періодичними контратаками на коротких дистанціях, були ефективними проти татарської

кінноти, однак при зустрічі зі шведами, коли обстановка вимагала активного наступу в розгорнутих бойових порядках та маневру вогнем, вони не спрацьовували.

Шліппенбах не мав можливостей приступити до довготривалої облоги, тому спробував захопити монастир з ходу, спрямувавши головний удар по в'їзній брамі. Цю ділянку обороняли досвідчені сердюцькі частини. Варто нагадати, що полки Чечеля та Шульги протягом усієї кампанії 1697 р. захищали Таванську фортецю від турецько-татарських військ. Намагання противника прорвати оборону виявилися безрезультатними. Під час одного з штурмів майор Валберхтет спробував прив'язати до воріт порохову петарду, щоб підірвати їх, однак був убитий, після чого вкінець виснажені шведи почали відступати. Лизогубівський літопис, описуючи бій, відзначає: "И самого сперала (тут очевидна помилка: йдеться про майора. – О. С.) под брамою печерскою сердюк забил, з которого добычи не мало єму, козаку тому, Свириду Перебенди, досталось"[82].

Напад на Печори став останнім значним виступом шведів на цьому напрямі. За планами Карла XII, наступна кампанія мала розгортатися в Курляндії й Литві, а на ліфляндському театрі залишався 8-тисячний корпус Шліппенбаха й кілька розрізнених залог. Втім, росіяни, для яких наслідки Малої війни важили значно більше (зміцнення міжнародного авторитету, повернення довіри союзників, вигідне співвідношення сил), не наважувалися наступати, й активність воюючих сторін відновилася лише наприкінці літа. Успішні дії в Прибалтиці й підготовка Росією нових резервів дозволили перейти до більш рішучих кроків, а саме – до оволодіння течією р. Нарови. Шостого серпня 1701 р. Борис Шереметєв дістав царський наказ "послать изо Пскова полку своего с ратными людми за Свейской рубеж, для промыслу и поиску неприятельских войск и раззорения жилищ их". З цією метою до початку вересня на кордоні було сконцентровано всі наявні сили, поділені на три нерівні частини, кожна з яких мала власний напрям дій. На правому крилі зосередився загін Михайла Шереметєва (11042 чол.), котрий повинен був рухатися в напрямі на Ряпіно, де, за інформацією розвідки, збиралися шведські війська для нападу на Печори. З-поміж кінноти, що становила його більшість, знаходилося й 400 компанійців. Більшість охотників перебувала в цей час у загоні полковника Сави Айгустова на лівому крилі (700 сердюків і 160 компанійців). Їм наказано було наступати в район мизи Кезеріц. Центр забезпечував відділ Я. Корсакова (3717 чол.), що діяв у напрямі на містечко Рауге[83]. Всі три "партії" дістали від Шереметєва однакові завдання, зміст яких, усупереч наказу

---

81 *Сборник летописей... – С. 43; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. 7. – С. 627.*

82 *Сборник летописей... – С. 43; Устрялов Н. История царствованя Петра Великого. – СПб., 1863. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 110.*

83 *Военно-походный журнал... – С. 76-77.*

■ **Карта шведського королівства з Великого атласу Світу І. Блау, 1662.**

Петра, носив характер диверсійних дій і не вимагав оволодіння територіями. Звірка директиви Шереметєва й дислокації загонів з картою театру військових дій свідчить, що наступ мав вестися вздовж трьох головних шляхів у південно-східній Ліфляндії: тартуського (тут діяв М. Шереметєв), ризького (Я. Корсаков) та марієнбурзького (С. Айгустов).

Сили шведів на цих напрямах значно поступалися росіянам (під Ряпіним перебувало 300 рейтарів і 200 мушкетерів, під Рауге – 100 мушкетерів і 50 рейтарів). Четвертого вересня відділ Шереметєва підійшов до Ряпіна і наштовхнувся на рейтарські роз'їзди майора Рооса, що охороняли передмістя мизи. Росіяни відразу ж почали форсувати річку Воо, яка відділяла супротивників, удаючи, ніби тут збираються переправлятися головні сили. Між тим, українські козаки й компанійці потайки перейшли ріку нижче розташування шведів і вдарили їм у тил. Загін Рооса був оточений і після чотиригодинного бою майже весь знищений[84]. Успішно діяла й "партія" Айгустова,

компанійці, козаки й сердюки з якої, "не доиед Новокезерицкой мызы, насхали на неприятелской отводной караул, из которого неприятелей взяли в полон 2 человека, а достолных побили. И неприятелские люди, услышав оной бой, из той мызы выступя, учинили с ним с полковником и с черкасы бой, и тех неприятелских людей побили, и многия деревни пожгли и скот отогнали, и пришли к Печерскому монастырю в добром охранении того же числа". Втім, використати і розвинути успіх, через поразку загону Корсакова й невизначеність намірів командування, не вдалося. 7 вересня Б. Шереметєв відвів головні сили до Пскова, готуючись до зими.

Як свідчить листування Б. Шереметєва з Петром I, істотну проблему становило забезпечення охотних полків ("а во Пскове на их дачу денег нет"). Спочатку планувалося, що найманцям і козакам після вичерпання їхніх запасів платою за службу буде військова здобич. Однак при її поділі виникли сварки, а російське командування було незадоволене з того, що охотники сплюндрували не тільки прилеглі ліфляндські мизи, а й ближні псковські повіти, де мали харчуватися війська Шереметєва. Трофейні зброю й продукти в них відбирали без жодної компенсації. Звичайно, це негативно позначалося на боєздатності охотних частин. На додачу в грудні розпочався такий падіж коней, що Шереметєв скаржився: "Конницы у меня есть великое умаленис"[85]. Аби зберегти хоч частину кінних полків боєздатними, їх довелося розкидати по всій Псковщині й Новгородщині "в дальном разстоянии". Це робило оборону росіян більш вразливою, створювало для шведів можливість несподівано напасти й розбити їх по частинах.

Московське командування неохоче переймалося потребами гетьманського війська. В той час, коли переважна більшість російських полків розташувалася на вінтер-квартирах, охотників використовували для організації охоронно-попереджувальної служби. Так, 1474 компанійці й сердюки було зосереджено в Завелицькій "засаде" (їхні сотні дислокувалися по погостах Колпінської та Куленської волостей Новгородського повіту). Весь кінець вересня охочекомонні й козацькі підрозділи провели в розвідувальних походах і дрібних сутичках зі шведськими аванпостами й фуражирами. Шереметєв вивчав розташування противника, його настрій у переддень "генерального похода", який було оголошено царським наказом від 2 жовтня 1701 р. Корпус Шліппенбаха (7 тис. чоловік) знаходився в цей час поблизу Дерпта, його головна квартира – в мизі Ерестверс[86]. Воєнна активність шведів тим часом не зменшувалася: у грудні від шпигунів стало відомо, що Шліппенбах знов збирається напасти на Печерський мо-

[84] *Бутурлин Д. Вказ. праця. – С. 106; Военно-походный журнал... – С. 78.*

[85] *Письма... – С. 55, 58, 73, 80.*

[86] *Бутурлин Д. Вказ. праця. – С. 108; Военно-походный журнал... – С. 81–82; Палли Х. К вопросу об историческом значении битвы при Хуммули (Гуммельсгоф) //Изв. Академии наук Эстонской ССР. – 1963. – №1. – 54–55.*

настир. Шереметєв вирішив завдати превентивного удару та зірвати плани противника в зародку. Він швидко стягує з псковських повітів кінноту й піхоту, формуючи з неї мобільний загін чисельністю близько 18 тис. чол. (з них 10–11 тисяч кінноти) з 20 гарматами.

23 грудня головні сили загону виступили із Пскова й, тримаючись праворуч від дерптського шляху, попрямували на Еристверє. Попереду рухався авангард, за ним – головні сили на чолі з Б. Шереметєвим. При ньому, між іншим, перебувало "кумпанейских черкас 950 ч.", а трохи віддалік "с наказным гетманом черкас Переяславского, Полтавского, кумпанейского, гетманского, Панковского, Федковского полков 3800 ч." У походному порядку компанійці входили до центральної групи, яка складалася з кінноти. Де знаходилися в цей час сердюки, джерела не вказують. Можливо, вони йшли в піхотних порядках ар'єргарду генерала Чамберса, який прикривав марш[87].

26 грудня авангард зайняв урочище Вибовка неподалік від Еристверє, куди незабаром підтягнулася кіннота. Користуючись із того, що ці пересування лишилися непомітними для шведів, Шереметєв переформовує похідний порядок війська на передбойовий і залишає в урочищі обози. На світанку 29 грудня авангард вийшов на дерптський тракт і майже відразу наштовхнувся на шведську похідну заставу підполковника Лівена (300 рейтарів). Лівен вступив у нерівний бій, аби скувати сили росіян і дати Шліппенбахові можливість для скупчення головних сил. Однак Шереметєв зім'яв заставу й гнав її аж до Варбуса (місцерозташування передових частин шведського корпусу)[88]. У цей час Шліппенбах зміг зібрати наспідкуруч тільки ті полки, які перебували в безпосередній близькості від Еристверє (3 батальйони піхоти, 2 кінні полки – загалом 3–4 тис. чоловік з 6 гарматами). Шведський воєначальник сподівався компенсувати кількісну перевагу противника перехопленням оперативної ініціативи, давши генеральний бій. З цією метою було обрано зручну позицію в двох верстах від мизи. З фронту бойові порядки шведів захищала невелика річка, за якою в бойовій охороні поставили рейтарський полк, "которой с нашими передовыми сполся и учинил бой, и на том бою с несколким числом офицеров и рейтар в полон взят, а регимент весь на том бою трупом оставил"[89]. Шліппенбах зрозумів, що намір дати бій на відкритому просторі явно приречений на провал, оскільки росіяни могли його швидко оточити. Тому він вирішує залишити позицію на переправі й повернутися до Еристверє, підтягнути до себе решту полків і, в разі необхідності, прийняти бій під захистом укріплень. Для реалізації цього наміру шведські сили

---

87 *Бутурлин Д. Вказ. праця. – С. 108; Военно-походный журнал... – С. 83–84; История Северной войны. – С. 58.*

88 *Бутурлин Д. Вказ. праця. – С. 108; Военно-походный журнал. – С. 84–85.*

89 *Там само; Палли Х. Вказ. праця. – С. 53.*

було розділено навпіл, частину їх залишили в ар'єргарді (два піхотні полки –близько 2,5 тис. чол.), додавши їм 6 гармат.

Якби шведам вдалося сховатися за ровами й палісадами мизи, чисельну перевагу українсько-московських військ було б зведено нанівець. Тому Шереметєв мусив зупинити відступаючого противника силами авангарду й своєї кінної колони, не очікуючи на підхід піхоти й артилерії генерала Чамберса (в цей час вони "за лесным тесным путем и приттить не ускорили"). Боячись бути оточеними, шведи зупинилися й розгорнулися в бойовий порядок. У його центрі розташували 3 батальйони піхоти, на флангах – кавалерію[90]. Російська дворянська й українська наймана кінnота, рухаючись похідною колоною, атакувала першою, однак не зуміла вчасно розгорнутися для охоплюючого маневру. Шведські драгуни й рейтари оточили її з флангів і тилу, а піхота відкрила по наступаючих фронтальний вогонь. Дії Шереметєва в цій ситуації джерела відбивають не зовсім чітко. Принаймні, нам відомо, що бій в оточенні був надзвичайно жорстоким ("какова бою еще у нас не бывало") і тривав близько трьох годин[91]. Попри значну кількість убитих і поранених, нестачу боєприпасів, авангард зумів протриматися до підходу Чамберса й знов контратакувати шведів. Імовірно, саме в цей кульмінаційний момент бою загинув компанійський полковник Григорій Пашковський[92]. Спроба Шліппенбаха зустріти наступ українсько-російського війська контратакою не вдалася: кавалерія, яка прикривала відступ піхоти, не витримала натиску й у паніці зім'яла її порядки. Шереметєв, доповідаючи 31 грудня 1701 р. цареві про результати битви, писав: "Больше должно воздать благодарение Богу, что конницею сломили два регимента пехоты и с пушками, и никово не упустили, а конницы несколько утекло, разве 300 или 400"[93]. Залишки Шліппенбахового загону ретирувалися на Сагніц і Койго. Ерестверська перемога мала не стільки стратегічне (не всі сили шведів було розгромлено), скільки моральне, політичне значення.

Ранком 30 грудня війська Шереметєва ввійшли до Ерествере, захопили всі тамтешні магазини й випалили околиці в радіусі 6 верст. Тут сили загону розділили: одна частина рушила на Дерпт, друга, на чолі з самим генерал-фельдмаршалом, виступила на містечко Ахья, третя, що складалася з охотницької й козацької кінноти – на Марієнбург. Воєнно-похідний журнал Шереметєва так визначає завдання останнього загону: "А наказнаго гетмана, Миргородцкого полковника (Данила Апостола, котрий із новоприбулим корпусом замінив козаків Обидовського. – О. С.), с гетманскими черкаскими полками от той же мызы Эрестверы послал [Шереметєв] под

90 *Бутурлин Д. Вказ. праця. – С. 109.*

91 *Военно-походный журнал... – С. 85; Письма... – С. 79.*

92 *Літопис Самовидця. – С. 166.*

93 *Письма... – С. 78–79.*

Алыст (тобто Марієнбург. – О. С.) и в Валыской уезд подле реки Чорной, для промыслу же над неприятелскими людми и разорения жилищ их". Судячи з листа Шереметєва до Петра I від 4 січня 1702 р., козаки й компанійці після виконання бойової задачі приєдналися до нього в урочищі Вибовка 3 січня, а наступного дня все військо повернуло на Псков[94]. Практично, Шереметєву не вдалося розгромити головні сили противника у Ліфляндії; цей регіон продовжував контролюватися Швецією. Вирішальні зіткнення були попереду.

Тим часом український корпус Д. Апостола відпущено додому, а при Шереметєві продовжували лишатися компанійські полки (стосовно сердюків джерела не мають жодних звісток; на нашу думку, вони пішли разом із козаками). Повідомляючи про це Мазепу, Петро I писав: "А компанейские два полка оставил во Пскове, которым велел же по свейской границе стоять на станциях для оберегательства Псковского уезду жилищ и для проведывания неприятелских замыслов"[95]. Однак бойова діяльність найманців тривала недовго. На початку весни їхній стан наблизився до катастрофічного. Продовольча криза, викликана нерозважливістю командування, загрожувала голодною смертю всьому війську. 2 березня 1702 р. Шереметєв доповідав цареві: "И ради той крайней нужды и компанные два полка черкасские, а в них числом 570 человек, отпустил на Украину. Первое, прокормить не чем; другое, крайнее раззорение, уезды без остатку раззорили, и убивство не одно учинили, и бегут много". Втрати компанійців становили майже половину від їхньої початкової кількості. Тож не дивно, що Шереметєв у період відносного затишшя писав, що "в нынешнее время от них прибыли нет, никуды ходить нельзя, ни на себя ожидать приходу". Окрім того, росіяни мали підозри, що невдоволені найманці можуть перейти на бік прошведської партії в сусідній Литві[96].

У Ліфляндії найманці вперше зустрілися з до цього часу незнайомим противником – шведською регулярною арміею, озброєною та навченою за стандартами лінійної тактики. Призвичаєні до дій проти чисельно переважаючих турецько-татарських військ, їхньої рухливої кінноти, найманці виявилися не готовими до чітких і злагоджених маневрів, дій поза укріпленим табором, старшинам бракувало уявлень про спосіб дії ворожої армії. І якщо компанійці достатньо швидко адаптувалася до нових умов, виконуючи звичні задачі, то тактика сердюків, орієнтована на активну оборону, прирекла найману піхоту на виконання другорядної ролі. Прикметно, що наступальні дії велися нею тільки на користь кінноти. В Ерестверській битві, котра стала своєрідною результуючою

[94] *Военно-походный журнал... – С. 87–89; Петровський М. Нариси історії України. – С. 383; Письма... – С. 80–81.*

[95] *Літопис Самовидця. – С. 166; Петровський М. Нариси історії України. – С. 384.*

[96] *Письма... – С. 87.*

позитивних і негативних рис української тактики, вирішальне значення, як і раніше, мали масовані удари саме кінноти. Питома вага кавалерії, яка діє на полі бою самостійно, зав'язуючи й підтримуючи бій власними силами, дозволяла виконувати стрімкі маневри, змінювати напрям атак тощо. Однак ця тактика, що формувалася в умовах війн із татарами й турками, виявилася досить неспевною при зіткненні з лінійними шикуваннями шведів. Атакуючи їх холодною зброєю, нападники сильно потерпіли від залпового вогню піхоти й артилерії і зрештою опинилися в оточенні. Рухаючись попереду, Шереметєв надто сильно відірвався від своєї піхоти й артилерії, втративши з ними зв'язок. Його наступ не був забезпечений вогневою підтримкою й тактичною базою. Якби не вчасний прихід колони Чамберса, результат бою міг би стати діаметрально протилежним.

Російський історик О. Заозерський справедливо писав, що в характері дій корпусу Шереметєва "об'єднуються риси й нового регулярного ладу й старого "московського"[97]. Це можна сказати й про найманців, чиї тактика й організація помітно відрізнялися від станового війська, але поки що не відповідали всім стандартам війська регулярного. В умовах воєнного часу такий стан речей ставив своєрідну дилему: цілеспрямовано нарощувати боєздатність охотних полків, вдосконалюючи їхнє озброєння, постачання, запроваджувати регулярний вишкіл і штати на основі статутів або лишати все без змін, коли найманство існувало у вигляді альтернативної, але не основної частини гетьманського війська. Остаточно шлях, котрим пішла еволюція охотницького війська, визначився уже в наступних кампаніях 1704–1706 рр.

У квітні 1704 р. козацьке ополчення на чолі з І. Мазепою форсувало Дніпро й увійшло до Правобережної України[98]. Цей крок диктувався необхідністю не допустити сюди прибічників Варшавської конфедерації, союзної шведам. У липні українське військо оволоділо Білою Церквою, досягнувши Бердичева й Тернополя. Очевидно, всі наймані частини перебували в цей час при гетьмані, готуючись, за його наказом, виступити на захист Руського воєводства, якому загрожували шведи. Успішні дії польсько-саксонських і російських військ змусили Карла XII покинути Львів і вирушити на Варшаву.

На початку 1705 р. шведи намірялися знов захопити Руське воєводство, але їм перешкодили дії російської армії та 40-тисячного корпусу Мазепи, які досягли Зборова й, переправившись через Серет, рушили на Львів. Наприкінці серпня корпус ішов за маршрутом Магерів – Потилич – Рава Руська – Угнів – Томашів і 7 листопада дістався Замостя[99].

---

97 *Заозерский А. И. Фельдмаршал Б. П. Шереметев. – М., 1989. – С. 61.*

98 *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1348. – Арк. 1–2.*

99 *Там само. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1448. – Арк. 1–3 зв.*

■ Карта Польщі з Великого атласу Світу І. Блау, 1662.

Звідси гетьман вирядив до Спішського воєводства рейдовий загін чернігівських і гадяцьких козаків та компанійський полк Танського. Загону ставилися завдання в основному диверсійного характеру: знищувати населені пункти, бази конфедератів та матеріальні ресурси. Наприкінці 1705 р. інтенсивність пересувань супротивних армій значно знизилася. Росіянами й поляками це розцінювалося як завершення кампанії. Однак у грудні 1705 р. Карл XII виступив у район Гродна й блокував союзницьку армію. Для неї облога Гродна виявилася цілковитою несподіванкою. Поставлений перед загрозою шведського вторгнення у власне російські землі, Петро I намагався в першу чергу підготувати до нього західні кордони й, по можливості, врятувати гродненську армію. У Мінську було зібрано 15-тисячний корпус російського війська, а гетьману Мазепі наказали якомога швидше приєднати до нього ще 15 тис. української кінноти. Війська гетьманського регіменту мали завдання постійними набігами сковувати лівий фланг шведів і налагодити зв'язок із гродненським табором[100]. Крім того, окремі українські залоги розміщувалися в Мінсь-

ку, Слуцьку, Несвіжі й Ляховичах[101]. У цей час більшість охочекомонних полків залишалася з Мазепою як його особиста охорона, час від часу беручи участь у під'їздах і "партіях".

Великі втрати найманців у ході попередніх кампаній, а також незадовільне постачання й доукомплектація, які погіршувалися щороку, призвели до значного послаблення війська. Чи не найбільшої поразки воно зазнало під час бойових дій у Білорусії, зокрема, в битві поблизу Кльоцька 19 квітня 1706 р. На початку весни шведи обложили в фортеці Ляховичі залогу переяславських козаків, яким на допомогу було виряджено загін воєводи С. Неплюєва й миргородського полковника Д. Апостола чисельністю близько 6 тисяч чоловік[102]. До його складу входили російські драгуни, стрільці, полк компанійців і 2 сердюцькі полки – Покотила й Самойловича[103]. Як випливає з похідного журналу Неплюєва, 19 квітня першою до Кльоцька підійшла кіннота Апостола, яка, форсувавши річку перед містом, з ходу атакувала шведів; в цей час решта загону залишилася на іншому березі. Кіннота потрапила в грузьке болото й, не витримавши залпового вогню шведів, почала відступати. Неплюєв послав на допомогу Апостолу сердюків, російських солдатів і 4 гармати, котрі змогли зупинити ворога, відкинути його й навіть увірватися до міста. Перегруповані кінні полки поновили наступ, але знов не втрималися під ворожим вогнем, відступили "и пяхоту смяли, и за переправу перескакали, и не удержався немало за переправою – побежали"[104]. Сум'яттям скористалися шведи, котрі, підтягнувши до річки свою піхоту й артилерію, почали обстрілювати сердюків: "И они, шведы, приехав к пушкам по пяхоте запалили и сердюцкая пяхота, также и салдацкие полки, видя что кумпания (тобто компанійці. – О. С.) побежала – и сердюки не устояли не мало: все назад кинулись в болота"[105]. У паніч-ному відступі вони зім'яли частини, що стояли в резерві, кинули обоз і артилерією, довершивши цим поразку. "Кльоцький погром" наочно продемонстрував недоліки в організації й тактиці не тільки сердюків, але й гетьманського війська в цілому. Тут далася взнаки відсутність стійкого зв'язку між різними частинами бойового порядку, координації їхніх дій з боку командування. Використана в бою тактика є класичним зразком збройної боротьби московсько-українського війська з питомою вагою самостійно діючої кінноти, яка зав'язувала бій, виконувала стрімкі маневри, швидко змінювала напрям атак тощо. Тактика, що формувалася в умовах війн із татарами й турками, виявилася досить непевною при зіткненні з лінійними шикуваннями шведів. Атакуючи їх холодною зброєю, нападники надто сильно відривалися від

Фузилер російського драгунського полку, 1700–1720 рр.
Кольорова гравюра кінця XIX ст.

[100] *Там само. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1481. – Арк. 1–1 зв.*

[101] *Там само. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1480. – Арк. 1–3 зв.*

[102] *Там само. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1486. – Арк. 3 зв. – 4; Спр. 1488. – Арк. 2 зв. – 3.*

[103] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – №6960. – Арк. 1 зв.; Бой со шведами у местечка Клецка 19 апреля 1706 г. (журнал С. Неплюева) // Русская старина. – 1891. – №10. – С. 27; ПИБ. – Т. 4. – С. 798, 862.*

[104] *ПИБ. – Т. 4. – С. 863–864; Бутурлин Д. Вказ. праця. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 46–48.*

[105] *НБУВ. ІР. – Ф. 2. – №6960. – Арк. 2–2 зв.; Бой со шведами у местечка Клецка... – С. 29.*

■ Палаш Карла XII.

своєї піхоти й артилерії та потерпали від залпового вогню противника. Тим часом піхота вводилася до бою по частинах і вела себе нерішуче. Звикнувши діяти для підтримки й забезпечення, сердюки не зуміли до кінця провести вдалу контратаку в місті, самостійно закріпити успіх. У вирішальний момент бою вони затрималися, ініціативу знов підхопила кіннота. В оборонному ж бою – колись вершині військового мистецтва сердюків – з вимуштруваною шведською піхотою їхніх тактичних навичок і стійкості виявилося замало.

Ефективне протистояння новому противнику вимагало застосування бойових порядків з добре вишколеною піхотою, підтримуваною вогнем артилерії й навченою самостійно діяти. Масовані удари компанійської та козацької кінноти в розімкнених шерегах розбивалися об злагоджений вогонь шведських мушкетів і гармат, сковували їхню тактичну ініціативу. Непризвичаєні до рішучих наступальних дій, сердюцькі полки не могли істотно впливати на перебіг боїв, залишалися пасивними. Слабкий зв'язок між елементами бойових порядків призводив до того, що противник намагався скористатися відривом кінноти від піхотних шикувань і розбити їх поодинці, зіграти на відсутності чітких і скоординованих дій між родами війська. Так, з досвіду кампаній у Ліфляндії, де шведи вперше зіткнулися зі "старою" московською кіннотою та полками гетьманського регіменту, фінський офіцер Л. Ю. Еренмальм радив своїм воєначальникам "спочатку, коли це можливо, нападати на їхню кінноту, оскільки її легко примусити до втечі, й по тому вже не так важко розгромити піхоту"[106].

Другорядний відносно козацького ополчення статус найманого війська й тенденції його розвитку в умовах нівеляції військово-політичної автономії України стояли на перешкоді трансформації тактичного мистецтва. Через це різко знизилася бойова цінність сердюцьких полків, котрі як "нестройная пехота" могли ефективно використовуватися лише при обороні укріплених пунктів і фортець. Компанійська кіннота остаточно втратила колишню роль основної ударної сили й перейшла до виконання допоміжних завдань: бойової охорони, розвідки, рейдів у тилу ворога тощо. При цьому в польових боях вона застосовувалася нерегулярно й навіть не включалася до основних шикувань, прикриваючи фланги й тил головних сил. Відмовившись від небезпечних для них лобових атак шведських сил, козаки й компанійці часто вдавалися до несподіваних контратак у густих лавах на фланги противника[107].

Війна з Персією, у якій Росія прагнула вибороти собі панівне становище в прикаспійському регіоні, почала готуватися з великим поспіхом наприкінці 1721 р. Петро I ква-

[106] *Беспятых Ю. Н. Иностранные источники по истории России первой четверти XVIII в. – СПб., 1998. – С. 310.*

[107] *ПИБ. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 127, 664–665.*

пився випередити лезгинських князів – союзників Туреччини – й захопити вигідні плацдарми на узбережжі Каспію. З цією метою розпочалося перекидання піхоти й кавалерії з Прибалтики на Волгу та будівництво морської флотилії. На середину 1722 р. було зібрано т. зв. "Низовой корпус" у складі 21 тис. піхоти й 25 тис. кінноти при 196 гарматах, який мав захопити Шемаху й випередити противника в захопленні Баку й Дербента[108]. Гетьманське правління мало

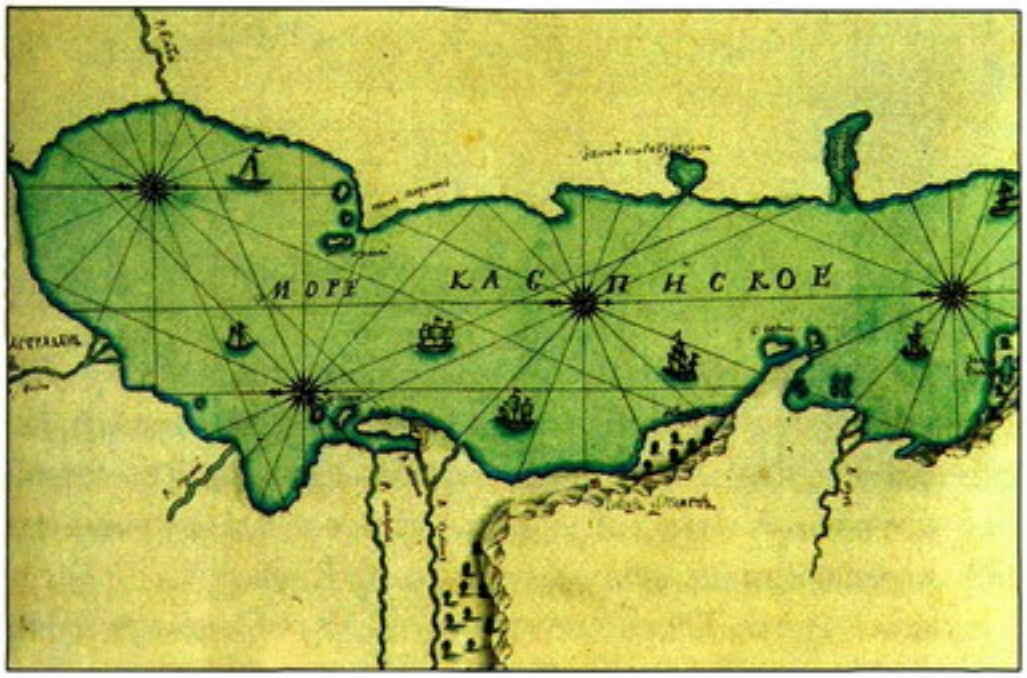

■ **Карта Каспійського моря,** перша половина XVIII ст.

виставити для участі в поході загін чисельністю в 10 тис. чоловік кінноти, який очолював миргородський полковник Д. Апостол. На жаль, документів, які б безпосередньо стосувалися підготовки й участі в ньому охотних полків, виявити не вдалося. Як випливає з аналізу особистих формулярів компанійців пізнішого періоду, в похід вони виряджалися не всі[109]. Швидше за все, в кожній частині формували по дві виборні сотні, які наприкінці лютого – на початку березня 1722 р. об'єднали в окремий охочекомонний полк[110].

Відповідно до стратегічного плану кампанії, кіннота, зосереджена в Царицині, мала рухатися суходолом у район Дербента й підтримати там висадку піхотного корпусу, який транспортувався морем. Особливістю театру воєнних дій, на якому судилося воювати найманцям, були його великі масштаби, відсутність опорних пунктів і віддаленість від баз постачання, що в умовах посушливого клімату становило значні труднощі для військ. Саме ці фактори, які не були повною мірою враховані російським командуванням, призвели до паралізації дій кінного корпусу, змученого спекою й безводдям.

Передовий загін корпусу під командування бригадира Ветерані наприкінці липня 1722 р. наблизився до гирла р. Аграхань, але не встиг належним чином підготувати висадку десанту. Причиною цього, окрім виснаження сил корпусу

[108] *Бескровный Л. Г. Русская армия и флот... – С. 240–241.*

[109] *НБУВ. ІР. – Ф. 8. – Спр. 55693. – Арк. 303.*

[110] *Материалы Военно-ученого архива... – С. 844.*

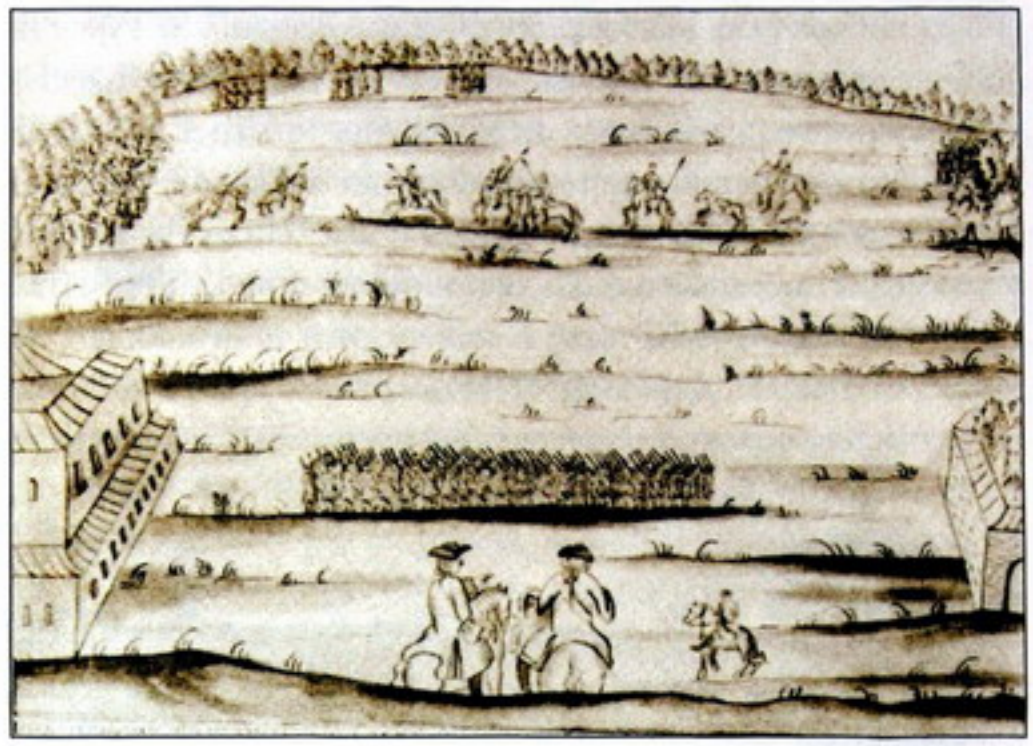

Російські війська під Рештом. Взяття російськими військами Баку.
Малюнки першої чверті XVIII ст.

важким маршем кубанськими степами, був невдалий бій біля с. Андреєва, яке закривало вихід до Аграханської затоки. Наскільки можна судити з джерел, українські козаки й компанійці участі в ньому не брали, залишаючись у складі головних сил під командуванням генерал-майора П. Кропотова[111]. Після з'єднання частин "Низового корпуса" на р. Сулак компанійці так само виконували небойові задачі, які полягали в несенні караулів і охороні суден Каспійської флотилії поблизу о. Ракушечного. Частину корпусу Д. Апостола, в тому числі й сотню компанійців зведеного полку, було залишено залогами для охорони стратегічно важливих Сулацької переправи й фортеці в Тарках[112]. При цьому решта найманців, очевидно, перебувала при головних силах, разом із якими 23 серпня 1722 р. увійшла до Дербента. Втім, через виснаження армії й відсутність регулярного постачання Петро I вирішив відмовитися від продовження кампанії, повернувшись до Астрахані.

Цікаві подробиці щодо тактики й особливостей служби козаків і компанійців у цей час подано в щоденнику учасника походу М. Ханенка. За його свідченнями можна зробити висновок, що назагал українська кіннота виконувала роль бойової охорони, пересуваючись поряд із піхотною бригадою В. Шереметєва. Ханенко відзначає, що на марші компанійська та козацька кіннота "ишли лавами" – тобто в густих бойових чи передбойових порядках, що пояснювалося постійним очікуванням нападів легкої кінноти противника[113]. Під час повернення до Сулака застосовувався такий самий порядок руху й бойового забезпечення: "ишли осторожне, козаков донских и наших виборних на отвод коммендировавше"[114]. При розташуванні на місці компанійські та козацькі підрозділи, як правило, "стояли обозами", тобто використовували

[111] *Комаров В. Персидская война 1722–1725 гг. (Материалы для истории царствования Петра Великого). – М., 1867. – С. 570.*

[112] *Дневник Николая Ханенко // КС. – 1896. – №7–8. – С. 183–185.*

[113] *Там само. – С. 184.*

[114] *Там само. – С. 185.*

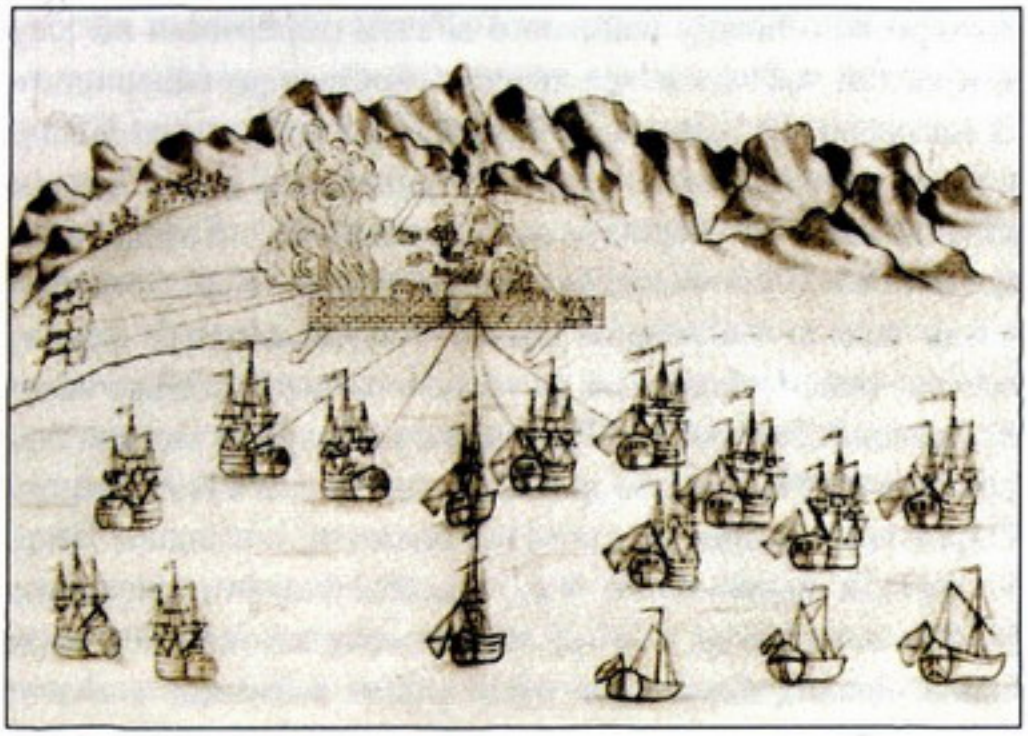

традиційний захист від несподіваних нападів ворожих військ у відкритому полі – ряди возів, оточені рухомими пікетами. Іноді, особливо якщо цього вимагало російське командування, зводилися довгочасні земляні укріплення – ретраншементи, котрі можна було використовувати й як опорні пункти[115].

Закріплення й охорона завойованих територій покладалася на кілька загонів, розташованих у найбільших опорних пунктах – Дербенті й Аграханському ретраншементі. Український корпус спочатку мав бути задіяний на будівництві фортеці Святого Хреста й пізніше відпущений додому. Із зведеного компанійського полку в ній лишилося 100 чоловік, тоді як решта найманців на початку 1723 р. повернулася в Гетьманщину. В царській інструкції генерал-майору Матюшкіну від 4 жовтня 1722 р. російській та українській кінноті приписувалося постійно непокоїти набігами володіння супротивних Росії володарів, а також "помогать дербентцам в их нуждах, прикрывая... полевые работы"[116]. Однак відразу ж по відході російської армії оперативна ініціатива повністю перейшла до рук місцевих князів – хайтакського, табассаранського й утемиського, кінні загони яких безперервно нападали на Дербент і прилеглі місцевості, перетинаючи комунікації розташованих тут залог. Судячи з донесень Матюшкіна від вересня 1724 р., українські найманці перебували в дуже важкому становищі: без боєприпасів, грошового й натурального утримання. Фактично ані за своєю кількістю, ані за рівнем боєздатності підрозділи компанійців не могли не тільки впливати на обстановку, а й взагалі брати активну участь у боях.

Протягом наступної кампанії російське командування планувало посилити своє становище на Західному Каспії й оволодіти гирлом р. Кури. Розпорядження щодо підготовки

[115] *Там само. – С. 184.*

[116] *Комаров В. Вказ. праця. – С. 596.*

до чергового походу найманого війська охоплювали всі існуючі на той час полки, що свідчить про наміри використати їх масовано. За даними Д. Бантиш-Каменського, на 1723 р. в трьох компанійських і одному сердюцькому полку, без врахування тих, що перебували в фортеці Св. Хреста, нараховувалося 1023 чоловіки. В січні–червні 1723 р. місцеві влади видали найманцям запаси продовольства й фуражу, забезпечивши возами для їх транспортування. Однак через погіршення стосунків із Туреччиною й Кримом частина компанійців полків Ковбаси та Часника лишилася в Гетьманщині. Окрім компанійців, від походу звільнили, очевидно, також і сердюків, перебування яких у межах України наприкінці 1723 – на початку 1724 р. згадується різними джерелами. Однак певних відомостей щодо участі найманців у власне бойових діях 1724–1725 рр., які точилися на прикаспійському театрі воєнних дій, виявити нам не вдалося.

У Перських походах 1723–1725 рр. жодних змін у тактиці охотницьких полків не спостерігаємо. За інформацією щоденника Якова Марковича, в серпні 1723 р. напередодні виступу в похід новопризначений командир Української дивізії генерал-фельдмаршал Михайло Голіцин проводив навчання з українськими частинами, "рядом поставивши пешо и велевши стрелять"[117]. Очевидно, йшлося про бойове злагодження полків та відпрацювання елементарних стройових прийомів. У кампанії 1725 р. Маркович описує традиційне для гетьманського війська розташування табором, але з новими елементами охорони, явно навіяними російською практикою, – польові сторожі, роз'їзди з паролями. Певних змін зазнала й сама організація табору: "близ полков слободских стали обозом все, фигурою баталион де каре, четвероугольно; по трех сторонах полки наши, а на переди полки слободские, в середине драгуны; а в самой середине полковник Еропкин с присутствующими себе определил место, а ниже в две линии все бунчуковые"[118]. Командири полків були забезпечені детальними інструкціями щодо організації бойової охорони, сигналів оповіщення, фуражування тощо.

Попри все це згадані новації жодним чином не могли відбитися на вдосконаленні тактичної майстерності залишків найманого війська, репрезентованих у період 1709–1726 рр. головним чином компанійськими полками. Граничну межу їхніх військово-технічних можливостей у цей час відбила реляція до російського уряду гетьмана Д. Апостола (1728): "охотницкие [полки], всегда готовы на скорые поездки, ради добытия языка, для первой стражи и, в час баталии, первый форт против неприятеля, выдержуют. Сверх того, сердюки

[117] *Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1. – С. 25–26.*

[118] *Там само. – С. 79, 93–94.*

[119] *Для истории компанейских полков //КС. – 1901. – №10. – С. 11.*

всегда ходили при генеральной артиллерии и при гетманах, а компанейцы, когда походу нет, посылались в места пограничныя далные или форносты"[119].

Оскільки найманці були складовою частиною військ гетьманського регіменту, їхня тактика й спосіб дій були приведені у відповідність із тактикою козацького війська й характером противника. Тож щодо тактики охотницьке військо розвивало тенденції козацького, вдосконалюючи традиційні форми бойових порядків – табір у піхоті й "товариський перег" у кінноті. Суттєвим недоліком найманських формувань була відсутність власної артилерії: це позбавляло їх тактичної самостійності і спричиняло залежність від війська козацького. Генетичний зв'язок із становим військом, який виявлявся в цілому ряді рис затяжних полків, а також особливості військової політики гетьманів стали причиною того, що найманє військо в Україні не змогло стати джерелом появи нових явищ у стратегії й тактиці, торуючи в сфері військового мистецтва один шлях із козацтвом.

ВІЙСЬКО, ЯКЕ НЕ СТАЛО АРМІЄЮ

(замість висновків)

У повісті "Пан Халявський" Григорія Квітки-Основ'яненка є епізод, коли на театральній виставі полковник Азенко, ображений витівкою актора, "в бешенстве приказываст своим «сердюкам», заведенным и у него, наподобие как у наяснейшего гетмана, схватить, поймать полковникохульца, дерзнувшего при всякой старшине и посполстве тыкнуть почитай к самому его ясновельможности посу преогромнейшую дулю". Кумедна поява вже на схилі існування Гетьманщини таких "сердюків", – здається, останній відгомін пам'яті, котру зберегло старосвітське суспільство про колись грізне наймане військо.

У певному сенсі воно було феноменальним явищем, адже, з'явившись як пагін магістрального козацького "стовбура", охотницькі формування розвинулися в цілком самостійний військовий організм, на подальшу еволюцію якого впливало одразу декілька чинників. Козацтво дало найманому війську кадри з числа своїх "зайвих" представників, основу внутрішньої структури, номенклатуру посад, головні риси в озброєнні тощо. Внаслідок цього найманство в гетьманаті мало не чужоземний, а місцевий характер і відрізнялося від своїх західноєвропейських аналогів.

Втім, стартові умови, котрі охотницькі полки дістали при початку свого існування, ще не остаточно визначили його долю. Поворотним моментом у розвитку найманства на Лівобережжі виявився 1669 р., коли гетьман Дем'ян Многогрішний, скориставшись ухвалою Глухівської ради, об'єднав строкаті щодо організації затяжні відділи в окреме військо. Політична еліта, котра очікувалася його існуванням, одразу змогла оцінити всі виграшні моменти такої збройної формації й в особі гетьманської влади доклала максимум зусиль, аби зробити з нього слухняне знаряддя власної політики. Творячи свою державу як Річ Посполиту Козацьку, Самойлович та Мазепа цілком свідомо орієнтувалися на політичну модель зразка Гадяцької унії, згідно з якою затяжне військо мусило стати "збройною подмогою" становому козацькому ополченню. Саме до такого облаштування найманців штовхали не тільки уявлення про "правильну" модель держави, але й елементарний досвід організації постійного війська, який українська шляхта й старшина мала ще з дореволюційних часів, служачи в кварцяних та реєстрових хоругвах.

Таким чином, у Лівобережній Гетьманщині, де умови стабілізації сприяли довшому збереженню адміністративно-політичної автономії, наймані полки було перетворено на окрему формацію військ гетьманського регіменту – охотницьке військо. На відміну від західних сусідів, козацька

Україна пройшла шлях від тимчасових до постійних найманих контингентів набагато швидше. В перші роки існування військо поповнювалося переважно за рахунок зовнішніх ресурсів – переселенців з Правобережжя, що спричинило одночасне занозичення звідти й організаційних практик, у яких відбилося чимало рис кварцяного війська: форми вербунку, забезпечення (стацій), квартирування (леж) тощо.

В основу організації охотних полків уперше в козацькій державі було покладено поділ за родами війська, а їхня командна ієрархія опікувалася виключно військово-управлінськими питаннями. Тримаючи в своїх руках два найважливіші важелі впливу на неспокійну найманську вольницю – фінансовий та кадровий, гетьмани одержали справді дієву збройну силу, тісно зв'язану з їхніми інтересами, а не мінливими симпатіями реєстрового козацтва. Постійний характер служби обумовлював відособлення вояків від господарської діяльності й передбачав утримання їх державним скарбом, єдиним розпорядником якого протягом довгого часу був гетьман. Скарб забезпечував охотників грошовим жалуванням, одягом і зброєю, а також встановлював порядок і обсяги їхнього харчування й квартирування, які покладалися на податне населення.

Випробування якостей нового війська відбувалося як у внутрішніх конфліктах, так і в зовнішніх. Серед останніх чи не найдовшими були війни з Туреччиною й Кримом, що вирішальним чином вплинули на специфіку тактики й досвіду військової служби найманців. Однак в Україні наймані війська не стали джерелом формування нової тактики, принципово відмінної від тієї, що застосовувалася становим козацьким ополченням. Щодо тактики охотницьке військо, вже маючи модерну структуру із значною часткою піхоти, лишалося підпорядкованим козацькому війську й розвивало традиційні глибокі шикування, розраховані на боротьбу з турецько-татарською кінnotою.

Очевидно, що цими міркуваннями можна було б завершити наше дослідження, і підсумок роботи мусив би мати лише констатуючі положення. Однак хотілося б торкнутися ще одного питання, котре мимоволі виникає: чому в Гетьманщині так і не була створена регулярна армія? Чому нею не стало охотницьке військо, що за рівнем професіоналізму стояло до неї найближче?

Принципи, закладені в природі найманого війська як професійної збройної організації, певною мірою деформувалися характером військово-політичної системи Гетьманщини та зовнішніх впливів на неї. Наприкінці XVII ст. українські збройні сили на 60% продовжували склада-

тися з нерегулярного ополчення козацького стану, принципи керування яким поширювалися й на найманців. Чи не найуразливішим місцем були фінанси, контроль над якими хоча й знаходився в руках гетьманського правління, але не був достатньо раціональним, податкова система й фіскальний апарат лишалися децентралізованими, а в сумі все це не дозволяло не тільки нарощувати чисельність війська, але й справно утримувати існуючі полки. Відсутність великих промислових підприємств мануфактурного або фабричного типу робила неможливою повну уніфікацію озброєння найманців. Втрати особового складу компенсувалися нерівномірно через нестабільну систему поповнення й звуження внаслідок зміцнення міжстанових перегородок соціальної бази найманства, що поступово перетворюється на прошарок військово-служилої верстви, де в чому подібної до козацтва – таких собі "лицарів другого сорту". У майбутній Північній війні відчутно позначилася й зміна командного складу: поступово сходила з арени стара полковницька "гвардія" (Новицький, Чапковський, Кожуховський, Василевич), яку заступали не досить досвідчені наступники. Фатальність наслідків такої консервації війська позначилася не лише на перебігу антимосковського виступу Мазепи, коли дезорганізовані охотницькі полки вже перестали грати роль надійної опори гетьмана, але й на майбутньому української державності та збройних сил в цілому. Новопоставлена українська влада в особі Івана Скоропадського мусила практично в усьому йти у фарватері курсу, заданого Петром I, не маючи можливості планувати й реалізовувати власні наміри в галузі військового будівництва, повністю монополізованого Петербургом. Фактично, в післямазепинський період Гетьманщина остаточно втратила шанс запровадити якщо не модернізацію своєї армії, то принаймні вдатися до інноваційних заходів щодо існуючої військової моделі.

У боротьбі з міцніючими абсолютними монархіями, які претендували на лідерство в Європі, потреба в такого роду організаційних перебудовах поставала не лише перед Україною. Ще з початку Північної війни про необхідність реформування коронного й литовського війська висловлювався польський король Август II. Втім, більшу частину його планів, котрі стосувалися зміцнення ролі посполитого рушення, приватної ініціативи в комплектуванні й управлінні армією, при одночасному збільшенні регулярних частин вдалося частково реалізувати тільки в 1716–1718 рр. після порозуміння з магнатською опозицією, вороже налаштованою щодо цих намірів.

Аналогічну спробу, яка результувалася створенням органів центрального управління, скарбовості й системи комплектування, було зроблено в Угорщині Ференцем II Ракочі під час антигабсбурзького повстання протягом 1703–1711 рр. Попри те, що реформи мали здебільшого косметичний характер, просто зміцнюючи вже існуючу модель станового війська, посилюючи її регулярними формуваннями, а саме повстання зрештою зазнало поразки, автономістам вдалося зберегти традиційний устрій Угорщини і привілеї дворянства. Угорський приклад наочно продемонстрував, що змагання регіональних еліт Східної Європи з абсолютизмом значною мірою зумовлене міцністю їхніх військових м'язів. В цьому випадку не йшлося про докорінні – модернізаційні – зміни військової організації, котра в центрально- й східноєвропейських країнах була тісно зв'язана з політичним і соціальним устроєм суспільства. На короткий час такі інноваційні реформи просто подовжували життя військових систем і держав у яких вони існували, рано чи пізно змушуючи вкотре замислюватися над радикальнішими перетвореннями.

Кити європейської політики початку XVIII ст. – Франція, Росія та Австрія – вже були озброєні модерними регулярними арміями, а отже, мали більше шансів на успіх, ніж їхні сусіди, що оперували старими й менш досконалими військовими машинами. Еліта Гетьманщини, можливо, інтуїтивно розуміючи небезпеку такої ситуації, виношувала, як видно з проєктів Івана Мазепи, певні заходи інноваційного характеру, але так і не спромоглася втілити їх у життя.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

Абазин Андрій 176
Август II 270
Автократов В. 100
Ададуров В. 39
Адамович Василь 137
Айгустов Сава 253, 254
Александр 47
Александров С. 42
Алмазов Семен 85, 133
Ананьєв Роман 137, 230
Андрієвич Ярема 141, 231, 245
Андрієнко Опанас 134
Андрієнко Улас 134
Анісімов Є. (Анисимов Е.) 100
Антонович В. 9, 131,159, 160
Апанович О. 13, 103
Апостол Данило 89, 107, 111, 122, 146, 149, 257, 258, 261, 263, 264, 266
Арнаутова Ю. 193
Артюх Л. 190, 191

Базилевський Василь 167
Балашова Ю. 249, 251
Бантиш-Каменський Д. 8, 19, 131, 149, 243, 246, 249, 251, 266
Барвінський В. 10
Баторій Стефан 219
Бегунова А. 196
Безпалий Андрій 138
Безпалько Савва 137, 217
Безугавий Іван 170
Білецький Н.(Белецкий Н.) 225
Безкровний Л. (Бескровный Л.) 13, 102, 120, 121, 144, 196, 263
Без'ятих Ю. (Бесятых Ю.) 262
Бігунівна Ганка 132
Білий Іван 138
Бліоус Н. 134
Блаватський Петро 137
Близнюк Іван 137
Блок М. 81
Бобоха-Романович Василь 166
Бобоха-Романович Дмитро 166
Богословський М. (Богословский М.) 248
Богуцький Іван 138

* *Прізвища істориків у покажчику виділено курсивом.*

Богун Іван 138
Бодянський Й. (Бодянский О.) 19
Боплан Гійом Левассер де 190, 191, 235
Боргсдорф Христіан 20
Борджіа Цезар 38
Борзаківський Пилип 20
Борщенко В. 11, 72, 131
Бородавка Іван 137
Бохан Ю. 48, 49
Бровко А. 67, 159, 225
Бровко Б. 67, 159, 225
Бродель Ф. 184, 188, 191
Броджі Д. 22
Брюховецький Іван 63, 90, 233
Булавін Кіндрат 108, 162
Булгаре Каража 137
Булонський Рейнальд 36
Бурляй Гаврило 82, 108, 109, 110, 111, 116, 117, 121, 142, 143, 150, 151, 152, 188, 199, 206, 215, 225, 235, 236
Бут Євфім 136, 138
Бутович Стефан 145
Бутурлін Д. 12, 251, 255, 256, 257, 261
Бучаський 135

Вагаржанин Жига 137
Вайгер Людвік 55
Василевич Герасим 88, 140, 141, 149, 213, 230, 243, 270
Васильєв Андрій 132
Вдовиченко 71
Веділо Яцько 138
Великий Данило 135
Великий Іван 135
Великий Костянтин 135
Величко Самійло 8, 20, 64, 71, 72, 74, 140, 189, 233, 239, 243, 244, 247, 249
Вельямінов Степан 115, 116, 118–120
Верховський Леонтій 137
Виговський Іван 58, 61, 96
Височан Семен 62
Витанський А. 193
Вільгельм Завойовник 33, 34
Вітворт Чарльз 21
Вітовт 47
Владислав IV 54
Водарський Я.(Водарский Я.) 100
Возняк М. 246
Волковицький 109
Волконський Григорій 112
Волошин Арсеній 135
Волошин Іван 135
Ворошило Петро 68, 71, 75, 130, 140, 237
Востоков О. (Востоков А.) 91
Вуяхевич Михайло 93, 145

Гаєцький Ю. 12
Галенко О. 81
Гамалія Андрій 145
Гамалія Григорій 71, 237
Гарасимчук В. 61
Гвіччардіні 38
Генріх I Англійський 34
Генріх IV 34
Гломозда К. 225
Говард М. 24, 25, 37
Гоголь Євстафій 63, 78
Голиков І. (Голиков И.) 104
Голіцин Василь 141
Голіцин Г. (Голицын Г.) 13
Голіцин Дмитро 103, 104, 111
Голіцин Михайло 266
Голобуцький В. 74, 113
Головін Федір 142, 216
Головкін Гаврило 101, 106, 109, 126, 150, 179, 240
Головко Ярема 137
Гордон Патрік 20, 233, 243
Горобець Василь 21, 222
Горобець Віктор 11, 53, 117
Грабянка Григорій 20
Григор'єв Григорій 170
Григорович Федір 230
Григор'євич Михайло (Григорьевич) 170
Грицеико Пасько 137
Грибачевський Самійло 137
Грінченко Б. 66
Грушевський М. 55
Грушевський О. 109, 143
Гуляницький Григорій 209, 216
Гуржій О. 11, 75, 131

Галаган Гнат 9, 97, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 126, 132, 142, 149, 156, 159, 160, 167
Гіскар Роберт 34
Годлевський 145

Дацько (Дєцик) Васильович 63
Дейнека Іван 133
Дейнека Остап 134
Дейнека Федір 134
Дельбрюк Г. 32, 34, 38, 39, 40, 42
Денисов Є. (Денисов Е.) 205
Денисова М. 205
Дереберко Федір 138
Д'єрдь II Ракоці 58
Дзюба Кирило 138
Дзира Я. 136
Дмитрієв М. (Дмитриев М.) 205
Долгоруков Василь 103
Дорошенко Григорій 62
Дорошенко Д. 10, 62, 63, 64, 72, 79
Дорошенко Петро 63, 64, 69, 70–72, 73, 77, 78–80, 81, 82, 93, 131, 132, 134, 141, 146, 166, 169, 203, 209, 216, 236
Дроб'язко Прокіп 137
Дрозд Василь 62
Дужаненко Іван 137
Дука Григорій 62
Думенко Василь 138
Дюпюї Т. (Дюпюи Т.) 43
Дюпюї Е. (Дюпюи Э.) 43
Дядиченко В. 13, 14, 54, 74, 140, 177, 236, 247

Еренмальм Ларс Юхан 262

Євлашевський Федір 235
Ємченко Яцько 138
Єпіфанов П. (Епифанов П.) 120
Єршов А. 203
Єфименко І. 136

Жадан Іван 138
Желябужський Антін 248
Жеребиловський Данило 141, 200, 212
Жулкевський Станіслав 204

Забіла Іван 170
Забіла Меланія 160
Забіла Михайло 161
Забіла Петро 76, 160
Заозерський Олександр (Заозерский А.) 259
Заруба В. 14, 17, 67, 68, 69, 70, 76, 85, 87, 140, 159, 160, 167, 186, 225, 239, 243, 247
Збаразький Януш 51
Зварич В. 179
Зеленський Єфрем 134
Зеленський Петро 134
Зіновіїв Климентій 191, 192, 193
Золотарьов В. (Золотарев В.) 120

Іваней Василь 78, 137, 150, 236, 243
Іваненко Петро (Петрик) 85, 86
Іванов Іван 138
Івановський Іван 138
Іванченко Левко 132
Ігнатенко Семен 138
Ілляшенко Максим 171, 185, 192
Інокентій X 56
Іоанн Олексійович 82
Ісаєвич Я. 187, 195
Іскра Іван 107
Іщенко С. (Ищенко С.) 61

Казимир Ягеллончик 125
Калашников Г. 182
Каменцева Є. (Каменцева Е.) 196
Кантан-паша 77
Каран-мурза 60
Каргалов В. 243
Карл VII 24
Карл VIII 25
Карл XII 109, 110, 111, 112, 113, 151, 251, 253, 259, 260
Карпов Г. 18
Катерина I 120, 121
Квітка-Основ'яненко Г. 268
Кільдей Павло 160
Кіяшко Михайло 68, 69, 70–72, 73, 125, 130, 140, 160, 237
Кіяшко-Манжос Семен 62
Кішенко Іван 138
Кміта Філон 51
Ковальчук Іван 137

Ковбаса Андрій 113, 116, 121, 125, 130, 138, 143, 150–152, 157, 225, 266
Кождан Григорій 138
Кожуховський Григорій 161
Кожуховський Іосиф 161
Кожуховський Петро 95, 96, 97, 141, 142, 149, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 184, 230, 245, 246, 247, 270
Кожуховський Юрій 108, 109, 112, 142, 160, 161, 162
Колок Григорій 138
Коломийківна Олена 132
Комаров В. 264
Кондратьєв Герасим 89
Кононенко Василь 138
Конотоп Яків 137, 167
Корб Іоганн Георг 20
Корж Микита 191
Коритинський Семен 137
Король Н. 12
Король Федір 138
Коротченко Ярко 138
Корсаков Яків 253, 254
Косагов Григорій 54
Костомаров М. 8, 9, 18, 63, 69, 72, 74, 76, 81, 85, 106, 145, 161, 162, 200, 239
Кочубей Василь 107
Красовський Іван 138
Крецуленко Василь 155
Кривонос В. 222
Кривошея В. 159, 161, 163
Кривошея І. 159, 161, 163
Крижанич Юрій 229
Крикун М. 79
Крип'якевич І. 10, 12, 53, 55, 58, 61, 134, 135
Крман Даніел 20, 21, 142
Кронотов Петро 264
Крупницький Б. 12
Крушельницький Константій 136
Кузьмович Михайло 87, 135, 141, 163, 164, 245, 246, 247
Кулаба Петро 138
Куракін Борис 20
Кучер Артем 138
Кучма Кіндрат 134
Кучма Кость 134
Кучма Остап 134
Лаврінович Василь 138
Лавров О. (Лавров А.) 92
Ладинський Антін 20, 117
Лазаревський О. 9, 17, 84, 130, 132, 133, 159, 160, 161, 167, 203
Лев IX 34
Левенець Іван 138
Левицький О. 133, 139
Левченко Гордій 137, 141, 167, 184, 226
Леонович Марко 101, 150
Леонтьєв Іван 141
Лепацький Григорій 157
Леп'явко С. 30, 51
Летин С. 205
Лештанка Р. 135
Лжедимитрій 28
Лизогуб Яків 82, 145, 247, 252
Лисенко Іван 145
Литвиненко М. 18
Лихопой Филон 86
Ліпаж де Восьєнн 204
Лоза Гнат 138
Ломиковський В. 8, 67
Ломиковський Іван 95, 145, 170
Лопатинський Тимофій 138
Лукомський В. 10
Лук'янов Герасим 138
Лисцов В. (Лысцов В.) 119
Льобель Ян 80
Любавський М. 47, 48
Людовік Святий 32
Людовік XII 25

Мазепа Іван 11, 17, 18, 19, 69, 82–84, 86, 87, 89, 90–92, 93, 94, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 124, 126, 132, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 151, 160, 161, 169, 170, 183, 206, 207, 216, 225, 235, 240, 243, 244, 245, 258, 259, 260, 261, 268, 270, 271
Майборода С. 11
Макіавеллі 28, 38
Маковська Л. (Маковская Л.) 231
Максиміліан I 41, 42
Максимович Дмитро 146, 170

Малама Андрій (Андріяш) 17, 97, 108, 109, 112, 138, 142
Малама В. 13, 138
Малишенко Данило 137
Маркевич М. (Маркевич И.) 8, 104, 162
Маркович Яків 20, 208, 266
Масловський Л. 12, 102, 195
Матвєєв Артамон 223
Матвєєв П. (Матвеев П.) 74
Мельник Л. 11
Меншиков Олександр 69, 103, 111, 112
Мерцалова М. 205
Мефодій (Филимонович) 207
Миколаєв Стефан 138
Мілюков П. (Милюков П.) 104
Мирович Іван 245
Михайленко Левко 138
Михайлович Іван 137
Мицик Ю. 12, 59, 160
Мишлаєвський Л. 12
Многогрішний Дем'ян 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 82, 130, 132, 134, 135, 160, 233, 236, 237, 268
Мовчан Михайло 9, 131, 159, 160
Мовчан Федір 78, 131, 136, 140, 159, 160, 209, 216
Могила Андрій 176
Модзалевський В. (Модзалевский В.) 9, 10, 113, 136, 147, 159, 160, 161
Мокрієвич Карп 74
Монтанарі М. 193
Мордвінцев В. 207
Мороз Фесько 138
Москаленко Іван 137
Москаль Михайло 138
Мурашко Андрій 68, 70, 73, 75, 76, 77, 125, 134, 140, 223, 233
Мурашко Денис 70
Мякотін В. 10, 132

Наконечний Стефан 138
Неверовський Павло 138
Невіль Фой де ла 20, 89
Невінчаний Василь 113
Немирич Степан 96
Немирич Юрій 96
Нещюєв Леонтій 89
Нещюєв Семен 261
Непокупной А. 136
Нестеров Федір 138
Нетяга Василь 138
Николайчик Ф. 179
Ніколаєнко Матвій 134
Ніколаєнко Тимко 134
Новицька Ганна 161
Новицький Григорій 161, 162
Новицький Іван 161
Новицький Ілля 9, 14, 17, 67, 68, 84–86, 87, 89, 90, 95, 96, 128, 133, 135, 137, 140, 141, 145, 146, 147, 150, 152, 153, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 170, 171, 172, 173, 182, 183, 184, 185, 186, 190, 199, 200, 206, 209, 210, 224, 225, 228, 229, 230, 235, 243, 244, 245, 247, 270
Новицький Яків 161

Обидовський Іван 101, 175, 249, 250, 251, 257
Оглобин О. 11, 12, 91, 109
Одинцевич Андрій 51
Окиншевич Л. 79, 145, 146
Олексій Михайлович 97
Оляпкин Л. 61
Омельський Миколай 75
Онищенко Конон 138
Оналінський Кшиштоф 208
Оналінський Лукаш 208
Орлик Пилип 114, 133, 161
Осекрва Григорій 51
Остапенко Григорій 170
Осташ Р. 136
Оттон IV 36

Павленко М. (Павленко П.) 100
Павлов-Сильванський Микола (Павлов-Сильванский Н.) 21
Павловський Яків (Ян) 9, 78, 86, 131, 133, 136, 141, 147, 150, 157, 247
Палій Марія 160
Палій Семен 9, 138, 147, 176, 186, 245, 246
Паллі Х. 255, 256
Панашенко В. 11, 162

Панковська Анастасія 161
Панковська Мотрона 161
Панковський Григорій 87, 89, 131, 141, 145, 149, 160, 211, 217, 243, 245, 246, 250, 256, 257, 270
Перебендя Свирид 138, 253
Передерієнко Стефан 138
Петрів В. 12
Петро I 82, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118–120, 133, 143, 144, 197, 249, 250, 251, 255, 258, 260, 262, 264, 270
Петров Лаврін 138
Петровський М. 11, 145, 200, 258
Пиво-Запольський Ян 80
Покотило Яків 109, 142, 149, 161, 233, 236, 249, 261
Полонська-Василенко Н. 12
Полуботок Леонтій 146
Полуботок Павло 115, 116
Попович Олексій 138
Портнов М 205
Похилевич Л. 70
Поцей Людвіг Константій 194
Пражмовський Миколай 79
Протасьєв Федір 156
Процепко Семен 138
Пузиревський О. (Пузыревский Александр) 44
Путро О. 11

Рабінович М. (Рабинович М.) 100
Райча Дмитрашка 77, 145
Рафаель Санті 26
Ребриковський Андрій 137, 150, 157
Редька Остап 138
Реліковський Іван 137
Рєпіс Карл 112
Рєпін Анікіта 102
Ріґельман О. 8
Родний Семен 137
Романовський В. 11
Ромодановський Григорій 70, 76, 243
Ростковський Іван (Ян) 87, 145, 236
Рубан Данило 141
Рубан Іван 137, 150, 162, 163, 165, 170, 225, 226, 228

Саганович І. (Сагановіч І.) 48, 70, 75, 223, 236
Салтиков Федір 20
Самовидець 8, 64, 76, 134, 136, 145, 162, 207, 217, 244, 246, 247, 257, 258
Самойлович Григорій 88, 89
Самойлович Іван 17, 64, 67, 69, 76–78, 82–84, 85, 88, 89, 128, 130, 131, 133, 140, 141, 154, 160, 163, 165, 166, 169, 172, 173, 183, 200, 209, 216, 217, 243, 268
Самойлович Максим 109, 142, 149, 151, 236, 249, 261
Самойлович Семен 145
Самусь Самійло 176
Сапушко Роман 51
Сас П. 30, 51, 229
Свєтін О. (Светин А.) 38
Свєшніков І. 229, 231, 235
Свічка Леонтій 164
Семененко Корній 138, 151
Сенявський Адам 161
Сербин Вуйца 77, 145
Сердень 78–79
Сигізмунд I Старий 48
Сигізмунд II Август 219
Сидоренко О. 185, 187
Сидорченко Прокіп 138
Симоновський П. 8
Сірко Іван 80
Скребевсенко Лук'ян 137
Скіннер Б. 22
Скоропадський Іван 78, 104, 111, 112–114, 115, 133, 143, 146, 150, 179, 205, 270
Скринський Антін 138, 222
Слабченко М. 10, 11, 93, 95, 168, 182
Смолій В. 11
Собеський Ян (див. Ян III Собеський)
Сокирко О. 17, 57, 63, 99, 100, 104, 122, 129, 134, 159, 243
Соколовський М. (Соколовский М.) 13, 122
Соловйов С. (Соловьев С.) 106, 132, 252
Софія Олексіївна 92
Софроненко К. 11
Співак Іван 138
Стадник М. 61
Станіславський В. 12, 19, 247
Степанков В. 11, 30

Степанович Федір 109, 111, 113, 142, 149, 151, 214, 247, 250, 251, 256
Стецюк К. 11
Стороженко І. 15, 60, 61
Стороженко М. 9, 67, 159
Стрешнєв Тимофій 104
Стрієвський Костянтин 71, 72
Сухина Іван 138
Суховій Петро 64

Таїський Антін 9, 69, 101, 103, 109, 110, 111, 113, 114, 126, 131, 138, 142, 143, 155, 156, 160, 260
Тарле Є. (Тарле Е.) 112
Татарчук Олексій 138
Телиця Богдан 51
Тельпуховський Б. (Тельпуховский Б.) 13
Тесті Флавіо 24
Тетеря Павло 58, 79
Тимошенко Савка 138
Ткач Карпо 138
Ткаченко М. 11
Товкач Прокіп 136, 137, 164, 193, 226, 247
Топкопог Григорій 116, 121, 134, 135, 143, 145, 150, 151, 153, 167, 173, 184, 187, 207
Третяк Яким 137
Троцинський Степан 161
Трубецькой Олександр 120
Трубецькой Олексій 68
Турчин Михайло 197
Турчиновський Ілля 125, 197
Тяпкін Василь 141, 226

Улізко Петро 137
Ульяновський В. 22
Устрялов М. (Устрялов Н.) 239, 253
Устюгов М. (Устюгов Н.) 196
Усуйовит Ю. (Усуйовіт Ю.) 48

Федорович Грицько 136
Федорук А. 12, 61
Ференц II Ракочі 271
Фесенко Афанасій 138
Філіп-Август 36
Фландрський Роберт 34
Франциск I 44
Фрідріх Вільгельм I 24
Фуко Мішель 44, 45, 219
Ханенко Микола 20, 21, 216, 264
Ханенко Михайло 62, 64, 68, 78, 80, 93, 131, 141, 157, 216
Харитонович Д. 36
Харишин М. 207
Хмельницький Богдан 53, 54, 55, 57–58, 59, 60, 62, 117, 118
Хоквуд Джон 27, 38
Хомович Никита 138
Хорольський Федір 138
Хорошкевич Г. 21

Чамберс Іван 256, 257, 259
Чаплик Карп 116, 121, 125, 135, 143, 150, 151, 152, 155, 158, 173, 266
Челебі Евлія 205
Чемерис Іван 138
Черкес Анастас 128, 130, 135, 141
Чернов О. (Чернов А.) 13, 54
Чернов Є. 93
Чечель Дмитро 107, 108, 109, 110, 142, 149, 150, 155, 159, 160, 182, 236, 249, 250, 251, 252, 253
Чистович І. 164
Чолганський Корній 137
Чорній Трохим 138
Чорномурец Іван 138
Чуга Василь 151
Чуринов Василь 138
Чухліб Т. 12, 63, 176, 177

Шаковитий Федір 91, 92, 93
Шаронський О. (Шаронский А.) 8
Шаханова І. 191
Швидько Г. 17, 18, 19
Шейн Олексій 247
Шереметев Борис 101, 149, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259
Шереметев Володимир 264
Шереметев Михайло 253, 254
Шидленко Іван 137
Шипрате Живан 137
Шліппенбах Вольмар Антон фон 251, 253, 255, 256, 257

Шпилинський О. 12
Шуличенко Тонофа 138
Шугаєвський В. 11, 93
Шульга Лук'ян 149, 236, 249, 250, 252, 253
Шутой В. 108

Щербак Дмитро 167
Щербина Василь 134
Щербина Федір 134, 138
Щербиненко Яків 137
Щоголєв Сергій 124, 203

Юлій II 26
Юценко Іван 170

Яворницький Д. (Эварницкий Д.) 85, 87, 90, 126, 132, 145, 181, 190, 191, 207, 216, 217, 233, 235, 249
Яворський Павло 161
Яворський Стефан 88, 141, 160, 161
Яловицький Юрій 50
Яковенко Іван 134
Яковенко Ярема 134
Яковенко Н. 22, 30, 46, 50, 134, 181
Яковлева Т. 132
Яковлєв Іван 138
Яковлєв Петро 113
Яковліва А. 10
Ян II Казимир 81, 96
Ян III Собеський 80
Янушенко Михайло 138
Ярослав Володимирович (Мудрий) 33
Яременко М. 138
Ясиковський Герасим 141, 249
Ясченко Ілляш 137, 155

Cusa R. 69
Czekaj A. 28, 29

De Vries K. 7
Dorn H. 7
Duby G. 36

Gajecky G. 159
Gloger Z. 59, 229, 235
Górski K. 54, 127, 194, 236
Grabarczyk T. 127, 148
Gutkowska-Rychlewska M. 222

Hall B. S. 7, 37

Keegan J. 44
Kiernan V. G. 25
Koranyj K. 25, 27, 28, 44
Kuchowicz Z. 195, 196, 198
Kwaśniewicz W. 231, 233

Lynn J. 144

Nowak T. 194

Parker G. 6, 144, 219
Plewczyński M. 29, 50

Roberts M. 44

Wielecki H. 205, 219
Wimmer J. 56, 144, 194
Wisner H. 57, 236

Żygulski Z. 81, 205, 219, 231

Наукове видання

Сокирко Олексій

Лицарі другого сорту.
Наймане військо Лівобережної Гетьманщини
1669–1726 рр.

Головний редактор: *Юлія Олійник*
Редактор: *Ірина Давидко*
Коректор: *Катерина Туз*
Макет та дизайн: *Віктор Кузик*

Підписано до друку 16.06.2006 р.
Папір крейдяний матовий.
Друк офсетний.
Умовн. друк. арк.: 22,75.
Облік.-видавн. арк.: 29,58.
Наклад: 1000.
Замовлення № 6-348.

ТОВ «Темпора»
01030, м. Київ,
вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4,
тел./факс: (044) 234-46-40
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 2406 від 13.01.2006 р.

Віддруковано на ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика".
Адреса: 09117, м. Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4.

Da 697423

TEMPORA

www.tempora.com.ua